

TEMUR TUZUKLARI

Yoshlar nashriyot uyi
Toshkent –2018

UO•K 94(575.1)
KBK 63.3(5ŷ)
T 39

Temur, Amir.

Temur tuzuklari. / A. Temur. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi,
2018. – 184 b.

Forschadan
Alixon SOG'UNIY
va
Habibullo KAROMATOV
tarjimai

So'zboshi muallifi,
mas'ul muharrir:
Bo'rivoy AHMEDOV

«Temur tuzuklari» («Tuzuki Temuriy») «Malfuzoti Temuriy», «Vo-qiotti Temuriy» nomlari bilan ham atab kelingan. Ushbu asar fransuz, ingliz, urdu, rus va eski o'zbek tillarida chop qilingan.

«Temur tuzuklari» podsholarning turish-turmushlari va odob-axloq normalarini belgilab beruvchi asar hisoblanadi. Asarda jahongir Amir Temurning yetti yoshidan to hayotining so'ngigacha kechgan ijtimoiy-siyosiy hayoti, harbiy yurishlari, taxt vorislariga vasiyat va pand-nasihatlari ixcham bayon etilgan.

Asarni o'qigan o'quvchi Amir Temur davri va o'sha davr ijtimoiy-siyosiy hayoti haqida to'laqonli tushunchaga ega bo'libgina qolmay, muhim va original ma'lumotlardan xabardor bo'ladi.

UO•K 94(575.1)
KBK 63.3(5ŷ)

ISBN 978-9943-5220-3-9

© Yoshlar nashriyot
uyi, 2018

«TEMUR TUZUKLARI» HAQIDA IKKI OG‘IZ SO‘Z

«Tuzuki Temuriy» («Temur tuzuklari»), «Mal-fuzoti Temuriy» («Temurning aytganlari») va «Voqeoti Temuriy» («Temurning boshidan kechganlari») nomlari bilan atalmish asar eʼtiborga molik tarixiy manbalar jumlasidan. «Eʼtiborga molik» deganimizning boisi shuki, uning nusxalari (qoʻlyozmalari ham, toshbosmalari ham) koʻp tarqalgan. «Temur tuzuklari»ni bugun jahonning koʻpgina mamlakatlari, masalan, Mustaqil Davlatlar Hamdoʻstligi, Angliya, Fransiya, AQSh, Finlyandiya, Daniya, Eron, Hindiston, Turkiya, Misr, Yaman kutubxonalaridan topish mumkin. Oʻz-oʻzidan maʼlumki, qaysi bir asar qimmatli, amalda zarur boʻlsa, undan koʻproq nusxa koʻchirilgan. «Temur tuzuklari» ham ana shunday asarlar sirasidandir. U koʻproq sohibi tojlarga kerak boʻlgan. Shuning uchun ham hukmdorlarning koʻpchiligi bu va shunga oʻxshash asarlardan nusxa koʻchirtirib, shaxsiy kutubxonalarida asragan va ijtimoiy-siyosiy faoliyatlarida ulardan muhim yoʻl-yoʻriq sifatida foydalangan. Masalan, buyuk vatandoshimiz Zahiriddin Muhammad Boburning avlodi Shohjahon (1628–1657), Qoʻqon xoni Muhammadalixon (1821–1842) va Buxoro amiri Abdulahadxon (1885–1910) chapdast kotiblariga

buyurib, «Temur tuzuklari»dan oʻzlari uchun nusxa koʻchirtirganlari maʼlum. Koʻchirganda ham zoʻr masʼuliyat va qunt bilan koʻchirganlar. Hindistonlik muarrix Abdulhamid Lohuriyning (1654 y. vafot etgan) «Podshohnoma»sida (mavlaviy Kabiriddin Ahmad va Abdurahimlar amalga oshirgan nashr, Kalkutta, 1866–1872 y., I jild, 288-sahifa) bunday gap bor: «Hijriy 1047-(milodiy 1637–1638) yili Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiy degan shaxs Shohjahonga «Tuzuki Temuriy»ning forsiy tarjimasini taqdim etgan. Podshoh tarjima bilan tanishib chiqib, uni qozikalon, isteʼdodli yozuvchi Muhammad Afzal Buxoriyning (1651 yoki 1652 y. vafot etgan) qoʻliga tutqazgan va Sharafiddin Ali Yazdiyning (1454 y. vafot etgan) mashhur «Zafarnoma» asariga solishtirib va kamchiliklari boʻlsa, tuzatib, xat-tot va muarrixlari oʻzidan qoʻshgan ortiqcha joylari boʻlsa oʻchirib tashlashni buyurgan. «Temur tuzuklari»ning shu kunlargacha yetib kelgan qoʻlyozma va toshbosma nusxalari oʻsha Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiy tarjimasida yaratilgan. Bu – birinchidan. Ikkinchidan, mazkur asar XVIII asrdan beri (balki undan ilgariroq boʻlishi ham mumkin, lekin bu haqda qoʻlimizda maʼlumot yoʻq) dunyo olimlarining diqqat-eʼtiborini qozonib keladi. Masalan, asarning matni, tadqiqot va zarur ilmiy izohlar bilan 1783-yilda Angliyada, 1785 va 1891-yilda Hindistonda, 1868-yili Eronda chop etildi. Asar jahon tillaridan bir nechtasiga: fransuz (1787), ingliz (1830), urdu (1845), rus (1894, 1934) va eski oʻzbek (1835, 1857, lekin toʻliq emas) tillariga tarjima qilinib, nashr etildi.

Uning toshbosma nusxalari (Tehron – 1868, Toshkent – 1890 va h.k.) ham keng tarqalgan.

Qiziq, bu tasodifiymi yoki qonuniymi – bilmadim, «Temur tuzuklari» ham, Oʻrta Osiyo zaminida yaratilgan koʻpgina ajoyib asarlar singari, avval oʻzga yurtlarda, xususan, Yevropada shuhrat topdi.

«Temur tuzuklari» – podshohlarning turish-turmushini va axloq-odob meʼyorlarini belgilovchi risola. Asar ikki qismdan iborat. Birinchi qismda jahon tarixida mashhur fotih, sarkarda va isteʼdodli davlat arbobi sifatida nom qoldirgan Amir Temurning yetti yoshi (1342) dan to vafotiga (1405 yil, 18 fevral) qadar kechgan hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, aniqroq qilib aytganda, uning Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qoʻlga kiritish, feodal tarqoqlikka barham berish va markazlashgan davlat tuzish, qoʻshni yurt va mamlakatlarni, masalan, Eron hamda Afgʻonistonni oʻz tasarrufiga kiritish, Oltin Oʻrda hukmdori Toʻxtamishxon (1376–1395), butun Yevropaga qoʻrquv va dahshat solgan Turkiya sultoni Boyazid Yildirim (1389–1402)ga qarshi va nihoyat, buyuk Jahongirning Ozarbayjon, Gruzuya va Hindistonga qilgan harbiy yurishlari ixcham tarzda bayon etilgan.

Ikkinchi qism jahongirning nomidan aytilgan va uning toj-u taxt vorislariga atalgan oʻziga xos vasiyat va pand-nasihatlaridan iborat. Unda davlatni idora qilishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalarning tutumi va vazifalari, vazir va qoʻshin boshliqlarini saylash, sipohiylarning maoshi, mamlakatlarni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qoʻshin boshliqla-

rining burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldida ko'rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqalar xususida gap boradi.

Ta'bir joiz bo'lsa aytmoqchimanki, «Tuzuk» yozish odati Amir Temurdan avval ham bo'lgan, keyin ham. Bu odat aslida xitoylardan va turk-mo'g'ul xonlaridan qolgan. Masalan, turk xoqonlaridan qolgan «Qonunnoma», Chingizxondan qolgan «Bilik», Xondamir (1474–1535) yozgan «Qonuni Humoyun», Ro'zbehon (1458–1521 yoki 1530) ning qalamiga mansub bo'lgan va shayboniylardan Ubaydullaxonning topshirig'i bilan yozilgan «Suluk al-muluk» (Podshohlarga yo'l-yo'riq) shular jumlasidandir. Bunday asarlarda davlatni idora qilish tartibi, soliq solish va uni to'plash tartibi, harbiy yurishlarni o'tkazish va qo'zg'olonni bostirish qoidalari bayon etiladi.

Mutaxassis olimlarning (A. A. Semyonov, Ch. Re, E. G. Braun va boshqalar) so'zlariga qaraganda «Temur tuzuklari» boshda turkiy tilda yozilgan va uning bir nusxasi Yaman hokimi Ja'far podshohning kutubxonasida saqlangan. Yuqorida nomi tilga olingan Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiyning forsiycha tarjimai ana shunday turkiycha nusxalardan biriga asoslangan, albatta.

Asarning muallifi ma'lum emas. Butun voqea bir shaxs – Amir Temur nomidan hikoya qilinadi. Aslida shundaymi yoki Amir Temur aytib turgan, kotib yozib olganmi, yo bo'lmasa uning aytganlarini kimdir jam qilib kitob tuzganmi, bu haqda qat'iy bir fikr aytish qiyin. Sharq mamlakatlarida bu mashhur asar chin-

dan ham Amir Temur tarafidan yozilganligi va uning tarjimai holi ekanligi e'tirof qilinadi. Chunonchi, Somiyning «Qomus ul-a'lom» (Istanbul, 1891, 1727-bet) asarida «Amir Temur «Tuzukot» unvonli qonunlar majmuasini qalamga olib, unda o'zining tarjimai holini bayon etgan» deyilgan. Temur bilan To'xtamishxon o'rtasidagi urushlar tarixini yozgan fransuz sharqshunosi M. Sharmua va rus harbiy tarixchisi M. I. Ivanin (1801–1874) «Tuzuklar»ni Amir Temur o'zi yozgan va u muhim avtobiografik asar, deb qayd etganlar. Biroq yevropalik boshqa bir guruh olimlar (E. G. Braun, Ch. A. Stori, V. V. Bartold) «Temur tuzuklari»ni soxta asar, uni Amir Temur yozmagan, deydilar. A. Yu. Yakubovskiyning fikricha, asar XVIII asrda Hindistonda yozilgan. Ingliz olimi Ch. A. Stori yuqorida nomi zikr etilgan Mir Abu al-Husayniy at-Turbatiyni asarning muallifi, deb taxmin qilgan. Xullas, qanday bo'lmasin, asarni Temur yoki boshqa odam yozganligidan qat'iy nazar, u soxta emas, balki chin asardir. Agar unda bayon etilgan voqealarni Nizomiddin Shomiyning Amir Temur tarixini o'z ichiga olgan mashhur «Zafarnoma»si yoki Sharafiddin Ali Yazdiyning shu nomdagi asari bilan solishtirilsa, bunga to'la ishonch hosil qilish mumkin. Masalan, Sharafiddin Ali Yazdiy shunday yozadi: «...shu tartibda ul hazrat (Amir Temur) hayotining ulug' voqealari va kechinmalarini o'z ichiga olgan turkiy manzuma va forsiy asar, alohida-alohida nazm va nasr tarzida tuzilgan edi».

«Temur tuzuklari» ham feodalizm jamiyati sharoitida bitilgan boshqa asarlar singari hukmron sinf-

ning maqsad va manfaatlarini koʻzlab yozilgan, oʻsha sinfning dunyoqarashini ifoda etgan. Asarda Amir Temurning harbiy yurishlari buzuq odamlarning koʻpayishining oldini oluvchi harakat deb, oʻz ozodligi va vatanining mustaqilligini himoya qilgan xalqlar esa kofir, buzgʻunchi, bezori (avbosh) deb atalgan. Tobelikdan boʻyin tovlagan yoki shunga intilgan ne-ne yurtlarning xalqi «oq uylik» qilinib, oʻzga yurtlarga majburan koʻchirib yuborilgan. Temurning oʻzi esa odil va insonparvar podshoh sifatida tasvirlanadi, uning shaxsi koʻp jihatdan ideallashtiriladi.

Shunga qaramay, asarda fan uchun muhim maʼlumot va faktlar koʻp. Avvalambor, «Temur tuzuklari» Amir Temurning tarixi, uning zamonida, aniqrogʻi, 1342–1405-yillar orasida Movarounnahrning ijtimoiy-siyosiy ahvoli, Temur va temuriylar davlati hamda qoʻshinining tuzilishi, oʻsha yillarda Temur davlatining qoʻshni mamlakatlar va xalqlar bilan boʻlgan munosabatlari haqida hikoya qiladi. Men yuqorida bu asarda muhim va original maʼlumotlar koʻp, deb aytdim. Buni mutaxassisgina emas, balki asarni xolis va sinchiklab oʻqigan har bir kishi bemaʼlol ilgʻab olishi mumkin. Shunday boʻlsa ham ulardan ayrimlarini misol tariqasida qayd etib oʻtamiz.

Asarda aytilishicha, davlat asosini oʻn ikki toifa: 1) sayyidlar, ulamo, mashoyix, fozil kishilar; 2) ishbi-larmon, donishmand odamlar; 3) xudojoʻy, tarkidunyo qilgan kishilar; 4) noʻyonlar¹, amirlar, mingboshilar,

¹ Noʻyon (noʻyun) – turk-moʻgʻul xalqlari orasida: xonzoda, tuman (10 000 kishilik qoʻshin) boshligʻi.

ya'ni harbiy kishilar; 5) sipoh va raiyat²; 6) maxsus ishonchli kishilar; 7) vazirlar, sarkotiblar; 8) hakimlar³, tabiblar, munajjimlar, muhandislar; 9) tafsir va hadis olimlari; 10) ahli hunar va san'atchilar; 11) so'fiylar; 12) savdogar va sayyohlar tashkil etadi. Uning taqdirini esa uch narsa: podshoh, xazina va askar hal qiladi.

Ikkinchi misol. Qo'shin asosan o'n, yuz, ming va tumanga bo'lingan, o'n kishilik harbiy bo'linma tepasida turgan boshliq – o'nboshi, yuz kishilik qismning boshlig'i – yuzboshi, ming kishilik qo'shin yetakchisi – mingboshi, tuman boshlig'i nuyon, deb atalgan. Asarda ularning haq-huquqlari, oylik maoshi ham aniq ko'rsatilgan. Masalan, oddiy sipohiy mingan otining bahosi barobarida, bahodirlar 2–4 ot barobarida, o'nboshi qaramog'idagi askarga nisbatan ikki barobar ko'p, yuzboshi o'nboshidan ikki barobar ortiq maosh olishgan. Mingboshilarning maoshi esa yuzboshinikidan uch barobar ortiq bo'lgan.

Uchinchi misol. Amir Temur o'zining ulkan imperiyasini uluslarga bo'lib idora qildi. Movarounnahr-dan boshqa uning tasarrufida bo'lgan barcha viloyat va mamlakatlar to'rt ulusga bo'lindi. Temurning to'ng'ich o'g'li Muhammad Jahongirga bir viloyat bilan 12 ming kishilik qo'shin⁴, ikkinchi o'g'il Umar Shayxga Fors viloyati va 10 ming askar, uchinchi o'g'il Mironshohga Ozarbayjon, Iroq va Armaniston bilan 9 ming kishilik qo'shin, kenja o'g'li Shohruxga

² Raiyat – soliq to'lovchi xalq, qora xalq.

³ Hakim – faylasuf, donishmand, alloma.

⁴ Muhammad Jahongir vafotidan so'ng unga tegishli bo'lmish Balxga Kobul, G'azna va Qandahorni qo'shib, o'g'li Pirmuhammadga berilgan.

Xuroson, Jurjon, Mozandaron, Seiston bilan 7 ming askar berildi. Lekin uluslar garchand markaziy hukumatga itoat etsalar-da, ma'lum mustaqillikka ega edilar. Ulus hukmdorlarining alohida davlat apparati, mustaqil qo'shini bo'lib, ularning markaziy hukumatga tobeligi xirojning⁵ bir qismini Samarqandga yuborib turish va oliy hukmdor harbiy yurishlar uyushtirganda o'z qo'shini bilan qatnashish yoki oliy hukmdor talab qilganda askar yuborib turishdan iborat edi.

To'rtinchi misol. «Tuzuklar»da vazirlar, amirlar va voliyar haqida ham muhim ma'lumotlar keltirilgan. Masalan, Temur davlatini yetti nafar vazir: 1) mamlakat va raiyat ishlari vaziri (bosh vazir); 2) vaziri sipoh, ya'ni harbiy ishlar vaziri; 3) egasiz qolgan mol-mulklarni tasarruf etish ishlari vaziri; 4) saltanatning kirim-chiqim ishlarini boshqaruvchi vazir, ya'ni moliya vaziri; 5, 6, 7) sarhad (chegara) viloyatlarining ishlarini nazorat etib turuvchi vazirlar. «Vazirlar – saltanat ustunlaridir – deyiladi «Tuzuklar»da... Ular mamlakat obodonchiligini, raiyatning tinchligini, sipohlarning birligini, xazina boyligini doimo ko'zda tutadilar. Davlat, saltanat ishlarini yuzaga chiqarishda kamchilikka yo'l qo'ymaydilar. Saltanatga zararli narsalarni qaytarishda mol-u jonini ayamaydilar».

Amirlar haqidagi ma'lumotlar ham diqqatga sazovor. «Tuzuklar»da keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, amirlar asosan harbiy kishilar bo'lishgan va Amir Temurga tobe' bo'lgan qirq aymoq-

⁵ Xiroj – daromad solig'i: hosilning uchdan bir qismini tashkil etadi.

dan⁶ o'n ikkitasi: barlos, arg'in, jaloir, tulkichi, do'ldoy, mo'g'ul, suldus, to'g'oy, qipchoq, arlot, totor va tarxonlar ichidan saylab olingan. Amirlik rutbasi Amir Temur faoliyatining dastlabki paytlarida u bilan birga bo'lgan 313 kishiga berilgan. Bulardan yuztasi – o'nboshi, yuztasi – yuzboshi, yuztasi – mingboshi, to'rttasi – beklarbegi, bittasi amir ul-umaro (amirlar amiri: bosh amir) bo'lgan. Qolgan sakkiz mansab, fikrimcha, saroy xizmatida bo'lgan mansabdorlardan ba'zi birlariga berilgan bo'lishi kerak. Bulardan boshqa yana o'n ikki kishiga birinchi, ikkinchi... o'n birinchi, o'n ikkinchi darajali amir, degan unvon berilgan. O'n ikkinchi darajali amir odatda amir ul-umaroning noibi hisoblangan. O'n ikki amirning har biriga bittadan bayroq va bittadan nog'ora, amir ul-umaroga bir bayroq, nog'ora, tuman – 10 000 kishilik qo'shin, tug⁷ va chortug', to'rt nafar beklarbegining har biriga bittadan bayroq, nog'ora, chortug' va burg'u berilgan.

«Tuzuklar»da vazirlar, amirlar va hokimlarga beriladigan in'omlar haqida ham so'z ketadi. Masalan, qaysi bir amir biron qo'shinni yengsa yoki mamlakatni olsa uni uch narsa: 1) tug', nog'ora va bahodirlik martabasi; 2) davlat kengashlariga bemalol kirish huquqi; 3) biron sarhadning noibliigi bilan siylaganlar.

Rasmiy marosimlarda, ya'ni podshohning oliy majlislarida o'ltirish tartibi haqida ma'lumotlar ham diqqatga sazovor. Aytilishicha, sayyidlar, qozilar, ulamo, fuzalo, mashoyix, ulug' va oliy tabaqadagi kishilar

⁶ Aymoq (uymoq) – urug', qabila.

⁷ Tug' – uchiga odatda ot yoki ho'kiz dumi bog'langan tayoq; hokimlik belgisi.

podshohning o'ng tarafidan, amir ul-umaro, beklar-begilar, amirlar, no'yonlar, sardorlar, ulus, tumonot va qo'shunot amirlari, shuningdek, mingboshilar, yuzboshilar, mansab va martabalariga qarab, podshohning so'l tarafidan o'rin olganlar. Devonbegi hamda vazirlar – taxt ro'baro'sidan, kalontarlar⁸, kadxudolar⁹ – vazirlarning orqasidan joy olganlar. Bahodirlar, qilichboz yigitlar – taxt orqasida, uning o'ng tarafidan, qorovullar – taxt orqasida, uning chap tarafidan o'rin olganlar va hokazo.

Temur tuzgan qo'shin o'zining strategik va taktik mahorati bilan o'sha davrning eng mukammal va kuchli armiyalaridan hisoblangan, uning tashkilotchisi va yetakchisi esa tajribali mohir sarkarda sifatida shuhrat topdi. «Temur tuzuklari»da o'sha qo'shinning tuzilishi, qurollanishi, harbiy san'ati¹⁰ haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, uning jang oldidan safga tizilishi va joylashtirilishi haqidagi ma'lumotlari nihoyatda qimmatlidir. Temur qo'shinining o'z davriga nisbatan naqadar mukammal bo'lganligi asarning Fotih Karimov matbaasida 1307-(1889–90) yili chop etilgan nusxasiga ilova qilingan kartalaridan ham yaqqol bilinib turibdi.

«Tuzuklar»da Amir Temur davrida alohida undiriladigan soliq va jarimalar haqida ham e'ti-

⁸ Kalontar – o'sha zamonlarda Movarounnahrda, Eronda shahar voliyasi.

⁹ Kadxudo – qishloq, jamoa oqsoqoli.

¹⁰ Bu haqda batafsil ma'lumot olish uchun yuqorida nomi zikr etilgan general-leytenant M. I. Ivaninning 1846 va 1875-yillar chop etilgan «O voennom iskusstve i zavoevaniyax mongolo-tatar i sredneaziatskix narodov pri Chingizxane i Tamerlane» nomli kitobiga murojaat qiling. Bu kitob «Temur tuzuklari» asosida yozilgan.

borga molik ma'lumotlar bor. O'sha vaqtlarda soliq to'lovchi xalqdan xiroj, mol-u jihat, sovrin, qo'nalg'a, boj, shilon puli singari soliq va jarimalar undirilgan. Soliq va jarimalarni yig'ish va xarj qilishga alohida e'tibor berganlar. «Xirojni yig'ish vaqtida, – deyiladi ushbu asarda, – ikki vazir tayinlansin. Biri to'plangan molni yozib, raiyat ahvolini tekshirib tursin, boj oluvchilar fuqaroga zulm qilib, ularning ahvoliga xaroblik yetkazmasinlar. Viloyatlarda yig'ilgan tamom mol-ashyoni kirim daftariga yozishlari lozim. Ikkinchi vazir esa chiqim daftariga yozib, yig'ilgan mollardan sipoh maoshiga taqsim qilsinlar». Shuni ham aytish kerakki, xiroj ba'zan sug'oriladigan yerlardan olingan hosilning uchdan bir qismi, yomg'ir suvi bilan bitgan yerlarda umumiy daromadning to'rtidan bir qismi hajmi-da to'plangan.

Men yana «Temur tuzuklari»da tilga olingan ikkita masala ustida qisqa tarzda to'xtab o'tmoqchiman:

1. Asarda «turk-tojik» degan iborani ikki-uch yerda, birinchi maqolada ham, ikkinchi maqolada ham uchratdik. Bunda Temur va temuriylar davlatiga qarashli o'lkalarda turkiy xalqlar bilan yonma-yon tojiklar ham istiqomat qilganliklari, ular ham bu davlatning ijtimoiy-siyosiy hayotida rol o'ynaganliklari ko'rinib turibdi.

2. Yana bir-ikki joyda, xususan, Amir Temur faoliyatining dastlabki davri bilan bog'liq voqealar bayonida, «o'zbeklar», «o'zbeklar jamoasi» degan atama va iboralar uchraydi. «Tuzuklar»da aytilishicha, ular o'sha vaqtlarda ham Movarounnahrda istiqomat

qilganlar, mahalliy aholiga jabr-sitam o‘tkazganlar va go‘yoki, Temur ular bilan kurashgan. Bu yerda, chamasi, bir vaqtlar, aniqrog‘i, Botuxon zamonida (1227–1255), 1251-yildan boshlab, Chig‘atoy ulusining g‘arbiy qismi (Movarounnahr) Oltin O‘rdaning harbiy-siyosiy ta’siri ostiga tushib qolgan kezlarda, Dashti Qipchoqdan shu o‘lkaga ko‘chib kelib qolgan urug‘lar va qabilalar xususida gap borayotganga o‘xshaydi. Rashiddinning (XIII asr) «Jome’ ut-tavorix» hamda O‘tamish hojining «Chingiznoma» (XVI asr boshida) asarida bu haqda ishonchli ma’lumotlar bor. Ma’lumki, Dashti Qipchoq aholisi, aniqrog‘i, uning Oq O‘rda va shaybon ulusida istiqomat qilgan qismi XIV–XV asrlarda yozilgan tarixiy asarlarda «o‘zbek» nomi bilan atalgan. Bundan o‘zbeklar XIV–XV asrlarda paydo bo‘lgan xalq ekan, degan fikr-xayolga bormaslik kerak. O‘zbeklar ham, O‘rta Osiyodagi boshqa xalqlar singari qadimiy xalq. Ular ham baqtriyaliklar, so‘g‘diylar, shoshliklar, xorazmliklar hamda parkanaliklarning avlodi hisoblanadilar, lekin boshqa xalqlarda ham bo‘lgani kabi, faqat ularning (o‘zbeklarning) nomi keyinroq paydo bo‘lgan. Bu – hayotiy haqiqat. Odatda, xalqning tarixi nomidan bir-muncha oldin yuradi. Buni mutaxassis olimlar yaxshi biladilar. Yoki bu gaplar – «o‘zbeklar», «o‘zbeklar jamoasi» degan gaplar – asar fors tiliga tarjima qilingan paytda yuqorida nomi zikr etilgan Shohjahonning ko‘rsatmasi bilan qo‘shib qo‘yilgan bo‘lishi ham mumkin, chunki boburiylarning shaybon, shaybon avlodi va ko‘chmanchi o‘zbeklarga munosabati bizga yaxshi ma’lum.

Asarning o‘zbekcha tarjimasi dastlab «Guliston» jurnali sahifasida chop etilgan. Lekin bu voqea bundan qariyb 25 yil muqaddam – 1967-yili bo‘lgan. O‘sha tarjima sharq tillarining bilimdoni Alixon To‘ra Sog‘uniy (1885–1976) tarafidan bajarilgan edi. Mazkur tarjima, tarjimonning o‘z so‘ziga qaraganda («Guliston», 1967, № 1, 16–17-sahifalar), O‘rta Osiyo va Qozog‘iston musulmonlari bosh idorasining kutubxonasida saqlanayotgan nusxa asosida amalga oshirilgan. Lekin mazkur nashr bilan yaqindan tanishganimizda uning bir qator juz‘iy kamchiliklari aniqlandi: birinchidan, o‘shanda Alixon To‘raning tarjimasi ma‘lum sabablar bilan to‘la tarzda chop bo‘lmagan ekan. Ikkinchidan, tarjima eski o‘zbek tilida bo‘lib, uni bu tildan xabarsiz kishi maxsus lug‘atlarsiz o‘qib tushinishi qiyin. Uchinchidan, Alixon To‘ra tarjimasining tushirib qoldirilgan joylari ham aniqlandi va nihoyat, uning ko‘p joylari erkin tarjima qilingan; matndan chiqib ketish hollari ham uchraydi. To‘rtinchidan, ko‘p o‘rinlarda nomlar va atamalar noto‘g‘ri yozilgan. Domlaning tarjimasini qaytadan nashr etish masalasi o‘rtaga qo‘yilganda uning mana shu kamchiliklarini bartaraf qilish zarur deb topildi. Ana shu maqsadda «Tuzuklar»ning yuqorida qayd etilgan tarjimasi asl nusxa (Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti huzuridagi Sharq qo‘lyozmalari markazi qo‘lyozmasi, inv. № 8201) hamda uning hijriy 1285 (milodiy 1868) va hijriy 1307-(milodiy 1889–1890) yillarda chop etilgan toshbosma nusxalari bilan solishtirildi va Alixon To‘ra Sog‘uniyning tarjimasi jiddiy ravishda tuzatildi. Bu o‘ta og‘ir ish

iste'dodli yosh sharqshunos olim Habibullo Karomatov tarafidan bajarildi. Asarning mazkur nashri yuqoridagi nusxalar asosida qaytadan tarjima qilindi, desak ham xato qilmagan bo'lamiz. Tarixiy va jug'rofiy izohlar B. Ahmedov tarafidan tuzildi.

Bu tarjima «Sharq yulduzi» jurnalining 1989-yildagi 8-sonida o'quvchilarga taqdim etilgan. «Temur tuzuklari»ning ushbu nashrida esa jurnalxonlarning mulohazalari hisobga olinishi bilan birga, matn qo'lyozma va toshbosma nusxalari bilan yana bir bor qiyoslab chiqildi, lozim topilgan o'zgarishlar kiritildi.

Nima uchun avval Temur va temuriylar tarixiga oid boshqa asar emas, balki «Temur tuzuklari» chop etilayapti, degan savol tug'iladi. Birinchidan, bu faqat Amir Temurning tarjimai holidan iborat asar emas, balki Movarounnahrning hali yaxshi o'rganilmagan qariyb Amir Temur asos solgan nisbatan markazlashgan feodal davlatning tuzilishi, XIV asrda jahonga dahshat solgan Temur qo'shinining tarkibi, feodal munosabatlari va boshqa ilmiy masalalarni o'rganishda muhim manba rolini o'tashi mumkin. Qolaversa, u Temur shaxsining naqadar ziddiyatli ekanligini ochib beradigan asardir.

Bo'rivoy Ahmedov

TEMUR TUZUKLARI

BIRINCHI MAQOLA

TADBIRLAR VA KENGASHLAR

O‘zga mamlakatlarni zabt etish, ularni idora qilish, g‘anim lashkarlarini sindirish, dushmanni tuzoqqa tushirish, muxoliflarni ko‘nglini ovlab do‘stga aylantirish, do‘st-dushman orasida muomala, murosa-yu madora qilish xususida ushbu tadbir va kengashlarni qo‘lladim.

Pirim Zayniddin Abubakr Toyobodiy¹¹ menga yozmishlarkim, «Ey Abulmansur¹² Temur¹³! Saltanat

¹¹ Zayniddin Abubakr Toyobodiy – mashhur shayx, ulug‘ shayxulislom asli Hirotning Toyobod qishlog‘idan. Amir Temurning pirlaridan. Muarrix Fasih Xavofiyning (XV asr) «Mujmali Fasihiy» asarida keltirilgan ma‘lumotga ko‘ra, Amir Temur u bilan birinchi marta 1381-yili Harirud vodiysida uchrashgan. Toyobodiy 1389-yili 28-yanvarda vafot etgan.

¹² Abulmansur – lug‘aviy ma‘nosi: zafar, g‘alaba qozonuvchi; Amir Temurning ulug‘langan unvonlaridan biri.

¹³ Amir Temur bin Tarag‘ay Muhammad Bahodur 736-sichqon yilida, sha‘bon oyining 25-kunida (milodiy 1336-yil 9-aprelda, Shahrisabz (Kesh)dan o‘n uch chaqirim (taxm. 13 km.) bo‘lgan Xoja Ilg‘or qishlog‘ida tug‘ilgan. Hozir bu qishloq Yakkabog‘ tumaniga qarashli. Otasi Tarag‘ay barlos urug‘ining nufuzli beklaridan bo‘lib, xudojo‘y kishi sifatida shayxlar bilan yaqin munosabatda bo‘lgan. U 1360-yili vafot etgan va Kesh shahrida dafn etilgan. Onasining ismi Tegina xotun edi. Amir Temur hijriy 807-yil, sha‘bon oyining 17-kunida (milodiy 1405-yil 18-fevralda) O‘ror shahrida dunyodan ko‘z yumdi. Sharafiddin Ali Yazdiy va Fasih Xavofiyning bergan ma‘lumotiga muvofiq Amir Temur vafot qilgan vaqtda undan 2 o‘g‘il, 19 nevara va 15 chevara qoldi, jami 36 shahzoda. Bulardan tashqari, Temurning kichik qizi – Sulton Baxt begim va katta qizi Og‘a begimdan tug‘ilgan o‘g‘il – sulton Husayn Mirzo nomli nabirasi ham bor edi.

ishlarida to‘rt narsaga amal qilgin, ya’ni: 1) kengash; 2) mashvarat-u maslahat; 3) qat’iy qaror, tadbirkorlik va hushyorlik; 4) ehtiyotkorlik. Chunki kengash va mashvaratsiz saltanatni barcha qilgan ishlari va aytgan gaplari noto‘g‘ri bo‘lgan johil odamga qiyos qilish mumkin; uning aytgan so‘zlari va qilgan ishlari boshga pushaymonlik va nadomat keltirgay. Shunday ekan, saltanat boshqarishda mashvarat-u maslahat va tadbirkorlik bilan ish yurgizgin, toki oqibatda nadomat chekib, pushaymon bo‘lmagaysan. Shuni ham bilishing kerakkim, saltanat ishlarining bir qismi sabr-u toqat bilan bo‘lgay, yana bir qismi esa bilib-bilmaslikka, ko‘rib-ko‘rmaslikka solish bilan bitur. Xullas bajarilishi shart bo‘lgan tadbirlarning ta’rifidan va zikridan so‘ng shuni ta’kidlash lozimki qat’iylik, sabr, chidamlilik, sog‘lig-u sergaklik, ehtiyotkorlik va shijoat bilan barcha ishlar amalga oshirilur. Vassalom».

Maktubda yozilmish so‘zlar esa saltanat ishlarida men uchun eng to‘g‘ri yo‘lboshchi edi. Shunga ko‘ra, davlat ishlarining to‘qqiz ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilishini angladim. Donishmandlar demishlarkim, o‘z o‘rnida qilingan tadbir bilan sanoqsiz lashkar qilichi ojizlik qilgan har qanday mamlakat darvozasini ochib, behisob lashkarni yengib bo‘lur. Tajribamda ko‘rilgankim, ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat’iy, tadbirkor va hushyor bir kishi, ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir. Chunki tajribali bir kishi ming kishiga ish buyuradi. Men yana tajribamda ko‘rdimki, g‘anim lashkarini yengish qo‘shinning ko‘pligi bilan emas, mag‘lub

bo‘lish esa sipohining kamligidan bo‘lmaydi. Balki g‘olib bo‘lmoqlik [Tangrining] madadi va bandasi-ning tadbiri bilandir. Chunonchi, men ikki yuz qirq uch kishi bilan kengashgan va tadbir yuritgan holda Qarshi qal’asi ustiga yurdim. Amir Muso va Malik bahodir o‘n ikki ming¹⁴ otliq askar bilan qal’a va uning atrofni qo‘riqlamoqda edilar. Tangri taoloning yordami yetib, o‘zim qo‘llagan to‘g‘ri tadbirlarim orqali Qarshi qal’asini qo‘lga kiritdim, so‘ng Amir Muso va Malik bahodir o‘n ikki ming otliq askar bilan ustimga bostirib kelib, meni Qarshi qal’asida qamal qildilar. Men Tangrining madadi va inoyatiga ishonib, tadbirkorlik va ehtiyotkorlik ishlatgan holda qal’adan chiqdim va dushman bilan bir necha marotaba jang qildim. Pirovardida shu ikki yuz qirq uch yigitim bilan o‘n ikki ming otliq g‘anim lashkarini mag‘lubiyatga uchratdim va ularni bir necha farsang¹⁵ yergacha quvib bordim.

Yana mening tajribamdan o‘tmishkim, garchi ishning qanday yakunlanishi taqdir pardasi ortida yashirin bo‘lsa ham, aqli raso va hushyor kishilardan kengash-u tadbir istab, fikrlarini bilmoq lozimdir. Shu sababli payg‘ambarimiz Muhammad, unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo‘lsin, sallollohu alayhi vasallam aytganlaridek, har ishni kengashgan holda qildim. Har vaqt kengashchilar yig‘ilib, majlis ochilar ekan, yaxshi-yomondan, foyda-ziyondan, oldimizdagi ishlarni qilish-qilmaslikdan so‘z ochib, ulardan fikr so‘rar edim. Bularning so‘zlarini eshit-

¹⁴ Asarning Tehron nashrida «ikki ming otliq askar» deb ko‘rsatilgan.

¹⁵ Farsang – 6–7 km ga teng masofa o‘lchovi.

gach, ishning har ikki tomonini mulohaza qilib, foyda-ziyonlarini ko'ngilga keltirardim. Ayniqsa, ul ishni xatarli tomonlariga ko'proq e'tibor berardim. Agar ikki xatarlik yoki bir xatarlik ishlarni qilishga to'g'ri kelgudek bo'lsa, ikkovidan barobar qutulish chorasini topilmagach, bir xatarligini ixtiyor etardim. Bunga misol, Jete¹⁶ dashti amirlari Tug'luq Temurxonga¹⁷ qarshi isyon tug'ini ko'tardilar. Bu xususda Tug'luq Temurxon mendan maslahat so'radi. Agar g'animni tor-mor etgali lashkar yuborsa ikki xatar, o'zi borsa bir xatar borligini bildirib, unga yo'l-yo'riq ko'rsatdim. Mening kengashim bilan dashtga, isyonchilar ustiga o'zi borib edi, barcha ishlari men aytganimday bo'lib bajarildi.

Ishlarimning barini kengash bilan yurgizib, uni bitirishda to'g'ri tadbir qo'llar edim. Bir ishga kirishmay turib, undan qutulib chiqish yo'llarini mo'ljallab qo'yar edim. Uni to'g'ri tadbir, qat'iy jazm, chinlik-chidamlilik ko'rsatib, ehtiyotkorlik bilan uzoqni ko'rib, ortini o'ylagan holda oxiriga yetkazardim.

Yana tajribamdan o'tkazdimki, kengash egalari birlik, ittifoqlik bilan so'zda sobit, ishda chidamli

¹⁶ Jete – Chig'atoy ulusi ikki qismga bo'linib ketgandan keyin (1269 y.) Yettisuv, Chu vohasi va Sharqiy Turkistonni o'z ichiga olgan, uning sharqiy qismi shu nom bilan atalgan.

¹⁷ Tug'luq Temurxon bin O'g'ulxoja bin Duvaxon (ba'zi manbalarda To'qlug' Temurxon bin Eminxoja shaklida), 18 yoshida amir Po'lodchi tomonidan xonlikka ko'tarilgan. U Sharqiy Turkiston, yettisuv vohasidagi yerlar, Tyan-Shan tog'i (Tangritog') etaklarida joylashgan ko'plab mavzelar, Balxash ko'li, Irtish va Emil daryolari atrofidagi yerlarni o'z ichiga olgan ulkan Mo'g'uliston saltanatini tuzib, 1348–1362-yillarda hukmronlik qilgan. 1360–1361-yillarda ikki marta Movarounnahrda yurish qilib, Qarshi viloyati (Qashqadaryo)gacha bo'lgan yerlarda qisqa muddat hukmronlik qilgan. U 1362-yilda vafot etgan.

bo‘lishlari shartdir. Qilmoqchi bo‘lgan ishlarini qilmasdan qoldirmaslar. Agar biror ishni qilmaslikka so‘z berar ekanlar, uning yaqiniga ham yo‘lamaslar.

Tajribamdan ma’lum bo‘ldiki, kengash ikki turli bo‘lur. Biri – til uchida aytilgani, ikkinchisi – yurakdan chiqqani. Til uchida aytilganini shunchaki eshitardim. Yurakdan aytilgan maslahatni esa jon qulog‘im bilan eshitardim va dilimga joylardim.

Agar g‘anim ustiga lashkar tortmoqchi bo‘lsam, urush-yarashdan o‘rtaga so‘z tashlab, amirlarim ko‘ngillarining bu ikkovidan qay biriga moyilligini bilishga intilardim. Agar yarashdan so‘z ochsalar, buning foydasini urush ziyoniga solishtirib ko‘rardim, agar urushga moyil bo‘lsalar, uning naf va foydasini yarash ziyoniga taqqoslab ko‘rardim, qaysi biri foydaliroq bo‘lsa, shuni ixtiyor qilardim. Sipohni ikkilantiradigan turumsiz kengashni eshitishdan saqlanardim. Qaysi kishi aqlga siqqan bir ishni kuyunib gapirsa, suyunib eshitar edim. Kimki oqilona gaplarni mardlarcha keskinlik bilan so‘zlasa, unga ham quloq solardim. Har kimdan so‘z olib kengash so‘rar edim. Lekin aytilgan har bir maslahatning yaxshi va yomon tomonlari haqida o‘ylab ko‘rgach, to‘g‘ri va savoblirog‘ini tanlab olardim.

Chunonchi, Chingizxonning nabirasi¹⁸ Tug‘luq Temurxon Movarounnahr mamlakatini bosib olish qasdidagi qo‘shin tortib, Xo‘jand suvidan¹⁹ kechib o‘tgach, menga,

¹⁸ Tug‘luq Temurxon Chingizxonga nabira emas, avlod hisoblanadi. Uning bobosi Duvaxon Chig‘atoyxonning nabirasi bo‘lgan.

¹⁹ Xo‘jand suvi – Sirdaryoning o‘rta asrlardagi nomlaridan.

Amir Hoji barlos²⁰ va Amir Boyazid jaloir²¹ nomiga yorliq²² jo‘natib, uning huzuriga borishimizni talab qilgandi. Ular men bilan kengashdilar. O‘z el-uluslari bilan Xurosonga ketish yoki, Tug‘luq Temurxon oldiga borish haqida maslahat so‘radilar. Men ularga shunday yo‘l ko‘rsatdim: Tug‘luq Temurxonning huzuriga borsangiz ikki foyda, bir ziyon bordir. Xuroson tomonga o‘tib ketishning esa ikki ziyoni, bir foydasi bordir, dedim. Ular mening kengashimga kirmay el-yurti bilan ko‘chib Xuroson tomonga ketdilar²³. Men ham Xurosonga yoki bo‘lmasa Tug‘luq Temurxonning oldiga borish-bormasligimni bilmay ikkilanib qoldim. Shu hol asnosida pirim (Toyobodiy)dan maslahat so‘rab xat yozgan edim, ushbu mazmunda javob yozib yuboribdilar: «To‘rtinchi xalifa hazrati Ali ibn Abu Tolibdan, unga Tangrining karam-u marhamati bo‘lsin, bir kishi so‘rabdiki, osmon – kamon, yer – kamon ipi, hodisalar va ofat-u kulfatlar esa o‘q bo‘lsa, insonlar ul o‘q-yoylarga nishon bo‘lsa, otg‘uchi Xudoyi taolo bo‘lsa, uning qudrati yana ham ulug‘ bo‘lsin, odamlar qayerga ham qochadilar? Xalifa javob qilib, odamlar Tangrining qoshiga qochsinlar, – debdilar. Shunga o‘xshash sen ham hozir Tug‘luq Temurxonning oldiga qochgil va qo‘lidagi

²⁰ Hoji Barlos – Amir Temurning amakisi Fasih Havofiyning yozishicha, 1358-yili mo‘g‘ul amiri Bayon suldus va Hoji Barlos ittifoq bo‘lib amir Qozog‘onning o‘g‘li Abdulloni jangda yengganlar va u Andarob tomonga qochgan. Shunda Kesh (Shahrisabz) viloyati hukmdorligi Hoji Barlosga tekkan. U va Amir Temur 1360-yilda Samarqand hukmdorlaridan hisoblangan. Tug‘luq Temurning Movarounnahrda ikkinchi yurishida Xurosonga qochib, u yerda mahalliy amirlar tomonidan 1381-yili o‘ldirilgan.

²¹ Boyazid Jaloir – Movarounnahrning yirik amirlaridan biri, Xo‘jandning hukmdori bo‘lgan. Tug‘luq Temurning ikkinchi yurishida uning farmoni bilan qatl etilgan.

²² Yorlig‘ – farmon.

²³ Bu voqeya 1360–1361-yillarda sodir bo‘lgan.

o‘q-yoyini tortib olgil». Bu javob kelishi bilan ko‘nglim ko‘tarilib, yuragim bundan quvvat oldi va Tug‘luq Temurxon qoshiga borishga ahd qildim.

Lekin biron ishni qilmoqchi bo‘lsam, kengashib olar, keyin Qur‘ondan fol ochardim va Qur‘on hukmi bilan ish qilur edim.

Tug‘luq Temurxon oldiga borishdan avval Qur‘ondan varaq ochsam, «Surai Yusuf alayhissalom»²⁴ chiqdi va Qur‘oni majid hukmiga amal qildim.

TUG‘LUQ TEMURXON BILAN UCHRASHGANIMDAN SO‘NG KO‘NGLIMGA KELGAN BIRINCHI KENGASH

Tug‘luq Temurxon, sarkardalari Bekchik, Hojibek erkinit²⁵, Ulug‘ Tuqtemur kerayit²⁶ va Jete-

²⁴ Qur‘on karim, 12-sura. Tadqiqotchilar Amir Temurning savodli yoki savodsiz bo‘lganligi xususida ikkilanadilar. Amir Temurga nisbatan adovat saqlagan tarixchi Ibn Arabshoh (XIV–XV) «Ajoyib ul-maqdur» asarida, mashhur arab donishmandi Ibn Xalidning Amir Temur bilan suhbat qurib, uni buyuk aql-zakovat egasi deb e‘tirof etganligini yozadi. Shu davrning boshqa tarixchilari: Hofizi Abru «Zubdat ut-tavorix...» va Abdurazzoq Samarqandiy «Matlai sa‘dayn...» asarlarida Amir Temurning falsafa, tabobat va nujum (astronomiya) fanlaridan yaxshi xabardor bo‘lganligi haqida ma‘lumot beradilar. Alisher Navoiy ham «Majolis-un nafa’is» asarida shunday yozadi: «Temur Ko‘ragoniy... – agarchi nazm aytmoqqa iltifot qilmaydurlar, ammo nazm va nasrni andoq xo‘b mahal va mavqe‘da o‘qubdurlarkim, aningdek bir bayt o‘qug‘oni ming yaxshi bayt aytqoncha bor». Umuman, Alisher Navoiyning ushbu asarida shaxslar haqida keltirgan ma‘lumotlari o‘zining aniqligi bilan ajralib turadi. Keyingi asrlarda yozilgan «Temurnoma» asarida ham Amir Temurning savodli bo‘lganligini tasdiqlovchi qator misollar mavjud.

Matnda Amir Temurning Qur‘ondan fol ochishi misoli ham uning savodli bo‘lganligiga dalil bo‘la oladi. Britaniya qomusida (1946) ham Amir Temurning Qur‘onni yaxshi o‘qiganligi haqida qayd bor.

²⁵ Erkinit, kerayit – turk-mo‘g‘ul qabilalaridan.

²⁶ Favj – harbiy bo‘linma.

ning boshqa amirlaridan uch favj²⁷ tuzib, ularni Movarounnahr mamlakatini talon-toroj qilish uchun yuborganligi, o'sha uch favj qo'shin Huzor²⁸ degan joyga kelib tushganligi xabari mening qulog'imga yetdi. Shunda Tug'luq Temurxonni borib ko'rishdan ilgari bu ochko'z amirlarni mol-dunyo bilan aldab, Movarounnahr viloyatini qatl-u g'oratdan qutqarib qolishga qaror qildim. Tilga olingan amirlarni ko'rganimda ularni haybatim bosdi shekilli, ko'p hurmat ko'rsatib, meni ortiqcha siyladilar. Ularning ko'zlariga o'xshash ko'ngillari ham tor bo'lganligidan, sovg'a-sovrun²⁹ yo'sinida ularga berilgan har turlik tansiq mollar ko'zlariga ko'p ko'rindi va Movarounnahrni bosib olish va talon-toroj qilish niyatidan qaytdilar. Shundan so'ng to'g'ri borib Tug'luq Temurxon bilan ko'rishdim³⁰. Xon kelishimni yaxshilikka yo'yib, saltanat ishlarida mendan kengash so'radi. Ko'rsatgan kengashlarimni to'g'ri deb topib, hammasini qabul qildi.

Shu asnoda Tug'luq Temurxonga xabar keltirildikim, yuqorida aytilgan uch favj amirlari, yerlik xalqdan naqd pul va sovrunlar olib, ular bilan kelishmishlar. Xon shu ondayoq mol-mulk va naqd pullarni qaytarib olish uchun odam tayin qildi va amirlarni bundan buyon Movarounnahr-ga borishlarini man etdi. Mansablaridan bo'shatdi.

²⁷ G'uzor bo'lsa kerak.

²⁸ Sovrun – podshoh va xonlar, umuman oliy martabali zotlar bilan uchrashganda ularga tortiq qilinadigan matoh

²⁹ Sharafiddin Ali Yazdiy «Zafarnoma» asarida yozishicha, bu uchrashuv 761/1360-yilda yuz bergan.

³⁰ Yasovur – mo'g'ul qabilalaridan birining nomi.

O‘rinlariga Hoji Mahmudshoh Yasovuriyni tayin qildi.

Bu haqda amirlar xabar topgach, dushmanlik bayrog‘ini ko‘tarib yurtlariga qaytib ketdilar.

Yo‘lda xonning devonbegisi va bosh maslahatchisi bo‘lmish O‘g‘lonxo‘jani uchratdilar. Uni ham o‘zlariga og‘dirib olib, Jete tomon yuzlandilar.

Aynan shu vaqtda Tug‘luq Temurxonning Dashti Qipchoqdagi³¹ amirlari ham isyon tug‘ini ko‘targani haqida xabar olindi. Bundan xon tashvishga tushdi. U mendan maslahat so‘radi va Jete tarafga yo‘l oldi. Movarounnahrni esa menga qoldirdi va bu xususda yorlig‘u ahdnoma yozib berdi. Amir Qorochor no‘yonning³² Movarounnahrda tumanini ham menga topshirdi. Men butun Movarounnahr viloyatiga, to Jayhun daryosining sohillarigacha yerlarga hukmron bo‘ldim. Davlat va saltanatimning boshlanishida eng avval qilgan kengashim shul edi. Men tajribamdan shuni bildimki, yuz ming otliq askar ila olmagan ishni bir to‘g‘ri tadbir bilan amalga oshirish mumkin ekan.

DAVLAT QURISH OLDIDAN QILGAN IKKINCHI KENGASHIM

U shundan iborat bo‘ldiki, Tug‘luq Temurxon men bilan tuzgan ahd-u qarorini buzib, ikkinchi bor Mo-

³¹ XI asrdan boshlab Balxash ko‘lidan tortib g‘arbga, Dnepr daryosiga bo‘lgan yerlari «Dashti Qipchoq» deb atashgan. «Qipchoq» so‘zi rus va Vizantiya solnomalarida qo‘llanilgan emas. Qadim rus solnomalari buning o‘rnida «polovsû» terminini, Vizantiya solnomalari esa «koman» terminini qo‘llaganlar.

³² Qorochor no‘yon – Chingizxonning nufuzli amirlaridan; Chig‘atoyning maslahatchisi va lashkarboshisi. No‘yon Chingizxon naslidan bo‘lgan xonzoda.

varounnahr mamlakatiga qo‘shin tortib keldi va hukumatni mendan tortib olib, o‘g‘li Ilyosxo‘jaga topshirdi. Meni esa unga bosh qo‘mondon (sipohsolor) va maslahatchi qilib tayinladi. Menga Qochuvli bahodir³³ va Qobulxon³⁴ tomonidan bitilgan ahdnomani ko‘rsatdi. Men ulug‘ bobolarimizning so‘z va nomalarini qabul qilib, sipohsolorlik qilishga rozi bo‘ldim.

Hijriy 762-(milodiy 1360–61) yili Tug‘luq Temurxon ikkinchi marta Movarounnahrqa qo‘shin tortib kelib, meni o‘z huzuriga chorlab noma jo‘natdi. Men rozi bo‘lib, uning istiqboliga chiqib, u bilan ko‘rishdim. U oramizdagi ahdni buzib, Movarounnahrni o‘g‘li Ilyosxo‘jaga topshirdi, meni esa sipohsolor qilib belgiladi. Bu ishga ortiqcha ro‘yxushlik bildirmayotganimni ko‘rib, mening bobom Qochuvli bahodir va o‘zining bobosi Qobulxonlarning ahdnomasini ko‘rsatdi. Po‘lat taxtaga imzolangan ahdnomada «xonlik Qobulxon avlodining qo‘lida, sipohsolorlik esa Qochuvli bahodirxon bolalarida bo‘lsin, ular bir-biri bilan yovlashmasin», degan so‘zlar bitilgan ekan. Buni o‘qib ko‘rgach, ulug‘lar ahdiga vafolik qilish yuzasidan sipohsolorlikni qabul qildim.

Movarounnahrda o‘zbeklarning³⁵ jabr-u zulmi ortib ketdi. Chunonchi, sayyid va sayyidzodalardan

³³ Qochuvli bahodir – barlos qabilasining birinchi boshlig‘i.

³⁴ Qobulxon – mo‘g‘ullarning Nirun toifasidan bo‘lgan hukmdori; Alanquvo avlodi.

³⁵ Bu yerda Botuxon zamonidan qolgan dashti qipchoqlik amirlarning avlodi nazarda tutiladi. Risola matnida «o‘zbekiya toifasi», «o‘zbek» shaklida yozilgan. Bu xaqda to‘laroq ma‘lumot olish uchun qarang: A. Yu. Yakubovskiy. O‘zbek xalqining yuzaga kelishi masalasi haqida. Toshkent. 1941; Bo‘riboy Ahmedov. «Muloqot» oynomasi. 1991-yil, № 1; Qozoqboy Mahmudov. Turkiy qavmlar taqdiri. «Fan va turmush» oynomasi. 1990-yil, № 12.

yetmish kishini asir olib band etdilar. Ilyosxo‘ja bo‘lsa davlat va siyosat ishlarida layoqatsiz bo‘lgani tufayli ularning zulm-u sitamiga barham berishga ojiz edi. Men bo‘lsam o‘z salobatim va haybatim bilan o‘zbeklar ustidan g‘alaba qildim va mazlumlarni zolimlar jabridan xalos qildim. Bu Ilyosxo‘ja amirlari va o‘zbeklarning menga nisbatan dushmanlik qilishlariga sabab bo‘ldi. Ular Tug‘luq Temurxonga xat yozib, «Temur bizga qarshi isyon tug‘ini ko‘tardi», dedilar. Xon bu yolg‘on gaplarni chin bilib, meni o‘ldirib, yo‘qotish haqida yorlig‘ yubordi. Bu yorlig‘ mening qo‘limga tushib qoldi. Undan o‘limga hukm qilinganligimni bilib oldim. Buning ilojini qilib, quyidagi tadbirni ishlatdim. Barlos ulusining bahodir yigitlarini o‘z atrofimga to‘plab, ularni birlashtirdim. Menga bo‘ysunib ko‘makdosh bo‘lmoqlik uchun rozilik bergan birinchi kishi – Iki Temur bo‘ldi, ikkinchisi – Amir Joku barlos edi. Bulardan boshqa ulus bahodirlari ham jon-u dillari bilan menga bo‘ysunmoqchi va xizmat qilmoqchi ekanliklarini bildirdilar.

Movarounnahr aholisi mening bu ishimdan xabar topishi bilanoq, tezda o‘zbeklarga hujum qilishim kerakligi haqida istak bildirdilar. Chunki ularning qalbi zolim o‘zbeklar toifasidan butunlay bezigan edi. Movarounnahr aholisining katta-yu kichigi menga birlashdi. Mamlakatning ulamo va mashoyixlari esa o‘zbekiya toifasini yo‘q qilish haqida fatvo yozib berdilar. Ulus amirlari va qo‘shun boshliqlarining ba‘zilari ham bu ishga qo‘shilib, bizga birlashdilar. Bu to‘g‘rida yozilgan ahdnoma va fatvolarining nusxasi

bu edi: «To‘g‘ri yo‘llik xalifalar³⁶, Alloh taolo ularning jamisidan mamnun bo‘lsin, tutgan yo‘llariga va qilgan ishlariga muvofiq Movarounnahrda butun ahli islom, sipoh-u raiyat³⁷ yoxud ulamo-yu mashoyix bo‘lsin, Amir Temurga izzat-u ikrom ko‘rsatib, uni Amir Temur Qutbi saltanati Oliy deb atasinlar va uni Allohning yerdagi qudrati-saltanat taxtiga loyiq ko‘rsinlar. Musulmonlarning yeri, nomusi, mol-mulki hamda joniga zulm-sitam qo‘lini cho‘zgan o‘zbeklar toifasini daf’ qilishda va umuman yo‘qotishda Temurga yordamlashish uchun o‘z mol va jonlarini ayamay, tirishib xarakat qilsinlar. Biz o‘z ahd-u bay’atimizga³⁸ sodiq qolurmiz. Agar bergan ahd-paymonimizdan qaytsak, Allohning qudrati-yu quvvati va yordamidan chiqib, shayton qudrati va yordami yo‘liga kirgan bo‘laylik».

Bu fatvoni menga ko‘rsatganlaridan keyin jang-u jadal bayrog‘ini ko‘tarib, o‘zbeklar ustiga lashkar tortishga qaror qildim va mazlumlar haqini zolimlardan olmoqchi bo‘ldim. Lekin bir necha razil kishilar bu sirni fosh qilib qo‘ydilar. Shundan keyin o‘ylanib qoldim, mabodo Samarqand shahri ichida o‘zbeklarga qarshi urush boshlasam-u, biroq Movarounnahr ahli jang qilishdan qo‘l tortsa-chi? Unda nima bo‘ladi? Shunday bo‘lgach, yaxshisi, shahardan chiqib,

³⁶ Xulafoi roshidin – Hazrati Muhammad payg‘ambar vafotidan so‘ng musulmon jamoasining diniy va dunyoviy ishlarini boshqarishda unga o‘rinbosar (xalifa) hisoblangan to‘rt diniy peshvo: Abu Bakr (hukm. Yil. 632–634), Umar (hukm. yil. 634–644), Usmon (hukm. yil. 644–656) va Ali (hukm. yil. 656–661).

³⁷ Raiyat – soliq to‘lovchi xalq; qora xalq.

³⁸ Bay’at – hukumat yoki din boshlig‘iga bo‘ysunish xususida qilingan ahd-paymon.

Samarqand tog'larida joylashay, toki menga qo'shinishni istaganlar huzurimga kelsinlar. Shunda men katta sipoh to'plab, o'zbeklarga qarshi jang-u jadalni boshlagayman», – deb qaror qildim. Samarqanddan chiqqanimda oltmish otliqdan boshqa bir kishi ham menga ergashmadi. Shundan bildimki, o'ylagan kengashim xato bo'lmagan ekan.

O'sha tog'da bir haftacha kutib yotdim, bir kishi bo'lsa ham bizga kelib qo'shilmadi. Shuning uchun kengash tuzib Badaxshon³⁹ tarafga o'tib, u yerning shohlari bilan qo'shilishga qaror qildim. Otlanib, Amir Kulolning⁴⁰ huzurlariga bordim. Ular menga Xorazmga borishimni maslahat berdilar. Agar o'zbeklar ustidan g'alaba qozonsam, Samarqandning bir yillik xirojini⁴¹ ularga nazr qilishga qaror qildim. Ular menga zafar tilab fotiha o'qigach, ketishimga ruxsat berdilar. Sayyid Amir Kulolning xizmatlaridan chiqqanimda, hammasi bo'lib oltmish otliq menga hamrohlik qilardi. Ilyosxo'ja mening Xorazmga yurish qilayotganimdan xabar topib, Xiva hokimi To'kal-bahodirga xat yozib, menga qarshi chiqishni va meni o'ldirishni buyurgan ekan. To'kal-bahodir

³⁹ Badaxshon– Amudaryoning yuqori oqimida; hozirgi Fayzobod o'rnida joylashgan shahar shunday nomlangan.

⁴⁰ Sayyid amir Kulol yoki Shamsiddin Kulol – Ibn Arabshoh uni Shamsiddin Fahuriy (arab. fahur – kulol) deb nomlagan. Xojagon Naqshbandiya tariqatining ko'zga ko'ringan shayxlaridan. Qarshilik mashhur mutasavvif. Xoja Bahovuddin Naqshbandning pirlaridan biri. Manbalarda yozilishicha, Nasaf (Qarshi) shahrida Xoja Bahovuddinga «zikri xufiya» usulini o'rgatgan. U Amir Temurning otasi Amir Tarag'ayning ham piri bo'lgan. Shuningdek, Sayyid Baraka va Zayniddin Toyobodiy qatori Amir Temurning ham pirlaridan biri hisoblangan. Shamsiddin Kulol 1371-yilda vafot etgan va Keshda dafn etilgan.

⁴¹ Xiroj – yer solig'i uchun va umuman daromad solig'i uchun qo'llanilgan istiloh; ayrim holda daromadning uchdan birini tashkil etgan; «mol» deb ham atalgan.

mingotliq askar olib, mening ustimga keldi. Oltmish otliq yigitim va yo‘lda menga qo‘shilgan qaynog‘am Amir Husayn bilan birga ming otliq kishilik g‘anim lashkariga ro‘baro‘ bo‘ldim va jangga kirishdim. Bu jangda shundayin bahodirlik qilib, chidamlik ko‘rsatdimki, uning ming kishisidan ellik kishi qoldi, mening oltmish otliq yigitimdan o‘n kishigana qoldi. Shunday bo‘lsa-da, zafar men tomonda bo‘lib, ularni qochirdim. Mening zafar quchganim xabari Ilyosxo‘ja va Jete amirlariga yetgach, ular hayron qolishib, «Temur ajab er kishi ekan, unga Tangrining madadi yetib, baxt-u iqboli ochilmish»,– deb o‘zaro so‘zlashibdilar. Men bu urushdag‘i zafarni yaxshilik alomati deb bildim. O‘zbeklar mendan cho‘chiydigan bo‘ldilar.

O‘Z SALTANATIMNI TUZISH YO‘LIDA QILGAN UCHINCHI KENGASHIM

O‘sha vaqtda davlatimning kuchi ketib, saltanatimning asosi yemirila boshladi. Chunonchi, menga ergashgan yo‘ldoshlarim o‘n kishidan ortiq emas edi. Ulardan yettitasi otliq, uch kishi esa piyoda edilar. Ulardan boshqa men bilan hech kim qolmagandi. Muhtarama jufti halolim bo‘lmish Amir Husaynning singlisini⁴² o‘zimning otimga mindirib olgan edim. Shu alfozda Xorazm cho‘llarida bir necha kun sargar-

⁴² O‘ljoy Turkon og‘o – Amir Husaynning singlisi. 1362-yilda Temur unga uylangan. Bu nikohdan Temurning qizi Sulton Baxt begim tug‘ilgan. Ba‘zi manbalarda ma‘lum bo‘lishicha, Amir Temur 9 marta uylangan. U vafot etganida, xotinlaridan to‘rttasi – Saroy Mulk xonim, Tuman og‘o xonim, To‘kal xonim va Ruhparvar og‘o xonimlar hali hayot bo‘lganlar.

don bo‘lib yurdim. Kunlarning birida kech tushgach, qandaydir quduq boshiga kelib tushdim. O‘sha kechasi piyoda yurgan uch nafar xurosonlik bevafoqlik qilib, otlarimizni minib qochdilar. Yetti kishi to‘rt ot bilan qoldik. Ahvolim juda og‘irlashdi. Lekin ko‘ngil to‘q edi. Bu ishni chakki qilgan ekanman deb, hech o‘kinmas edim. So‘ngra bu quduq boshidan ham ko‘chdim. Shu vaqt Alibek Chun G‘urboniy⁴³ yopirilib tepamga keldi. Meni o‘z eliga eltib, burgasi ko‘p bir qorong‘i uyga qamab qo‘ydi. Bir necha kishini menga soqchi etib tayinladi. Oltmish ikki kun meni tutqunlikda ushladi. Undan qutulish chorasini izlab, o‘z-o‘zim bilan kengashdim va Tangrining inoyati yetib bahodirligim tutdi. Kuchli va chaqqon bilaklarim ish berib, soqchilardan birining qo‘lidan qilichini tortib oldim-da, ularga hamla qilgan edim, barisi qochib qoldi.

Qilich ko‘targanimcha, to‘g‘ri Alibekning ustiga bostirib kirdim. Meni ko‘rgach, hushi boshidan uchdi. Qilgan nomunosib ishidan pushaymon bo‘lib, mendan uzr so‘radi. Otlarimni, yaroq-jabduqlarimni hozirlatib, menga bir oriq ot va bir qari tuya tortiq qilgan bo‘ldi. Og‘asi Muhammadbek menga atab yuborgan bir qancha sovg‘a-salomlarini esa ochko‘zlik qilib o‘ziga olib qoldi. So‘ng ketishimga ruxsat berdi. Xorazm cho‘liga tomon ravona bo‘ldim. O‘n ikki otliq atrofimga to‘plandi. Ikki kundan so‘ng bir manzilga

⁴³ Alibek – Mohon hokimi; asarning Tehron nashrida «Alibek Jun Qurboniy» deb yozilgan. Hoshiyasida esa «Jun Qurboniy» – turkman toifalaridan biri deb izoh keltirilgan. Sharafiddin Ali Yazdiyning ma‘lumotlariga ko‘ra, bu voqea 1362-yilda ro‘y bergan. V. V. Bartoldning yozishicha, Mohon (Mohuvon ilgari nomi) keyinroq Marv (hozirgi Mari) nomi bilan mashhur bo‘lgan shahar o‘rnida joylashgan ekan.

yetib, qandaydir uyga tushdik. Shu orada bir guruh o'sha yerlik turkmanlar paydo bo'lib, meni ko'rgach, «O'g'ri, o'g'ri!» – deyishib hujum qilmoqchi bo'lidilar. Amir Husaynning singlisini bir uyga yashirib qo'yib, o'sha jamoaga qarshi otlandim. Turkmanlar ichida Hoji Muhammad degan odam meni tanib qoldi, «Hoy, to'xtanglar, bu Amir Temur-ku!»– deb ularni urushdan qaytardi, o'zi esa tizza urib oldimga keldi. Men ham uning ko'nglini ovlab, boshiga mandilimni⁴⁴ qo'ydim. So'ngra bu kishi o'z og'a-inilari bilan menga mulozim bo'lishdi.

SALTANATIMNING DASTLABKI DAVRLARIDA QILGAN TO'RTINCHI KENGASHIM

Menga ergashganlar soni oltmish otliqqa yetib qolgandan so'ng o'zimcha o'yladim, agar kelgan manzilda turaversam-u, mabodo yerlik aholi menga qarshi qo'zg'alib, o'zbeklarga xabar berib qo'ysalar-chi, unda nima bo'ladi? Yaxshisi, bu yerdan ketib, el oyog'i yetmagan yerga borib joylashsam, tez fursatda atrofimga saltanatimning kuch-qudrati bo'la oladigan qo'shin to'planar. Shu fikrda u yerdan ko'chib, Xuroson tomonga yuzlandim. Yo'l ustida Mohon hokimi Muborakshoh Sanjariy yuz otliq askari bilan kelib, menga qo'shildi va yaxshi otlar tortiq qildi. U yerning jami sayyidlari va aholisi ham

⁴⁴ Mandil – bosh kiyimi, salla, ro'molcha, yog'lig'. Hukmdorlar biron kimsaga o'z bosh kiyimini, kamarini, choponini taqdim etish orqali unga bo'lgan cheksiz hurmatini bildirganlar.

menga qo‘shildi. O‘sha sahroda otliq, yayov bo‘lib ikki yuzga yaqin kishi yonimga kirdi. Shu payt Muborakshoh, sayyid Hasan va sayyid Ziyouddin menga arz qildilarkim, bu sahroda turaverish qo‘shin tarqab ketishiga bois bo‘lur, biron tomonga yurib, biron viloyatni egallashimiz kerak. Men o‘zimcha kengashib, so‘ng ularga aytdimki: «Xotiramga bir fikr keldi. Samarqandga boraylik. Sizlarni vaqtincha Buxoro tomonlarga yuborurmen, o‘zim esa Samarqand tevaragiga borib, el-ulus ichiga kirurmen va ularni o‘zimizga qo‘shib olishga intilurmen. Yetarli lashkar yig‘ilib kuch-quvvat qo‘lga kirganidan so‘ng, sizlarni chaqirib olurmen. Keyin Jete va Ilyosxo‘ja qo‘shiniga qarshi jangga otlanurmiz va Movarounnahr mamlakatini qo‘lga kiriturmen». Ularning hammasi mening bu kengash va tadbirimni to‘g‘ri deb topdilar. Yurishga fotiha berishgach, men yo‘lga tushdim. Ikki yuz odamimni Buxoro atrof-lariga tarqatdim. Amir Husaynning singlisi O‘ljoy Turkon og‘ani ham yashirincha o‘sha yerda qoldirdim va o‘zim Samarqand tomon yo‘l oldim. Yo‘lda Tamuqa qavchin⁴⁵ o‘n besh otlig‘i bilan menga qo‘shildi. Sirimni unga aytib, Muborakshoh oldiga yubordim. O‘zim yashirincha ulus oralab, ikki mingga yaqin kishini ittifoqdosh qildim. Samarqand uzra saltanat bayrog‘ini ko‘targudek bo‘lsam, ular yordamga keladigan bo‘ldilar. Tunda pinhona Samarqandga kirdim va to‘ng‘ich opam Qutlug‘ Turkon og‘aning uyiga borib joylashdim. Kecha-yu kunduz

⁴⁵ Qavchin – nufuzli turk qabilalaridan.

fikr og‘ushida chora-tadbir izladim. Shu tariqa qirq sakkiz kun yashirib yotdim. Oxiri shaharliklardan bittasi mening bu yerga kelganimni payqab qoldi. Sirim ochilishiga oz qolganda, nochor, kechasi o‘zim bilan kelgan ellik otliq bilan Samarqanddan chiqib, yana Xorazm tomon yo‘l oldim. Men bilan bir to‘p piyoda kishilar ham bor edi. Yo‘l davomida turkmanlarning bir to‘da yilqisidan bir nechtasini qo‘lga kiritib, piyodalarimni ularga mindirdim.

Ko‘p vaqt yo‘l yurib Amudaryo bo‘yidagi «Achig‘i» degan o‘nqir-cho‘nqir yerga kelib tushdik. Shu yerga kelganimda, Buxoro tevaragida qoldirgan haram ahli, Muborakshoh, sayyid Hasan va boshqa jamoa ham yetishib keldilar. Bulardan boshqa Temurxo‘ja o‘g‘lon, Bahrom jaloir o‘zlariga qarashli qo‘shin bilan kelib, menga mulozim bo‘ldilar. Shu tariqa, mingga yaqin otliq askar atrofimga jamlandi. Shu yerda kengash qilib, Boxtarzamin⁴⁶ va Qandahor⁴⁷ tomonga ravona bo‘lishga va u yerlarni tasarrufimga olishga qaror qildim.

XURUJ KUNLARI QILGAN BESHINCHI KENGASHIM

Boxtarzamin va Qandahor tomon ketayotib, Hirmand⁴⁸ daryosining bo‘yiga yetganimda to‘xtab bir yurt⁴⁹ yasattirdim. Askarlarimni siylash uchun bir necha kun o‘sha yerda turdim. Shu asnoda Garmser

⁴⁶ Boxtarzamin – Qadimgi Baqtriya; O‘rta asrlarda Balx va unga qarashli yerlar.

⁴⁷ Qandahor – Afg‘onistonning qadimiy va katta shaharlaridan.

⁴⁸ Hirmand – G‘ur (Afg‘oniston) daryolaridan.

⁴⁹ Yurt – bu yerda «qarorgoh» ma‘nosida.

viloyatining xalqi va sipohidan qariyb ming otliq turk va tojik ham menga qo‘shildilar. Shu tariqa Garmser viloyati ham mening tasarrufimga o‘tdi.

Shunda Seistonga bosqin qilishga qaror qildim. Bu xabar Seiston voliysiga yetgach, elchi orqali sovg‘a-salomlar yuborib, mendan yordam so‘ramishdirkim, dushmanlarim menga zulm qilib, qo‘limdan yetti qal‘amni tortib oldilar. Agar mendan dushman qo‘lini qisqa qilsalar, askarlariga olti oylik oziq-ovqat yetkazar edim, degan edi. O‘zimcha kengashib ko‘rib, so‘ng Seiston tomonga qo‘shin tortdim. Dushmanlar egallab olgan yetti qal‘adan beshtasini kuch va qahr bilan qo‘lga kiritdim. Buni ko‘rib, Seiston voliysining yuragaga qo‘rquv tushdi va kechagi dushmanini endi o‘ziga do‘st tutdi. Agar Amir Temur bu yerlarda turib qolar ekan, Seiston mulki qo‘limizdan ketishi aniqdir, deyishib, sipoh va raiyat barchasi birlashib, mening ustimga bostirib keldilar. Seiston voliysi va‘dasiga vafu qilmaganligi uchun ilojsiz, yo‘llarini to‘sib, jang-u jadalga kirishdim. Shu payt bir o‘q kelib bilagimga qadaldi, yana bir o‘q oyog‘imga tegib yaraladi⁵⁰. Shunday bo‘lsa ham oxiri ular ustidan g‘alaba qozondim. Lekin o‘sha

⁵⁰ Bu jang 1362-yilda bo‘lgan va Amir Temurning o‘ng qo‘lini tirsagidan va o‘ng oyog‘ini kamon o‘qi yaralaydi. Keyinchalik buning natijasida uning oyog‘i qurib qolgan. Shu sababli, ba‘zan Sharq adabiyotida va zabt etilgan xalqlar tilida Amir Temurning oyog‘i oqsoqligiga ishora qilinib, uni forsiyza-bon aholi «Temurlang», turkiyza-bon mamlakatlarda esa «Oqsoq Temur» deb ataganlar. Biroq, sharq yozma manbalarining aksariyatida uni: «Sohibqiron Amir Temur Ko‘ragoni», Amir Temur ibn Tarag‘ay Bahodur deb ataganlar. Sharafiddin Ali Yazdiyning qayd etishicha, bir necha yillar o‘tib, 1383-yilda Amir Temur ikkinchi marotaba Seistonga jang bilan boradi va uni avvalgi muhorabada yaralagan hukmdorni kamondan otib o‘ldirishni buyuradi.

mamlakatning ob-havosi mening mijozimga to‘g‘ri kelmagani sababli, u yerdan ko‘chib, yana Garmserga bordim. O‘sha viloyatda yaralarim bitguncha ikki oycha turib qoldim.

XURUJ VAQTIDA QILGAN OLTINCHI KENGASHIM

U shundan iboratki, Garmser tasarrufimga o‘tgach va yaralarim ham tuzalgach, Balx sarhadidagi tog‘larda turib, o‘sha yerda yetarli qo‘shin to‘plab, Movarounnahr mamlakatini bo‘ysundirish uchun yurish qilmoqchi bo‘ldim. Kengash shunda to‘xtagach, bu yerdan otlanib chiqdim. Odamlar tarqalib ketib qirq otliq kishigina qolgan ekanmiz. Lekin ularning bari-si aslzoda, amirzoda va nasli pok yigitlar edi. Shundayin azamatlar bu og‘ir kunlarda nimadandirki men kabi oltin-u molsiz, oziq-ovqatsiz bir kishiga hamrohlik qilib, mening iznimga kirib tog‘-toshlarda ergashib yurganlari uchun Tangri taologa shukrlar aytdim. O‘zimcha: «Alloh taoloning men bilan qilarlik ulug‘ ishlari bo‘lg‘aykim, o‘zim kabi yigitlarni menga bo‘ysundirmishdir», – deb o‘yladim.

So‘ng Balx tog‘lariga qarab yo‘lga tushdim. Ketayotganimizda Yildirim Qorachor no‘yon avlodidan bo‘lmish Siddiq barlosga duch keldim. Meni izlab sargardon bo‘lib yurgan ekan, o‘n besh otlig‘i bilan menga qo‘shildi. Uning kelganini yaxshilikka yo‘ydim. O‘sha kunlari ov go‘shtlari bilan kun kechirmoqda edik. Shu zaylda ilgarilab borarkanmiz, yiroqdan tepa ustida bir to‘p kishining qorasi ko‘rin-

di. Oldinga yurganimiz sari soatma-soat ularning soni ham ortib bordi. To‘xtadim. «Bular kim bo‘ldi ekan?» – deb ularning oldiga qorovullar⁵¹ yubordim. Qorovullar borib, Amir (Temur)ning sobiq navkari Qozonchi bahodir ekan va Jete lashkaridan yuz otliq bilan ajralib chiqib, shundan beri amirni izlab, sargardon bo‘lib yurgan emish, – deb xabar olib keldilar.

Buni eshitib yerga bosh qo‘yib Tangri taologa shukr qildim. Darhol Qozonchini huzurimga olib kelish uchun odam yubordim. U kelgach, tiz cho‘kib oyoqlarimni o‘pdi. Men ham uning ko‘nglini olib, yog‘lig‘imni boshiga qo‘ydim. So‘ng bu yerdan yurish qilib «Darai Arsif»⁵² degan joyga kelib tushdim. Ertasiga otlanib, darani aylana boshladim. Uning o‘rtasida bag‘oyat xushhavo bir tepalik bor ekan, men o‘sha balandlikka chiqdim. Lashkarlar ul tepalikni qurshab joylashdilar. O‘sha kecha juma tuni edi, tong otguncha Xudodan madad so‘rab uxlamay chiqdim. Tong otgach, bomdod namozini o‘tadim, so‘ng qo‘limni duoga ochgan edim, ko‘zlarim yoshlandi. Yuragim bo‘shashdi. Tangri taologa yolvorib, meni bu sarsonlikdan qutqarishini tiladim. Duo tamom bo‘lganicha ham yo‘q ediki, uzoqdan bir to‘p odam ko‘rindi. Ular tepalikni yonlab o‘tib ketmoqda edilar. Otlanib, ularning kimligini bilish maqsadida ortlaridan bordim. Qarasam hammasi bo‘lib yetmish otliq ekanlar. Ulardan so‘radim:

– Bahodirlar, kim bo‘lasizlar?

Ular dedilar:

⁵¹ Qorovul – qo‘shinning oldida boruvchi xabarchi qism (razvedka.)

⁵² Darai Arsif – Balx ko‘histoni (Elburz)da joylashgan daralardan.

– Amir Temurning navkarlarimiz. Uni izlab topolmay, kezib yuribmiz.

Men dedim: «Men ham amirning navkarlaridan biridurmen. Yuringiz, sizlarni uning oldiga boshlab borayin».

Ulardan biri otini choptirdi va borib gapimni o‘z sardorlariga yetkazdiki, «biz Amir Temurning huzuriga olib boradigan yo‘lboshlovchini topdik», deb.

Ular otlarining jilovini burib, meni darhol huzurlariga keltirishni buyurdilar. Ular uch favj ekanlar. Birinchi favjning sardori – Tug‘luqxo‘ja barlos, ikkinchisidiki – Amir Sayfiddin, uchinchisidiki – Tubak bahodir ekan. Ko‘zlari menga tushgani hamonoq, o‘zlaridan ketayozib, otdan tushdilar. Tiz cho‘kib, uzangimni o‘pishdi. Men ham otdan tushib, har biri bilan quchoqlashib ko‘rishdim. Mundirimni Tug‘luqxo‘janing boshiga qo‘ydim, Juda nozik ishlangan, oltin bilan ziynatlangan kamarimni esa Amir Sayfiddinning beliga bog‘ladim. Choponimni Tubak bahodirga kiydirdim. Ularning ko‘ngli yumshab bag‘oyat ta’sirlandilar. Men ham qattiq ta’sirlandim. Namoz vaqti yetishgach, jamoat bilan namozni ado etdik. So‘ngra otlanib qarorgohga borib tushdik, majlis qurib, to‘y berdik. Ertasi kuni Sher Bahrom ham keldi. U ilgari yoshlik qilib, mendan ajrab, Hindiston zaminini havas qilib ketgan edi. Qilgan ishlaridan pushaymon bo‘lib, mendan kechirim so‘radi. Men uni quchog‘imga oldim va uzrini qabul qildim. Shu qadar unga mehribonlik ko‘rsatdimki, u xijolatdan butunlay forig‘ bo‘ldi.

XURUJ KUNLARI QILGAN YETTINCHI KENGASHIM

Qo‘shinimning sonini hisoblab ko‘rsam, hammasi bo‘lib uch yuz o‘n uch otliq ekan. Kengash qilib biron qal’ani qo‘lga kiritib joylashishga qaror qildim. Dastlab Aloju qal’asini bosib olishga jazm qildim. Ilyosxo‘ja tomonidan Mengli Bug‘o suldu⁵³ bu qal’aga qo‘yilgan ekan. U yerni oziq-ovqat va yuklar saqlanadigan joyga aylantirmoqchi bo‘ldim. Shu maqsadda Aloju qal’asiga yo‘l oldim. Sher Bahrom va Mengli Bug‘o suldu o‘rtalarida qadimdan oshnolik bo‘lganligidan, u: «Men qal’aga borib, uni o‘zimizga el qilib olsam», – deb ruxsat so‘radi. Biroq Sher Bahrom qal’a atrofiga yetib borgach, menga «Mengli Bug‘oning so‘ziga qaraganda, Ilyosxo‘ja qal’ani unga ishonib topshirgan, shunday bo‘lgach, endi Amir Temurga el tutinib, qal’ani unga topshirsa, mardlik va muruvvatdan uzoq ish bo‘lur emish. Shuning uchun qal’ani bizga topshirishdan bosh tortdi», – degan xabar keldi. Lekin mening qo‘shin tortib kelayotganimdan xabar topgach, ko‘ngliga vahima tushib, qal’ani tashlab qochdi. Ilgari mening xizmatimda mulozimlik qilgan, dulon jovun qavmidan uch yuz yigit u bilan Meng‘li Bug‘o birlan shu qal’ada edi, ular kelib menga qo‘shildilar. Bu yerdan ko‘chib «Darai Suf»⁵⁴ degan joyga keldim. O‘sha vaqtda Tuman bahodirning o‘g‘li Imlis Balx shahri atrofida talonchilik bilan mashg‘ul

⁵³ Suldu – mo‘g‘ul qabilalaridan.

⁵⁴ Darai Suf – Afg‘onistonning Bomiyon viloyatiga qarashli mavze, o‘rta asrlarda Balx xonligiga qaragan.

edi. Mening kelganimdan xabar topib, ikki yuz otliq bilan kelib menga mulozim bo'ldi. Men ham uning ko'nglini olib ovuntirdim. Shu yerda turib, Tamuqa bahodirga uch otliq qo'shdim va Termiz daryosidan kechib o'tib, Jete lashkari haqida, uning ahvoli va rejaları to'g'risida xabar topib keltirishini buyurdim. Tamuqa to'rt kundan keyin kelib shuni xabar qildiki, Jete lashkari Termiz viloyatiga kelmishlar, xalqini talab, urush-talash bilan mashg'ul emishlar. Buni eshitib, «Daragez»⁵⁵ degan joyga borib turishni lozim ko'rdim. Keyinroq qulay fursat topib, Jete lashkari ustiga to'satdan bostirib borishni o'yladim. Daragezga kelgach, Jayhun daryosi bo'yida joylashgan Elchi bug'o maydoniga kelib tushdim. Ilyosxo'ja Daragezga kelganim haqida xabar topishi bilanoq qo'shinidan bir necha favjni menga qarshi urushga hozirladi.

Shu orada Jete qo'shinidan bo'lmish Amir Sulaymon barlos, Amir Muso barlos, Amir Joku barlos, amir Jaloliddin, Amir Hinduka barlos Jete amirlaridan yuz o'girib, o'z askarlari bilan Eski Termizga kelib tushganlari haqida xabar keltirdilar. Ular mening huzurimga yuborgan Tulan Bug'a yetib kelib, mulozimatimda bo'ldi.

Nomlari yuqorida tilga olingan amirlar ming otliq askari bilan menga qo'shilmog'chi va mulozim bo'lmoqchi ekanliklarini ma'lum qildilar. Men ersam ularning kelishini ishimning o'nglanishidan darakchi deb tushundim. Ular menga tunda Jete lashkari ustiga kutilmagan bosqin qilishni maslahat berdilar. Ot-

⁵⁵ Daragez – o'rtta asrlarda Balx xonligiga qaram bo'lgan mavze. Balxning janubiy tarafida, Balxdan taxminan 4 farsah masofada joylashgan.

lanib yo'lga chiqqan ham edikki, Jete qo'shini yetib kelgani haqida xabar keltirdilar. Men o'z qo'shinimni safga tizib, dushman qarshisiga kelib turdim. Har ikki lashkar o'rtasida suv bor edi. G'animlarimni chuchuk so'z, shirin hikoyatim bilan o'z tomonimga egmoqchi va ular vujudidagi yondiruvchi g'azab o'tini to'g'ri tadbir suvi bilan o'chirmoqni maslahat ko'rdim. Shu tarzda ularni rom qilmoqchi bo'ldim. Aynan shu maqsadda Jete lashkarining sardori Amir Abu Saidga ko'p yaxshi so'zlar aytdim. U aytgan gaplarimni ma'qulladi. Biroq boshqa amirlar unga qarshi chiqishib, urush qilish tarafdori bo'ldilar. Buni ko'rgach mening ham g'azab o'tim alangalanib, lashkarimni safga tizdim.

JETE LASHKARINI SINDIRISH MAQSADIDA QILGAN SAKKIZINCHI KENGASHIM

O'z-o'zimga dedim: «Jete qo'shini bilan jang qilsam-u, ular ko'p sonli bo'lgani tufayli mabodo mening lashkarimga zarar yetsa-chi?»⁵⁶

Lekin shu zahotiyoq g'ayratim yoqamdan tutib dedi: «Saltanatni egallashga da'vogarlik qilib xuruj qilgan ekansan, saltanat sha'ni va martabasiga loyiq ish tutishing zarur. Jangga kirib, yo zafar quchib g'olib bo'lgaysan, yoxud o'ldirilgaysan». Jang qilishga ahd qildim. Qarasam, g'animlar uch favjga bo'linib, urushtalab bo'lib turibdilar. Men o'z lash-

⁵⁶ Bu gapning so'zma-so'z tarjimasini: Ular ko'p sonlidirlar, mabodo yomon ko'zlari bilan lashkarimni jodulab qo'ysalar-chi?

karimni yetti favjga bo‘ldim. Yetti favj qo‘shinimni ketma-ket dushman ustiga yuborib turishni maslahat ko‘rdim. Jang-u jadal o‘ti ko‘kka ko‘tarilgach, amr qildimki, hirovul⁵⁷ favjlari pistirmadan turib g‘animga o‘q-yoy yog‘dirsini. Shiqovul⁵⁸ va chapovul⁵⁹ qanotidagi favjlarga esa hujumga o‘tishni buyurdim. O‘zim bo‘lsa jarong‘or⁶⁰ va barong‘or⁶¹ favjlari bilan harakatga keldim. Birinchi va ikkinchi hamlaning o‘zidayoq Jete lashkarining bosh qo‘mondoni (amir ul-umaro) Abu Saidni yengdim. Shu payt Haydar Andxudiy va Mengli Bug‘o menga qarshi jang qilish uchun maydonga tushdilar. Ularga qarshi o‘zim otlandim va birinchi hamladayoq har ikkisini ham tumtaraqay qildim. Shunday qilib Jetening lashkari yengilib, tarqalib va sochilib ketdi.

SALTANATNI TIKLASH YO‘LIDAGI TO‘QQIZINCHI KENGASHIM

Jete qo‘shini boshliqlari ustidan g‘alaba qozonganimdan keyin va saltanatni qo‘lga kiritish uchun xuruj qilganligim haqidagi xabar Turonzamin-da tarqalgandan so‘ng, saltanatni o‘z tasarrufimga olgudek bo‘lsam, adolat bilan hukmronlik qilishga azm-u jazm etdim.

Saltanatimning barqarorligi kengashini shundan topdimki, to‘plangan xazinamdagi naqd pullar va

⁵⁷ Hirovul – qo‘shinning ilg‘or qismi ketidan boruvchi bo‘linma.

⁵⁸ Shirovul – qo‘shinning so‘l qanotini qo‘riqlab turuvchi bo‘linma.

⁵⁹ Chapovul – to‘satdan bosqin qiluvchi qo‘shin.

⁶⁰ Jarong‘or – to‘g‘risi javong‘or – qo‘shinning so‘l qanoti.

⁶¹ Barong‘or – qo‘shinning o‘ng qanoti.

qimmatbaho buyumlarni sipohga taqsimlab berdim va dastavval Qahalqa qal'asini⁶² olishga qasd qildim. So'ngra qo'shinga yetarli darajada ozuqa berib, safga tortib, Jayhun daryosi bo'yiga kelib tushdim. Termiz kechuvidan narigi qirg'oqqa o'tgach, Qahalqa qal'asi tarafiga qorovullar yubordim. O'zim Jayhun bo'yida bir necha kun turdim va qorovullar olib keladigan xabarni sabrsizlik bilan kutdim.

Mening bu yerga kelganim xabari Ilyosxo'jaga eshitilgach, Bekchikning inisi Olchun bahodirni katta qo'shin bilan ustimga yubordi. Qorovullarim g'af-lat uyqusida qolgan ekanlar, ularning yonidan o'tib, faqat kechalari harakat qilib tun qorong'isida to'satdan hujum qildilar. Men uch tomoni suv bilan o'ralgan yarimorolda joylashgandim. Yarimorol tashqarisida qurilgan bir necha chodir Jete lashkari tomonidan talon-toroj qilindi. Omon qolgan askarlar yarim orolga ko'chib o'tdilar va jon saqlab qoldilar. Men bo'lsam urush talab bo'lib, zudlik bilan yarimorolning kirish qismiga bordim. Dushman mendan qo'rqqani sababli urushga botinib kirolmadi. O'n kungacha men shu yarim orolda turdim. So'ng u yerdan chiqib, suv bo'ylarida olachuq (chodir)lar tiktirib, Jete lashkarlarining qarshisida bir oycha kuzatib yotdim. Oxiri g'animni qo'rqquv bosib, ortlariga qaytib ketdilar. Men suvdan o'tib, ularning manziliga tushdim va dushman orqasidan ta'qib qilish uchun bir favj askar jo'natdim.

⁶² Qahalqa qal'asi – Termizga yaqin qadimiy qal'alardan biri.

SALTANATIMNI MUSTAHKAMLASH UCHUN QILGAN O‘NINCHI KENGASHIM

Jete lashkarini mag‘lubiyaga uchratganimdan so‘ng, Badaxshon viloyatiga borib, uni egallashga, bu bilan saltanat ishlariga rivoj berishga qaror qildim. Shu niyatda daryo bo‘yidan ko‘chib «Xulm»⁶³ degan joyga tushdim. Shu yerda Amir Qozog‘onning⁶⁴ nabirasi va qaynog‘am bo‘lmish amir Husayn bilan uchrashdim. Uning sharafiga ziyofat berdim. So‘ngra Amir Husayn bilan kengashib, Badaxshonga borishga qaror qildim. Qunduzga⁶⁵ yetib borgach, Yuruldoy⁶⁶ elining sardorlari u yerda to‘planib, menga qo‘shilmagunicha joyimdan jilmay turdim. Kelishgach, ularning har biriga munosib xil‘atlar kiygizib, ko‘ngillarini ovladim.

Qo‘shinimning jangga hozirligi haqidagi xabar Badaxshon shohlariga yetgach, urushga tayyorgarlik ko‘ra boshladilar. Maslahatni shunda ko‘rdim-

⁶³ Xulm – Balxning sharqiy tarafida, Amudaryodan 6 farsah narida joylashgan o‘rta asr shaharchasi.

⁶⁴ Amir Qozog‘on – chingiziylar sulolasiga mansub hukmdor (1347 – 1358). U 1347-yili Qozonxonni (qarorgohi Qarshida bo‘lgan) jangda o‘ldirib, hokimiyatni o‘z qo‘liga olgan. Amir Qozog‘on ko‘chmanchi beklar va a‘yonlar manfaati yo‘lida doimo qo‘shni viloyatlarga bosqinlar uyushtirgan. Ko‘proq kartlar sulolasi (1245–1389) qo‘li ostida bo‘lgan Hirot viloyatiga yurishlar qildi, U qishni Soli-Saroyda, yozni esa Xuttalon va Munkda o‘tkazardi. 1357–58-yilda Qutlug‘ Temurning buyrug‘i bilan Amir Qozog‘on ovda o‘ldirildi. Hukmronligi davrida amir bo‘lganligi tufayli hokimiyat tepasida esa xonzoda bo‘lishi shartligi boisidan, avvaliga Chingizxonning o‘g‘li O‘gaday naslidan bo‘lgan Doshmandchi (Donishmandchi) o‘g‘lonni xon deb e‘lon qildi. U o‘ldirilgach, Boyonqulixonni uning o‘rniga o‘tqazdi. Ular nomidan tanga zarb qilib, butun hokimiyatni o‘z qo‘lida ushlab turdi.

⁶⁵ Qunduz – Tohariston shaharlaridan, o‘rta asrlarda Balx xonligiga qaragan.

⁶⁶ Burultoy bo‘lsa kerak. U jaloir qabilasining yetakchisi bo‘lgan. Unga qarashli el haqida so‘z yuritiladi.

ki, epchillik, uddaburonlik qilib, dushman qo‘shin to‘plab ulgurmasdan burun ularga zarba berib, ularni to‘zitib yubormoqchi bo‘ldim. Shuning uchun yurish qilib, Toliqonga yetib keldim. Toliqonga kelganimdan Badaxshon shohlari xabardor bo‘lgach, tinch yo‘l tutib, menga mulozim bo‘lishni ixtiyor qildilar. Qo‘l-lagan tadbirimdan ko‘nglim to‘ldi va xato qilmaganligimni angladim. Mening saltanatim butun Badaxshon viloyatiga yoyildi. Badaxshon sipohlarining ak-sari mening xizmatimda bo‘lishni ixtiyor etdilar.

SALTANATGA RIVOJ BERISH UCHUN QILGAN O‘N BIRINCHI KENGASHIM

Badaxshon shohlari mening itoatimga kirgach, Xuttalonga⁶⁷ qarab yurdim. Bu mamlakatga kelsam, qaynog‘am Amir Husaynning qo‘rsligidan Po‘lod bug‘o va Sher Bahrom undan ajralib, o‘z ulusiga ketib qolgan ekanlar. Bu yerdan ko‘chib, Dashti ko‘lak⁶⁸ jilg‘asiga borib tushdim. U yerdan Jete va Ilyosxo‘ja lashkarlari ahvolidan xabar olib kelish uchun josuslar jo‘natdim. Josuslar o‘n kundan keyin xabar keltir-dilarkim, Jete amirlari: birinchisi – Kuch Temur Bek-chik o‘g‘li, ikkinchisi – Temur No‘bkon, uchinchisi – Soriq bahodir, to‘rtinchisi – Shankum, beshinchisi – Hojibekning inisi Tug‘luqxo‘ja yigirma ming otliq askarlari bilan Xalotiy bilan Puli Sangin⁶⁹ oralig‘ida tushgan emishlar.

⁶⁷ Xuttalon – Amudaryo bo‘yida joylashgan qadimiy viloyat. XVI asrdan boshlab «Ko‘lob» deb atalgan.

⁶⁸ Dashti Ko‘lak – Xuttalon (Ko‘lob)ga qarashli yer.

⁶⁹ Puli Sangin – Hisor viloyatida, Vaxsh daryosi ustiga qurilgan tosh ko‘prik.

Ular men turgan yer va qo‘shinim qay ahvolda ekanligini bilib kelish uchun oldinga elchi jo‘natdilar. Elchining ko‘zini bo‘yash maqsadida lashkarlarimni ikki marta qayta-qayta uning oldidan o‘tkaztirdim, so‘ng elchiga ruxsat berdim. Keyin kengashib, elchi ortidan ketma-ket qo‘shin tortib borishga qaror qildim. Lekin lashkarlarim bu ishda men bilan hamjihatlik qilmadi. Lashkarimni atrofimga birlashtirmoqchi bo‘ldim. Shuning uchun ba‘zilariga muruvvat, mehribonlik qildim, boshqalari bilan kelishishga intildim, yana bir guruhini esa mol-u dunyo bilan o‘zimga egmoqchi bo‘ldim. Yaxshi so‘z, ahd-u paymon va va’dalar bilan qolganlarining ko‘nglini ko‘tarishni maslahat ko‘rdim.

Shu asnoda xabar keltirdilarkim, ilgari mening navkarim bo‘lgan Tug‘luq suldus va Kayxusrav, Jetening olti ming otliq askariga boshchilik qilib, mening ustimga kelmoqda emishlar. Bu xabar mening lashkarim o‘rtasida tarqalgach, ularning ittifoqsizligi yanada kuchayib, sarosimaga tushib qoldilar. Lekin amir Joku, Iki Temur, amir Sulaymon va amir Jaloliddin mening yonimda qoldilar.

LASHKARIMNI ITTIFOQQA KELITIRISH UCHUN QILGAN O‘N IKKINCHI KENGASHIM

Amir Joku, Iki Temur, amir Sulaymon va amir Jaloliddinlarni xilvatroq yerga chorladim va ularni o‘zimga ittifoq qilmoqchi bo‘ldim. Xilvatda ular bilan suhbat qurib, «davlatimga sherik bo‘lasizlar», – de-

dim. Bu bilan o‘zlariga ishonch va menga xizmat qilishda qat’iyat uyg‘otdim. Shunga o‘xshash, men bilan ittifoqi buzilgan toifadagi boshqa amirlarni ham birma-bir xoli joyga chorlab, har qaysisi bilan alohida gaplashdim. Bulardan mol-dunyoga hirs qo‘ygan ochko‘z va tamagirilariga mol-dunyo va’da qildim, mansab-martabaga va mamlakatlarni boshqarishga ko‘z tikkan amalparastlarni qo‘lim ostidagi mamlakat va viloyatlardan biriga hokimlik qilishga nomzod qilib ko‘rsatdim. Ularning hammasini umid va qo‘rqinch orasida saqladim. Har biriga bittadan noib va kutvol⁷⁰ tayinladim.

Qolgan lashkarlarni ham yemak-ichmak (luqma) va kiyim-kechak (xirqa)⁷¹ bilan umidvor qildim, shirin so‘z va ochiq yuz bilan ularni o‘zimga rom etdim. Qilgan bir xizmatini o‘n barobar qilib taqdirlab, dillarini xushnud qildim. Natijada meni qo‘llab-quvvatlaganlar ham, teskari bo‘lgan munofiqlar ham barchasi endi atrofimda birlashdi. Har yerda va har ishda birlik-ittifoqlikni qo‘ldan bermaslikka, amrimdan chiqmaslikka va’da berib, men uchun mol-jonlarini ayamay, maydonda jonbozlik qilishga ahd qildilar.

Lashkardan ko‘nglim tinchlangach, Ilyosxo‘jaga qarshi jangga hozirlik ko‘ra boshladim. Uni daf etish va qay yo‘sinda urush olib borishim haqida qilgan kengashim shu bo‘ldiki, g‘animlar xabardor bo‘lib ulgurmasdan, chapdastlik bilan ularning ustiga qo‘qqisidan bosqin qilish (turktoz)ga qaror qildim. Bu xususda Qur’oni majiddan fol ochib qarasam, ushbu (ulug‘)

⁷⁰ Kutvol – qal’a komendanti.

⁷¹ Xirqa – bu yerda umuman ust kiyim ma’nosida; darvishlarning maxsus ust kiyimi ham shu nom bilan atalgan.

oyati karima chiqdi: «Qanchadan-qancha kichkina guruhlar Allohning izni bilan katta guruhlar ustidan g'alaba qilgan»⁷². Ushbu bashoratni topganimdan keyin lashkarimni tartibga keltirdim, uni yetti favjga bo'lib, yo'lga tushdim. Tong yorisha boshlaganda Tug'luq Temurxonning hirovuli bo'lmish Tug'luq suldu va Kayxusravga yetishdim. Ikki hamla bilan ularni yengdim va Ilyosxo'ja joylashgan Puli Sangin (Tosh ko'pri)gacha quvib bordim.

Oqshom tushgach, yetgan yerimizda to'xtadik. Jang maydoni sovib qolmasdan, qizig'ida Ilyosxo'janing qariyb o'ttiz minglik lashkari ustiga to'satdan bosqin qilishga qaror qildim. Bordi-yu yurishni to'xtatsam va biron kor-hol yuz bergudek bo'lsa, uning ilojini topish uchun o'zgalarning ko'magiga muhtoj bo'lib qolishim mumkinligi to'g'risida o'y surdim. Orqadan Amir Husayn lashkari bilan meni qo'llab-quvvatlab kelayotgan bo'lsa ham, biroq men o'zimni uning yordamiga muhtoj bo'lib qolish darajasiga yetkazmadim. To'g'ri chora-yu tadbir ishlatib, Ilyosxo'ja lashkarini sindirdim.

JETE VA ILYOSHO'JA LASHKARIGA SHIKAST YETKAZISH HAQIDA QILGAN O'N UCHINCHI KENGASHIM

Birinchi navbatda Ilyosxo'janing barcha zafarli favjlarini bir joyga bog'langan holda ushlab turishga qaror qildim. Shu maqsadda amir Muayyad orlot⁷³,

⁷² Qur'oni karim, 2-sura, 249-oyat.

⁷³ Turk-mo'g'ul kabilalaridan.

Uchqora bahodir, Amir Muso boshchiligida ikki ming otliq askarimni Ilyosxo‘ja ro‘baro‘sidagi ko‘prik yoniga joylashtirdim. O‘zim bo‘lsa besh ming otliq bilan Ilyosxo‘ja qo‘shini tepasida joylashgan tog‘ga chiqib o‘rnashdim va kechasi ko‘p joyga gulxan yoqishni buyurdim. Jete sipohiyarlari tog‘dagi ko‘p gulxanlar, qarshilarida Puli Sangin boshida turgan lashkarimning katta favjini ko‘rib, qo‘rquvdan sarosimaga tushib qoldilar. O‘sha tunni Ilyosxo‘ja qo‘shini «Jangga hozirlan!» buyrug‘ini kutib uyqusizlikda o‘tkazdi. Men tuni bilan tog‘ ustida uxlamay Tangri taolo dargohiga iltijo qilib, undan ojiz-u muhtoj bandasiga madad berishini tilash va payg‘ambarimiz Muhammad sallallohu alayhi vasallam, uning yaqinlari va sahobalariga salavot aytish bilan mashg‘ul bo‘ldim. Yarim uyqu va yarim uyg‘oqlik orasida qulog‘imga allakimning: «Temur, fath-u zafar senga yor bo‘ladi!» – degan ovozi eshitildi. Tong otib, yorug‘ tushgach, namozni jamoat bilan o‘qidim. Shu vaqt qaragam, Ilyosxo‘ja o‘z amirlari bilan otlanib, favj-favj bo‘lib ketayotibdilar. Amirlarim va sipohiyalarim ularning ketidan quvish qasdida mendan buyruq berishimni iltimos qildilar. Men o‘zimcha kengashib, ularni to maqsadlari ma‘lum bo‘lguncha ta‘qib etishni biroz kechiktirishni maslahat ko‘rdim. Taxminan to‘rt farsang yerga borib to‘xtaganlaridan keyin men ularning fikrini tushundim. Maqsadlari bizni tog‘dan tushirib, yalang yerda jang qilish ekan. Bir necha kun ilgari men shikast yetkazgan hirovul amirlari ham Ilyosxo‘ja qoshiga qochib borgandi va Ilyosxo‘ja ularni toza koyib bergandi.

Bu payt men ularning fikridai voqif bo'lganim va tog'dan tushmayotganligimni ko'rib, orqalariga qaytishga va menga hujum qilishga majbur bo'ldilar. Men favjlarimni tog' etagida safga tizib, jangga kirishni mo'ljalladim. Jete lashkarlari tog' etagiga yetib kelib, nima qilishini bilmay hayron bo'lib turganda, bahodirlarimga yov ustiga qalin o'q yog'dirishni buyurdim. Dushmanning ko'pini yarador qildilar. Kech kirib qorong'i tushganda, qo'llaridan bir nima kelmasligini ko'rishgach, tog' etaklarini gir aylantirib joylashdilar. O'sha kecha lashkarimni to'rt favjga bo'lib, o'zim bosh bo'lib, tunda g'anim ustiga to'satdan bosqin qilish fikriga keldim. Mening bu kengashim amirlarimning ham diliga o'tirgach, tongga yaqin otlandim va tun panasida to'rt tomondan g'anim ustiga hamla qildim. Jete lashkari o'zini yig'ib, tartibga keltirguncha bahodir yigitlarim ularni to'zgitib tashladilar. Chopqilash paytida har ikki tomondan ko'p odam o'ldi. Jete lashkari «al-faror»⁷⁴, «al-faror» deya chekindilar. Men Ilyosxo'jaga yetib olib, «Yo'l bo'lsin?» – deb baqirdim. Ovozim Ilyosxo'janing qulog'iga yetgach, u g'azab bilan lashkariga do'q-po'pisa qildi va askarlari ortlariga qaytdilar. Kun ko'tarilguncha qo'shinlarimiz o'rtasida jang-u chopqin davom etdi. Sadoq-o'qdonlarimiz bo'shadi. G'anim lashkari chekina turib jang qildilar va to'rt farsang uzoqlikdagi o'z qarorgohlariga yo'lda to'kilib-sochilib, shikastahol, bazo'r yetib oldilar. Men ham tizginni tortib, ortlaridan boshqa quvmadim va o'sha atrofda qo'ndim.

⁷⁴ Qur'oni karim, 33-sura, 16-oyat.

Jete lashkari urushda yengilganiga iqrор bo‘lganidan keyin ikkinchi bor jang qilishga botinolmadi. Men esa sipohim bilan Ilyosxo‘ja qarorgohi (O‘rdu) ni qurshab oldim. So‘ng vaqti-vaqti bilan ularga hujum qilib, muhorabalar soldim. Holi joniga qo‘ymay tinkasini quritdim. Oxiri chorasiz qolgan Ilyosxo‘ja Xo‘jand suvidan⁷⁵ o‘tib ketdi⁷⁶. Men ham ularni ta‘qib qilib o‘tirmasdan fath-u zafar bilan Movarounnahrqa qaytdim.

Shundan so‘ng saltanatimning mustaqilligi va mustahkamligi borasida kengashlar o‘tkazdim. Kengashlarim o‘zini shavkatli buyuk amir (amiri azim ush-sha‘n) deb hisoblagan va boshqa amirlardan o‘zini ulug‘roq bilayotgan amirlarni itoat ettirib, bo‘ysundirishga qaratilgandi. Birinchi navbatda Movarounnahrda saltanat bayrog‘ini ko‘targan amir Qozog‘onning nabirasi Amir Husaynni davlatimga she-rik deb elga eshittirdim va u bilan murosa-yu madora qildim. Garchi u tashqi ko‘rinishidan menga do‘stlik bildirsa ham, ammo ichidan hamisha hasad va nifoq maqomida turdi. Uning o‘zi Movarounnahr saltanati taxtiga o‘tirishni orzu etardi⁷⁷. Unga ishonchim yo‘qligi tufayli xoja Shamsiddin Kulol⁷⁸ mazoriga boshlab borib, do‘stlik izhor qilib qasam ichdim. U ham do‘stlikka xilof biron ish qilmaslik haqida ahd-u paymon qildi.

⁷⁵ Xo‘jand suvi – Sirdaryoning o‘rta asrlaridagi nomlaridan.

⁷⁶ Ilyosxoja 1366-yilda vafot etgan.

⁷⁷ 1361–1365-yillar mobaynida Amir Temur va Amir Husayn munosabatlari yaxshi bo‘lgan. Biroq, 1365-yilgi «Loy jangi» deb atalmish muhorabadan so‘ng o‘rtalarida adovat yuzaga kelgan.

⁷⁸ Shamsiddin Kulol qabri Shahrisabzda joylashgan.

Shundan keyin yana uch bor Qur'oni majidni qo'liga olib, do'stlik bobida ont ichdi. Ahdiga vafo qilmagani uchun oxiri mening jazoimga giriftor bo'ldi. Amir Boyon suldusning o'g'li amir Shayx Muhammad o'zini ulug' amir deb hisoblardi. Uning ham ko'nglini topib o'z tomonimga og'dirib oldim va yetti qo'shinga boshliq qilib, o'zimga mute' va mulozim etdim. Mazkur qo'shinlarning amirlaridan har qaysisiga viloyat in'om qildim. Mendan ajralib o'z ulusiga ketib qolgan Sher Bahrom hali ham menga bo'ysunishni istamas edi. Uni ham o'zimga og'dirib oldim va huzurimga chaqirtirdim. U o'z ulusi bilan kelib, menga itoat qilajagini bildirdi. Sher Bahromni o'z mulozimim etib, bir viloyatni unga tortiq qildim.

Amir Husayn bilan oramizda qarindoshchilik bor bo'lganligidan unga har xil muruvvat ko'rsatib, murosa-yu madora qildim, lekin do'st bo'lmadi. Ish shu darajaga borib yetdiki, Balx va Hisor Shodmon viloyatlarini mendan tortib oldi. Men esam uning singlisi haramimda ekanligining xotirini qilib, Amir Husaynni siquvga olmadim. «Ilgari menga yovlik qilgan barcha amirlar oxiri bo'ysundilar-ku», degan xayolda u bilan murosa qilib keldim. Lekin Amir Husayn hamisha meni mag'lub etish payida firib berib kelardi. Oxir-oqibat uni shamshir zarbi bilan mute' qilishga qaror qildim.

Turon viloyatini zabt etib, Movarounnahr viloyatini o'zbeklar vujudining xas-xashagidan tozalaganimdan keyin, ba'zi uluslarning amirlari menga itoat etib bosh egishni istamadilar va har biri o'z qabilalari

oldida hech kimga bo'ysunmasligini ko'rsatmoqchi bo'lib noz qilib turardilar. Amirlarimdan ba'zilari ularning yonini olib menga «Bu davlatga bari-miz sherik bo'lganimizdan keyin, ularni ham davlatga sherik deb bilaylik», – dedilar. Lekin ularning gaplari mening saltanat yuritishimdagi g'ayratimga ta'sir qilmadi. O'zimcha kengashdimki, «Xudo bitta, uning sherigi yo'qdir. Shunday bo'lgach, Alloh taoloning muqaddas «Ulki, yer yuziga egalik qiladigan (kadxudo) kishi ham bitta bo'lishi kerak». Shu vaqt avliyolardan deb hisoblangan Bobo Ali goh oldimga keldi va: «Hoy Temur, Tangri taolo buyurganki, agar yerda va ko'kda ikki xudo bo'lsa, jahonning ishi buzilur» dedi. Men uning so'zlariga ergashdim. Qur'oni majiddan fol ochsam ushbu qutlug' oyat chiqdi: «Inno jaalna:ka xalifatan fi-l-arz», ya'ni «Biz seni yer yuzida xalifa qildik»⁷⁹. Men buni istiqbolning xayrli va muborak follari sirasiga kiritdim va o'zlarini davlat sherigi bilib, menga bo'ysunishni istamagan amirlarni turli tadbirlar ishlatib o'zimga itoat ettirish uchun bir necha bor kengash o'tkazdim. Keyin, eng avval Amir Hoji barlos oldiga borib, uni o'zimga ittifoqdosh qildim. Bayon suldus o'g'li Shayx Muhammad sharobxo'rlikka mukkasidan berilib ketgandi. Oxiri sharob uning bo'g'zidan oldi va u olam bilan vidolashdi. Uning viloyatini o'zimga qo'shib oldim.

Amir Boyazid jaloir ham Xo'jand viloyatini tasarruf etgan edi. Unga do'stona nasihat qilsam qabul qilmadi. Oqibatda o'z ulusining odamlari unga qarshi

⁷⁹ Qur'oni karim, 38-sura, 26-oyat

chiqishib, tutib oldimga keltirdilar. Men o'tgan ishlarini yuziga solmay unga iltifotlar ko'rgizdim. Buni ko'rgach, o'zi uyatdan sharmanda bo'ldi.

Elchi Bug'o sulduz Balxda o'z saltanati tug'ini ko'targan edi. Bobosi Amir Qozog'on taxti shu yerda bo'lganligi uchun Balx taxtiga da'vo qilayotgan Amir Husaynni Elchi Bug'oga qarshi qayradim.

Muhammad Xo'ja Apardi nayman aymog'idan bo'lib, Shibirg'onot viloyatini bosib olgach, menga qarshi isyon tug'ini ko'targandi. Men unga boshqa viloyatni berib, uni o'zimga sodiq navkar qilib oldim.

Badaxshon viloyatiga egalik qilayotgan Badaxshon shohlari esa menga qarshi dushmanlik yo'lini tutdilar. Ularning har biri bilan turli kelishuv qildimki, bir-birlari bilan urushib ketdilar. Oxiri mening panohimga kirib, bo'ysundilar. Kayxusrav Xuttalon viloyatini va O'ljoytu Apardi Arhang⁸⁰ viloyatini egallab olgandilar. Kayxusravga O'ljoytu Aparading viloyatini bosib olishi uchun madad kuchi jo'natdim. Oqibatda O'ljoytu Apardi panoh izlab mening xizmatimga keldi.

Amir Xizr Yasovuriy⁸¹ xalqi – yasuriylar bilan Toshkand viloyatini bosib olgan edi. Kayxusrav bilan O'ljoytu Aparadini bir-biri bilan yarashtirdim. Bularga yordamchi kuch yo'sinida bir to'da kishi

⁸⁰ Arhang – Tohariston shaharlaridan. Amudaryo bo'yida Badaxshon bilan tutash viloyat markazi. XVI–XVII asrlarda Hazrati Imom nomi bilan atalgan.

⁸¹ Yasovuriy – Chingizxon qo'shinining so'l qanotiga qo'mondonlik qilgan amir Yasovurning avlodi. U Vaxsh va Toliqonni bosib olishda ishtirok etgan va eli o'sha yurtlarda o'troqlashib qolgan. Xizr Yasovuriy avvaliga Amir Temurning ishongan yaqin amirlaridan hisoblangan, biroq keyinchalik Amir Husayn tomonida turib jang qilgan va shu janglardan birida o'ldirilgan.

qo‘shdim. Ikkovlari birlashib Yasovuriy fuqarolariga hujum qilib, talon-toroj qildilar. Amir Xizr Yasovuriy o‘jiz qolib, mening panohimga keldi. Shunday qilib, Movarounnahrni urush-talashdan tinchitdim. Mening qahramon askarlarim to‘la kuch-quvvatga kirdi. Har tomonga barlos ulusining nomi va dong‘i tarqadi. Mening himmatim bilan chig‘atoy qo‘shinlari va tumonlarining ovozi olamga yoyildi⁸². Movarounnahrda jami el-u xalq, qo‘shunot va tumonot hamda ko‘chmanchilar mening hukmronligim ostiga o‘tdi. Biroq Movarounnahrda ba‘zi qal‘alar hamon Amir Husayn qo‘lida bo‘lib, ularga mening hukmim o‘tmasdi.

Amir Husayn saltanatim azimati va shon-shavkatining kuchayganini ko‘rgach, unda hasad tomirlari ura boshladi. Qasam bilan qilgan ahd-paymonlarini buzib, menga qarshi isyon tug‘ini ko‘tardi. Men uning oldiga ko‘p marta lutf-marhamatlar ko‘rsatib bordim, u bo‘lsa aslo qoshimga kelmadi. Buning ustiga sirtidan takalluflar bildirib, aslida hiyla-nayrang ishlatib, mendan Qarshi qal‘asini olib qo‘ydi. Qarshi qal‘asini qo‘riqlab turish uchun qo‘rg‘onbegi amir Muso boshchiligida yetti ming otliq askar tayinladi. Keyinroq u yerga yana qo‘shimcha besh ming otliq askar yubordi. Bu bilan kifoyalanmay meni o‘ldirmoqchi bo‘ldi. Mendagi saltanat g‘ayrati tug‘yonga kelib, meni Qarshi qal‘asini undan tortib olishga undadi. Ba‘zi amirlarim u yerga yurish qilib, qal‘ani jang

⁸² Bu yerda Chig‘atoy ulusidan bo‘lib, keyinchalik Movarounnahrda kelib turklashgan mo‘g‘ul aymoqlari nazarda tutilgan. Amir Temur siphoning asosiy jangovar qismini tashkil etganlar.

bilan qo‘lga kiritishni menga maslahat berdilar. Jang rejalarini tuza boshladim. Ular aytganday urush bilan olsam, buning xatarli tomonlari ko‘pligi ko‘nglimdan o‘tdi. O‘zimcha, «Mabodo qal’ani jang bilan olmoqchi bo‘lsam-u g‘anim lashkarining yomon ko‘zidan qo‘shinimga zarar yetsa-chi?» – deb o‘yladim. Shundan so‘ng boshqa tadbirni qo‘llashga kirishdim. Xuroson tomonga yuzlanib, bu bilan Qarshi qal’asi beklarining xotirini jam qilmoqchi bo‘ldim. Keyin esa qo‘shinim bilan yashirincha orqaga qaytib, tunda to‘satdan qal’aga hujum qilib, u yerni bosib olishni rejalashtirdim. Xullas, bu yerdan ko‘chib, Xuroson tomonga qarab yo‘lga tushdim. Amu daryosidan kechib o‘tganida, Xuroson tomondan Qarshiga kelayotgan karvonga duch keldim. Karvon boshchisi menga sovg‘alar taqdim etdi. Men undan Xuroson amirlarining hol-ahvolini surishtirdim va Xuroson viloyatiga ketayotganligimni izhor etib, ketishlariga ruxsat berdim. Lekin karvonga ayg‘oqchi qo‘shib yubordim va u xabar keltirgunicha daryo sohiliga joylashib, kutdim. Ayg‘oqchi olib kelgan xabarga ko‘ra, karvondagilar Amir Musoga shunday degan emishlar: «Amir Temurni Amudaryo yoqasida ko‘rdik. Xuroson tarafga ketayotgan ekan». Bu gap Amir Muso va Amir Husaynning lashkariga yetgach, xursand bo‘lib va o‘yin-kulgi, aysh-ishratga berilibdilar. Bu xabar-ni eshitishim bilan qo‘shinim ichidan eng ishonchli, dovyurak, jang ko‘rgan bahodir yigitlardan ikki yuz qirq uchtasini tanlab oldim va daryodan o‘tib, oldinga yubordim. «Shirkent» atalmish yerga yetdim va o‘sha

yerda bir kecha-kunduz to‘xtab, so‘ng yana yo‘lga tushib, Qarshi qal’asidan bir farsang masofaga kelib tushdim. Odamlarga arqonlarni bir-biriga bog‘lab zina hozirlab qo‘yishlarini buyurdim. Shu payt amir Joku tizza urib: «Bir guruh bahodirlar orqada qoldilar, ular yetib kelguncha to‘xtab turish zarur», – deb o‘tinch qildi. Shunda xotiramga bir fikr keldi. Bahodirlarim yetib kelguncha qal’ani o‘zim ko‘zdan kechirmoqchi bo‘ldim. Qirq kishi hamrohligida Qarshi qal’asi tomon yo‘l oldim. Yiroqdan qal’a qorasi ko‘ringanda, bahodirlarimni kelgan yerda to‘xtatib qo‘ydim va uyimizda tug‘ilib o‘sgan Mubashshir va Abdullo ismli yigitlarni birga olib o‘zim ketdim. Suv to‘latilgan xandaq⁸³ bo‘yiga yetdim. Qarasam, xandaq suv bilan limmo-lim ekan. Tevarak-atrofga nazar solib, xandaq tepasidan o‘tgan, qal’aga suv olib boradigan tarnovga ko‘zim tushdi. Otinni Mubashshirga qoldirib, o‘sha tarnov orqali xandaq ustidan o‘tib, qal’aning xokreziga⁸⁴ yetdim. Darvoza oldiga borib, eshik qoqdim. Lekin darvozabonlar uxlayotgan ekan, ichkaridan sado chiqmadi. Har ehtimolga qarshi darvozani tashqarisidan kesaktosh va loy bilan to‘ldirib qo‘yishgan ekan. Qal’a devori atrofini ko‘zdan kechirib, narvon va zinalar qo‘ysa bo‘ladigan joyni topdim. So‘ng orqamga qaytdim va otlanib bahodirlarim huzuriga bordim. Orqada qolgan lashkar favji ham narvonlar bilan yetib kelishgan ekan. Hammalari shaylanib, narvonlarni

⁸³ Xandaq – shahar, qal’a, qo‘rg‘on, mudofaa istehkomlari tashqi devori yonidan dushman o‘tolmasligi uchun gir aylanasiga qazilgan, ichiga suv to‘latib qo‘yilgan chuqurlik, mudofaa inshooti.

⁸⁴ Xokrez – qal’a devori ostiga o‘r qilib uyulgan tuproq; mudofaa inshooti.

ko'tarishdi va qal'a sari yuzlandik. Xandaqdan tarnov orqali qal'aga o'tdilar. Zinalarni ham olib o'tdilar va devorga qo'ydilar. Er yigitlardan qirqtasi tepaga chiqishib, qal'aga kirib oldilar. Men ham narvonga oyoq qo'yib endi qal'aga kirmoqchi bo'lgandim, karnay tortib, burg'u⁸⁵ chaldilar. Tangri taoloning qo'llashi bilan qal'ani qo'lga kiritdim.

Bu xabar Amir Husaynga yetgach, endi makr-u hiyla yo'li bilan, do'st-oshno libosini kiyib, meni rom etmoqchi bo'ldi.

MENI QO'LGA TUSHIRMOQCHI BO'LGAN AMIR HUSAYNING MAKR-U HIYLASIDAN QUTULISH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Amir Husayn «Mening do'stlik va qarindoshlikni rioya qilishdan bo'lak niyatim yo'q», – deb Qur'on ustida qasam ichdi va o'sha Qur'onni menga jo'natdi. U yana mana bularni ham aytgandi: «Agar senga aytgan gaplarimga xilof biron ish tutish niyatim bo'lsa va o'rtadagi ahd-paymonimni buzib senga yomonlik qilsam, shu ushlagan Qur'on – Xudoning kitobi meni ursin». Uni musulmon deb bilganim uchun so'zlariga ishondim. Shundan keyin u mening huzurimga odam yuborib, «O'rtadagi ahd-paymonimizni yangilasak, Xudo haqqi durust bo'lardi», deb meni Chakchak darasida uchrashishga da'vat etgandi. Uning maqsadi meni makr-u firib bilan qo'lga tushirish edi. Ahd-paymoni, so'ziga ishonib bo'lmasligini bilsam

⁸⁵ Burg'u – karnayga o'xshash muhoraba asbobi.

ham, ammo Qur'on hurmatini saqlab, aytgan joyiga uchrashuvga borishga qaror qildim. Biroq bu borada kengashib, Chakchak darasi atrofiga bahodirlarimdan bir guruhini yuborib, yashirib qo'yishni, keyin esa o'zim bir necha odamimni olib, uchrashuvga bormoqchi bo'ldim. Amir Husayn xizmatida bo'lgan do'stlarimga xat yuborib, ulardan Amir Husayn qilmoqchi bo'lgan ishidan meni ogoh qilib turishlarini so'radim. Do'stlarimdan biri Sher Bahrom Amir Husaynning niyati shum ekanligidan meni ogohlantirdi. Amir Husayn buni sezib qolib Sher Bahromni qatl ettirdi, mening ustimga esa ming otliq askar bilan hujum boshladi. Bu xabar menga yetib kelganida endi daraga kelib tushgan edim. Qo'shinimni tartibga soldim. Shu vaqt Amir Husayn lashkariy favjining qorasi ko'rindi. Qorovullar Amir Husayn lashkarining faqat bir favji ekanligi, Amir Husaynning o'zi kelmaganligini xabar qildilar va «Amir Temur bir o'zi kelibdi», degan gapni eshitib, sizni qo'lga tushirish uchun lashkarining bir favjini yubordi», dedilar.

Men jang-u jadalga hozirlana boshladim. Men bilan hammasi bo'lib ikki yuz otliq askar bor edi. Amir Husayn qo'shinining favji daraga kirib kelguncha sabr qilib turdim. O'zim kelgunga qadar bu yerga yuborgan odamlarimga ularning qaytish yo'lini to'sishlarini buyurdim, o'zim esa yog'iyga yuzma-yuz turdim, Shu tariqa darada ikki yoqdan qamalib qolgan g'anim lashkarining ko'p qismini qo'lga tushirdim. So'ng odamlarimni to'plab, saf-saf qilib tuzdim va Qarshiga qarab yuzlandim. Tajribamdan shuni ko'rib bildimki,

do'st har yerda asqotar ekan. Amir Husaynga ushbu mazmunda turkiy bayt yozib yubordim:

Yorga yetkur sabo, kim makr qilmishdir mang'a,
Qildi ersa kimga makrin, qaytadur bir kun ang'a.

Bu xatim Amir Husaynga borib yetgach, ko'p xijolat bo'lib, uyaldi, mendan uzr so'radi, lekin men ikkinchi bor uning so'ziga ishonmadim.

TURONZAMINNI O'ZBEKLAR TOIFASI QOLDIQLARIDAN TOZALASH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Jete va Ilyosxo'ja lashkarini Movarounnahrardan quvib, Xo'jand daryosining narigi qirg'og'iga o'tkazib yuborgan bo'lsam ham, o'zbeklarning ba'zi favjlari Movarounnahr qal'alarida mustahkam joylashib olgan edilar. Avvaliga ularni bostirish uchun qo'shinim favjlarini yubormoqchi bo'ldim, biroq mabodo bu ish cho'zilib ketsa-chi, degan fikr meni tashvishga soldi. Shu orada menga o'zbeklar qal'alarga yashirib olganlari haqida xabar keltirdilar. Lashkar favjlarini u yerga yuborish to'g'ri bo'lmas, deb o'ylanib qoldim va Ilyosxo'ja nomidan qal'adagilarga qarata yorlig' yozib, urushsiz topshirishlarini buyurdim. Yorliqni bir o'zbek qo'liga tutqazib, unga hamroh qilib lashkarimning bir favjini jo'natdim. Bu askarlarimga chang-to'zon ko'tarib, o'zlarini g'animga namoyon etishni amr qildim. Ilyosxo'janing talabi yozilgan yorlig' g'animlar qo'liga tekkach va lashkarlarim ko'targan chang-to'zonni ko'rishgach, tun qorong'isi-

da qal'alarni tashlab qochdilar. Xullas, Movarounnahr tuprog'i meni o'ldirishga qasd qilgan o'sha zolimlardan tozalandi va mamlakat tamoman mening qo'limga o'tdi.

Qarindoshlik hurmatini qilib, Balx bilan Hisori Shodmon viloyatlarini Amir Husaynga tortiq qildim. U bo'lsa unga qilgan ehson-u muruvvatimni bilmadi, meni mahv etishga qasd qildi. Men ham kengashib, Amir Husaynni o'ldirishga qaror qildim.

Amir Husayn men qo'lga kiritgan g'alaba va yutuqlarimni ko'rolmay, hasad ichini kemirib, menga va haramimdagi o'z singlisiga ko'p ozor berdi⁸⁶. U Movarounnahrni mendan tortib olishga, meni o'ldirib, taxtga o'zi o'tirishga bel bog'lagan edi. O'rtamizda necha bor urushlar bo'lib o'tgan bo'lsa-da, barchasida yengildi⁸⁷. Uning adolatsizligi, insofsizligi chegaradan oshgan, meni yengish va o'ldirishiga oz qolgan vaqt ham bo'ldi. Aynan shu vaqtda qo'rsligi, yomon yo'l tutishi tufayli amirlari undan yuz o'girdilar. Xuttalon hokimi Amir Kayxusravning inisini sababsiz qatl ettirdi. Oqibatda, Amir Kayxusrav ham Xuttalonda unga dushman bo'lib qoldi. Amirlari anchadan beri undan norozi bo'lib, adovat saqlar edilar, u bo'lsa ularni o'z tarafdori deb bilardi. Shu sababli yana meni

⁸⁶ 1366-yilda Samarqandda Amir Xusayn Amir Temurga yaqin bir necha beklarini isyon ko'tarishda gumon qilib, ularga katta jarima soldi. Amir Temur bisotidagi bor javohirlarni, jumladan, O'ljoy Turkonning qulog'idagi oltin sirg'ani ham tovonga qo'shib to'lagach, ularni qutqarib qoladi. Bu sirg'ani Amir Husayn to'y kunlari singlisiga o'zi sovg'a qilgani sababli, tabiiyki, egasi kimligini bilgan. Biroq, uni qaytarib bermagan. Bu esa Amir Temurning g'azabini oshirgan.

⁸⁷ 1366–1370-yillar davomida Amir Temur va Amir Husayn o'rtasida muttasil ravishda o'zaro urushlar bo'lib turgan.

tor-mor qilib, mahv etish qasdida qarorgohini Balx chekkasidagi bir joyga ko‘chirdi⁸⁸. Bu xabarni eshitishim bilan Amir Husayn harakatga kelmasdan burun ustiga bostirib borishga qaror qildim. Bor lashkarim bilan Balx sari yuzlandim. Yo‘lda har yoqdan zafarli lashkar favjlari kelib menga qo‘shildi va Balx atrofiga kelib tushdim. Amir Husayn qarshi chiqib, men bilan jang qildi⁸⁹. Oxiri qochib qal‘aga kirib oldi. So‘ngra boshiga nima kelgan bo‘lsa, o‘z qilmishidan bilib, ko‘rgiligini ko‘rdi.

MENGA TURLI YOMONLIKLAR QILIB CHO‘CHIB YURGAN VA QILMISHLARI UCHUN MENI O‘LDIRADI DEB VAHIMA QILIB YURGANLARNI O‘ZIMGGA EL QILIB OLISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Amir Husayn menga asir tushgandan keyin uning navkarlari va amirlari «Endi bizni o‘ldiradi», deb gumon qilgan edilar. Garchand avvaliga niyatim ularni o‘ldirish bo‘lgan bo‘lsa ham, keyinroq, «Axir ular askarlar-ku?» deb ularni afv etdim va yana askarlik ishlariga tayinladim.

⁸⁸ 1368-yili Amir Husayn Balx shahri yonida ulkan qal‘a qurdirgan.

⁸⁹ Nizomiddin Shomiyning yozishicha, bu jang 1370-yili ro‘y bergan. Amir Husayn qatl etilgach, (10-aprel 1370-y.) Amir Temur uning haramidagi to‘rtta xotinini o‘z karamog‘iga oldi. Temur Husaynning uch xotinini o‘zining e‘tiborli amir-amaldorlariga nikohladi. O‘zi esa Qozonxonning qizi Saroy Mulk Xonimni (1341-yili tug‘ilgan, el-ulus uni hurmatlab «Bibi xonim» deb atagan) nikohiga oldi. Shundan keyin butun umri davomida Temurning nomiga «Ko‘ragon» yoki «Go‘ragon» (mo‘g‘ulcha: «xon kuyovi») degan faxrli laqab qo‘shib aytilgan. O‘sha davrda Chingizxon avlodiga bevosita bog‘liq bo‘lmagan, lekin hokimiyatga da‘vogarlik qilgan har qanday amir, xonlar qiziga uylanishga intilgan.

Badaxshonda hokim bo‘lmish ularning bosh amiri (amir ul-umaro), ko‘p martaba jangda men bilan yuzma-yuz kelib, qilich chopishgan kishi edi. Amir Husayn qatl etilganini eshitgach⁹⁰, mening qahrimdan qo‘rqib, o‘zini sergak tutdi va bordi-yu uni tutish uchun qo‘shin yuborguday bo‘lsam to‘g‘ri ish qilmagan bo‘lur edim. Shuning uchun o‘zimni uni unutkan kishidek tutdim va uning borasida ushbu tadbirni qo‘lladim: majlislarda, yig‘in-o‘tirishlarda uni yaxshi so‘zlar bilan yod etib, mardligi va bahodirligini maqtadim, toki do‘stlari: «Amir senga nisbatan marhamat va inoyat maqomida turibdi», – deb unga xat yozdilar. U zorlanib menga maktub yubordi va inoyat-u marhamatimdan umidvor bo‘lib mening panohimga keldi.

XUROSON POYTAXTI (HIROT)NI OLIISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Amir Husayn o‘ldirilib, unga qarashli Balx, Hisor Shodmon va Badaxshon viloyatlari mening tasarrufimga o‘tgani haqidagi xabar Xuroson hokimi malik G‘iyosiddinga⁹¹ yetganida, uni qo‘rqinch bosdi, urush

⁹⁰ Amir Husayni 1360-yilda Xuttalon hokimi Kayxusravning inisi Kayqubodni qatl ettirgandi. 1370-yili Husayn mag‘lubiyatga uchrab asir etilgach, Kayxusrav inisining xunini talab qilib Husaynni qatl qildiradi. Amir Kayxusrav ham o‘z vaqtida, 1358-yili Husaynning bobosi Amir Qozog‘onni qatl etishda katnashgandi. Falakning gardishi aylanib, uning o‘zi xam 1372-yili Xorazmga yurish vaqtida xiyonat qilganlikda ayblanib, Suyurg‘atmish (xon, hukm. yillari 1370–1388) ning farmoni bilan Amir Husaynning navkarlari tomonidan aynan o‘sha xun talab qilish rasmiga muvofiq qatl qilinadi.

⁹¹ G‘iyosiddin – kartlar sulolasi (1245–1389)ga mansub hukmdor. Haqiqiy ismi G‘iyosiddin Pir Ali. Temur uni 1381-yili taxtdan tushirgan.

qilish uchun lashkar-u sipoh to‘plab, mudofaaga shaylandi. Kengashib, xurosonliklar hushyorligini so‘ndirib, g‘aflat uyqusiga cho‘mdirish uchun, men harbiy hiyla ishlatishni fikr qildim. Shu maqsadda Samarqandga yurish qilmoqchiday bo‘lib orqaga qaytdim. Shu asnoda malik G‘iyosiddinning mendan ko‘ngli tinchib, jabr-zulm qilmoqqa qo‘l urganligi haqida pirimdan xat oldim. Mening Samarqand tarafga qaytganim haqidagi xabarni eshitib, G‘iyosiddin xotirjam o‘ltirgan edi. Shunda men o‘zimga kengashib, «Ana endi xurosonliklarning ko‘ngli mendan xotirjam bo‘ldi, ularning ustiga bostirib borishning ayni payti», dedim va Balx chekkasidan qaytib, Balxda qoldirgan askarlarim bilan Hirotga qarab yurdim, malik G‘iyosiddinni g‘aflat uyqusida bosdim va u nochor shahardan chiqdi, xazina va tamom boyligini menga peshkash⁹² qildi. Shunday qilib, Xuroson mulki mening qo‘limga o‘tdi⁹³. Xurosonning barcha amirlari menga bo‘ysundilar.

SEISTON, QANDAHOR VA AFG‘ONISTON MAMLAKATLARINI ZABT ETISH HAQIDAGI BOSHQA KENGASHIM

Xuroson mamlakati bo‘ysundirilgandan keyin amirlarim yuqorida eslatilgan uch mamlakatga lashkar yuboraylik, deb maslahat berdilar. Men dedimki, agar lashkarning o‘zi bilangina ish bitmasa-chi? Unda o‘zim

⁹² Peshkash – tortiq.

⁹³ Amir Temur 1381–1383-yillar oralig‘ida olib borgan muhorabalari natijasida Xurosonni fath etdi.

borishim kerak bo'ladi. Mening mo'ljallab qo'ygan boshqa ishlarim ko'p. Maslahatni shunda bildimki, o'sha diyorlar hokimlarini o'zimga og'dirib olish uchun «Agar menga qo'shilsanglar qutulasizlar, kurashsanglar yiqilasizlar. U holda taqdiringizda nima bo'lsa o'shani ko'rasizlar», degan mazmunda xat yozdim. Bu tadbirim taqdirga to'g'ri keldi. Yorlig'larim ularga yetishi bilanoq itoat boshlarini bo'ysunish maqomiga qo'ydilar⁹⁴.

O'RUSXONNI⁹⁵ BARTARAF QILISH VA DASHTI QIPCHOQNI BOSIB OLISHDA QILGAN KENGASHIM

Dashti Qipchoq xoni To'xtamish⁹⁶ xonlik tala-shib O'rusxondan yengilib, mening panohimga qo-chib kelgan edi. Uning bilan qo'shin yuborsammikin, yo o'zim borsammikin deb turganimda O'rusxon-ning elchisi kelib qoldi. Kengashib, elchining ko'ngli-ni ovlab, so'ng ketishiga ruxsat berishni, o'zim esa Dasht tomon yuzlanib, elchining ketidan lash-

⁹⁴ Bu voqea 1383-yili ro'y bergan.

⁹⁵ O'rusxon – Jo'chi naslidan; Oq O'rda xoni (1361–1376), 1376-yil O'rusxon Jo'chi ulusining ikki qismi bo'lmish Oq O'rda va Oltin O'rdani birlashtirish maqsadida qurultoy chaqiradi. Qurultoyda Mang'ishloq (Mang'it qishloq) amiri, To'yxo'ja o'g'lon Oltin O'rda masalasida O'rusxonga qarshi fikr bildiradi. Natijada qatl etiladi. Uning o'g'li To'xtamish qasos olish va Oq o'rda taxtini egallash uchun Amir Temurning harbiy yordami bilan ikki marotaba O'rusxonga qarshi jang qilgan, ikkisiida ham yengilgan. Lekin jangda O'rusxonning o'g'li Qutlug' bo'g'oni o'ldirgan. 1376-yil bahorida O'rusxon o'g'lining xunini talab qilib, Amir Temurga To'xtamishni topshirishini buyuradi. Oqibatda, Amir Temurning o'zi ham qatnashgan uchinchi yurishda, O'rusxon o'ldiriladi.

⁹⁶ To'xtamish – Jo'chi naslidan: Oq O'rda xoni (1376–1395). U 1376-yili Amir Temur huzuriga panoh istab kelganda, Temur unga izzat-ikrom ko'rsatib, O'tror va Sabron viloyatlarini taqdim etadi va O'rusxonga qarshi yurishlarida uni qo'llab-quvvatlaydi. O'rusxon yengilgach, To'xtamishni Dashti Qipchoq hukmdori qilib tayinlaydi.

kar jo‘natishni mo‘ljalladim, toki elchi xotirjamlik bilan bo‘lgan voqealardan O‘rusxonning majlisida bayon qilsin, ertasi kuni mening qo‘shinlarim qo‘qqisdan ularning ustiga bostirib borsin.

O‘ylaganimdek ish tutgandim, tadbirim taqdirga to‘g‘ri keldi. O‘rusxon elchisi bo‘lgan voqealarni so‘zlab berayotgan paytda, mening qo‘rqmas lashkarim favjlari nogahon kelgan balodek O‘rusxon ustiga yopirildilar. O‘rusxon qarshilik ko‘rsata olmay, qochishni ixtiyor qildi. Dashti Qipchoq mamlakati menga bo‘ysundi⁹⁷.

GILON, JURJON, MOZANDARON, OZARBAYJON, SHIRVON, FORS VA IROQ MAMLAKATLARINI ZABT ETISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Iroq aholisining muzaffariylar⁹⁸ va turli toifadagi hukmdorlar zulmidan shikoyat qilib yozgan arizalari qo‘limga tushgach, Iroqqa yurish tadorigini ko‘rishga jazm qildim.

Shu vaqt xotiramga bu mamlakatlarning podshohlari ittifoq bo‘lib, «Menga qarshi urushga ko‘tarilsalar-chi? Demak, jangga shay bo‘lish lozim!» – degan fikr keldi. Amirlarim ham jang qilaylik deb maslahat berdilar. O‘zim esa bularni birma-bir rom etgan holda bo‘ysundirish, itoatga kelmaganlarini esa jazolash lozim, degan qarorga keldim⁹⁹.

⁹⁷ Bu jang 1376-yilda bo‘lgan.

⁹⁸ Muzaffariylar – 1314–1393-yillari G‘arbiy-Janubiy Eronni idora qilgan sulola.

⁹⁹ Bu voqea 1382-yilda sodir bo‘lgan.

Mening panohimga kelgan birinchi odam Mozandaron hokimi Amir Ali bo‘ldi. U menga peshkash jo‘natib, maktubida «Biz hazrati Ali avlodidan bo‘lgan bir jamoamiz. Shu yerda qanoat qilib kun kechirayotibmiz, Bu yerni olsangiz quvvat-u kuchingiz ortar, «Kechib yuborishingiz taqvoga yaqinroq ishdir»¹⁰⁰, – degan gaplar bitilgan edi. Men Mozandaron hokimining bu murojaatini yaxshilikka yo‘ydim. U yerni o‘zlariga qoldirdim va Gilon, Jurjonga qarab yo‘l oldim. U o‘lkaning hokimlari menga bo‘ysunmagach, qahrli qo‘shinim favjlarini ularning ustiga yubordim, o‘zim esa Iroqqa lashkar tortdim.

Isfahonni zabt etdim. Isfahon aholisiga ishonch bildirib, qal’asini o‘zlarining qo‘liga topshirdim. Ular bo‘lsa isyon ko‘tarib, men tayinlagan dorug‘ani¹⁰¹ askarlarimdan uch ming odam bilan birga tig‘dan o‘tkazdilar. Men ham Isfahon aholisini qatli om¹⁰² qilish haqida buyruq berdim¹⁰³.

FORS POYTAXTI (SHEROZ)NI VA IROQNING QOLGAN QISMINI ZABT ETISH BOBIDAGI KENGASH

Sherozni muzaffariylarga qoldirib, Isfahonda esa uch ming odamimni tayinlab, o‘zim To‘xtamishxonni daf etish uchun Dashti Qipchoqqa lashkar tortib borganimda, Isfahon aholisi dorug‘ani o‘ldirdi. Shu vaqtning o‘zida Sheroz aholisi ham menga bo‘ysun-

¹⁰⁰ Qur’oni karim, 2-sura, 237-oyat

¹⁰¹ Dorug‘a – shahar hokimi..

¹⁰² Qatliom – aholini yoppasiga tig‘dan o‘tkazish.

¹⁰³ Bu voqea 1387-yili 18-noyabrda sodir bo‘lgan.

may qo‘ygan edi. Shu sababli, ularni jazolash maqsadida yana Iroqqa yurish qilishga tayyorlana boshladim. Sakson ming otliq askar to‘pladim. Lekin bu katta qo‘shin bilan bir yo‘la Iroq o‘lkasiga kirsam, u yerga sig‘may qolishi mumkinligini mulohaza qilib, lashkarimni favjlarga bo‘lib, ularni Iroq mamlakatini bosqin qilishga birin-ketin yuborishni fikrladim. Shu qarorga kelib, lashkarimni uch favjga bo‘ldim va o‘zimdanda borishni tayin qildim. Iroqning har yer-har yerida to‘plangan g‘anim askarlarining hammasi tarqalib ketdi. So‘ng Sheroz ustiga qo‘shin tortdim. Shoh Mansur¹⁰⁴ jang maydonida men bilan to‘qnashib, jazosini topdi.

TO‘XTAMISHXONGA SHIKAST YETKAZISH BOBIDA QILINGAN KENGASH

Lashkarlarim besh oy davomida To‘xtamishxonning ortidan quvib yurgani sababli ko‘pincha och qola boshladilar. Chunonchi, bir necha kun boshbalmoq o‘ti¹⁰⁵, ov go‘шти, sahro parrandalarining tuxumi bilan kun kechirdilar. Qo‘shinim bunday og‘ir ahvolga tushib qolganini eshitgan To‘xtamishxon fursatdan foydalanmoqchi bo‘ldi va chumoli-yu chigirtkadan ham ko‘p askari bilan ustimizga yopirilib keldi va men bilan to‘qnashdi. Mening askarlarimning ochlikdan tinkasi qurigandi. To‘xtamishxon askarlari

¹⁰⁴ Shoh Mansur – muzaffariylar sulolasidan: Iroq va Fors hokimi (1387–1393). Shoh Mansur 1393-yili 26-aprelda jangda o‘ldirilgan.

¹⁰⁵ Boshbalmoq o‘ti – dorivor giyoh.

esa to‘q va osuda edilar. Farzandlarim va nabiralaim huzurimga kelib, tiz cho‘kib, men uchun jon fido qilishga tayyor ekanliklarini bildirmagunlaricha, sarkardalarim va askar boshliqlarim jang qilishga ro‘yxushlik bermadilar. Shu payt To‘xtamishxonning bayroqdori men bilan til biriktirdi – urush boshlaganimda va ikki tomon qo‘shini yuzma-yuz kelganda, bayroqdor bayrog‘ini tuban qilishi haqida u bilan kelishib oldim. Amirlarim va no‘yonlarim, farzandlarim va nabiralaim oldimga kelib, tiz cho‘kkanini eshitgach, jasurligi tutib, qo‘rqmay jangga kirdilar. Shunda men amirzoda Abu Bakrni¹⁰⁶ sakkiz ming otliq bilan hirovul etib tayinladim. Savash-u chopish qizib, jang-u jadal o‘ti ko‘kka ko‘tarilganda, lashkarlarga chodirlar tikib, taom tayyorlashga kirishishni buyurdim. Xuddi shu payt To‘xtamishxonning bayrog‘i tuban bo‘ldi va To‘xtamishxon sarosimaga tushib qoldi. U Jo‘chi ulusini talon-torojga tashlab, jang maydoniga orqa o‘girib qochdi¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Amirzoda Abu Bakr – Amir Temurning nabirasi.

¹⁰⁷ Amir Temur Sherozda jang bilan ovora bo‘lganidan foydalangan To‘xtamish, 1387–1388-yillarda Xorazm hukmdori Sulaymon So‘fi va Jete mo‘g‘ullari bilan ittifoqda Movarounnahrda hujum qiladi. Amir Temur xabar topib, tezda Movarounnahrda yo‘l oladi. Biroq, To‘xtamish jiddiy janglarsiz qochib ulguradi.

Bu yerda esa Temurning 1391-yildagi To‘xtamishga qarshi ikkinchi yurishi nazarda tutiladi. 1391-yil boshida Temur Samarqanddan chiqib, Toshkentga keladi. Bu yerdan hozirgi Qozog‘iston cho‘llariga ravona bo‘ladi. Buning dalili sifatida Temur farmoni bilan ustiga tarix bitilgan Xarsang toshni eslatish mumkin. 1391-yil aprelda Ulug‘tog‘ etagidagi mavzeda (hozirgi Qarsakboy ma‘dani) Temur katta Xarsang toshga, Turon sultoni Amir Temur 200 ming kishilik lashkari bilan To‘xtamishni qatl etish uchun yurish qilganini yozishni buyurgan.

Cho‘llarda uzoq sarson-sargardon kezkandan keyin Amir Temur va To‘xtamish qo‘shinlari «Qunduzcha» degan mavzeda (hozirgi Kuybishev va Chistopol o‘rtasida) to‘qnashdi va 18-iyun 1391-yili To‘xtamish lashkari mag‘lub etildi. Biroq, hali uning qudrati batamom sindirilmagandi.

DORUSSALOM (BAG‘DOD)NI VA IROQI ARABNI ZABT ETISH TO‘G‘RISIDAGI KENGASHIM

Iroqi ajam¹⁰⁸ va Forsni zabt etganimdan keyin, qutb ul-aqto¹⁰⁹ pirimdan menga «Arab va Ajam Iroqining buyuk qahramoniga Tangri taolo Iroqi arab bilan Iroqi ajamni tortiq qildi», degan mazmunda maktab keldi.

Bag‘dodni zabt etish uchun dastavval sulton Ahmad Jaloiriy¹¹⁰ huzuriga Bag‘dod voliysi lashkarining qay ahvolda ekanligi, yurish-turishi, qudrati haqida ma‘lumotlar olib kelish uchun elchi yuborishga kelishildi. Elchi Bag‘doddan menga: «Sulton Ahmad ikki ko‘zli bir bo‘lak go‘sht ekan», degan mazmunda xat yubordi. Men Tangrining inoyatiga suyanib, Bag‘dod ustiga qarab yurdim va tez fursatda Bag‘dodga yetib bordim. Sulton Ahmad jaloir qolishdan qochmoqni afzal ko‘rib, Karbalo tomonga qarab qochdi. Shu bilan dorussalom Bag‘dod menga bo‘ysundi¹¹¹.

¹⁰⁸ Iroqi ajam – qadimgi Midiya; Iroqi arab – qadimgi Vaviloniya (Bobil).

¹⁰⁹ Qutb ul-aqto – Qutblar qutbi. Eng ulug‘ martabali shayxlarga beriladigan faxriy unvon.

¹¹⁰ Sulton Ahmad Jaloir – jaloiriyalar sulolasi (1336–1432) 1382–1410-yillarda Iroq, Kurdiston va Ozarbayjonga hukmdorlik qilgan.

¹¹¹ Bu voqeya 1392–93-yillarda ro‘y bergan. Temur Bag‘dodni zabt etgach, Ahmad Jaloir Misrga mamluk sultoni Barquq (1382–1399) huzuriga qochgan. 1394-yili Temur ikkinchi marotaba Bag‘dodni egallaganda yana qochdi. Biroq, Shom (Suriya)da zanjirband etilib, 1405-yili Amir Temur o‘limidan keyingina ozod etilgan. 1410-yilda Tabriz ostonasidagi jangda halok bo‘lgan.

TO‘XTAMISHXONNI YO‘QOTISH UCHUN QILGAN KENGASHIM

To‘xtamishxon mendan yengilib Jo‘ji ulusini talon-torojga tashlab, o‘zi qochgan edi. Keyinroq mening yo‘qligim fursatidan foydalanib, Darband va Shirvon orqali Ozarbayjonga ko‘p sonli lashkar yuborib, fitna-yu fasod ko‘tardi. Bu vaqtda men har ikkala Iroqni ham endigina zabt etib bo‘lgandim. To‘xtamishxonni yo‘qotish uchun behisob lashkar bilan Darband yo‘li orqali¹¹² yana Dashti Qipchoqqa yurishni maslahat ko‘rdim.

Yurish oldidan ko‘rik qilib, lashkarim qayergacha borib yetishini bilmoqchi bo‘ldim. Qarasam, to‘rt farsang masofada lashkarlarim saf tortib turardi. Tangri taologa shukr keltirdim. So‘ng Temur daryosidan¹¹³ o‘tib, Dashti Qipchoqning el-u ulusiga ushbu mazmunda yorliqlar yo‘lladim: «Kimki menga kelib qo‘shilsa ulug‘lanadi, kimki men bilan kurashmoqchi bo‘lsa yiqiladi».

Hijriy 797-milodiy 1394–95 yilda Dashti Qipchoqqa kirdim va uzoq shimolida yastanib yotgan yerlarigacha bordim. Menga qarshi bo‘lgan Jo‘chi el-ulusini xarob qilib, o‘zimga tobe etdim. Beshin-

¹¹² Kaspiy dengizining g‘arbiy sohilida joylashgan Darband shahri yaqinidan va tog‘lar oralig‘idan o‘tiladigan tor yo‘l. Bo‘yo‘lning mudofaasi mustahkam bo‘lgan. Shu sababli uni Dari Ohanin («Temir Darvoza») deb atashgan. Temur Darbandni 1395-yili zabt etgan.

¹¹³ Amir Temur va To‘xtamishxon orasidagi bu jang Shimoliy Kavkazning Terek daryosi bo‘yidagi vodiya yuz bergan. Shundan so‘ng Temur Dashti Qipchoqda va undan shimolroqda joylashgan To‘xtamishxon qaramog‘idagi qator viloyatlar va shaharlarni o‘ziga bo‘ysundirgan. Shular orasidagi Oltin O‘rdaning Saroy Berka va Hoji Tarxon (Astraxan) kabi markaziy shaharlari ham bo‘lgan.

chi va oltinchi iqlim¹¹⁴ viloyatlari, uluslari va qal'alarini zabt etdim va g'alabayu zafar quchib ortimga qaytdim¹¹⁵.

HINDISTONNI ZABT ETISH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Dastavval, farzandlarim va amirlarimning ko'ngli, o'y-fikrlarini bilish uchun ularga maslahat soldim. Amirzoda Pirmuhammad Jahongir¹¹⁶: «Agar Hindistonni olsak, uning oltinlari bilan butun yer yuzini egallaymiz», – dedi. Amirzoda Muhammad Sulton¹¹⁷ esa: «Hindistonni olamiz-u, biroq bunga to'siqlar bor: birinchisi – daryolar, ikkinchisi – o'rmon-u to'qaylar, uchinchisi – to'liq qurollangan sipohiyilar va odamga hamla qiluvchi quturgan fillari ko'p», – dedi. Amirzoda Sulton Husayn¹¹⁸: «Agar Hindistonni qo'lga kiritamiz, to'rt iqlimga hukmron bo'lurimiz», – dedi. Amirzoda Shohruh¹¹⁹ dedi: «Men turklarning qonunlarida o'qigan edimki, jahonda beshta shon-shavkatli podshoh bordir. Ularning ulug'vorligini hurmatlab nomlarini atamay laqablari bilan aytadilar: Hind pod-

¹¹⁴ Yunoniston va qadimgi Sharq jug'rofiya ilmida dunyoning inson yashaydigan qismi (yer) yetti iqlimga bo'lingan. Beshinchi va oltinchi iqlimlarga Xorazm, Movarounahr, Farg'ona, Dashti Qipchoq yerlari kirgan.

¹¹⁵ Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, 1405-yil yanvarida Amir Temur Xitoyga yurish boshlagan vaqtda, uzoq muddat Dashti Qipchoqda sargardon bo'lib yurgan To'xtamishxondan elchi keladi. U keltirgan maktubda To'xtamishxon Temurdan nonko'rlik qilgani uchun kechirim so'ragan edi. Amir Temur elchining hurmatini joyiga qo'yib, To'xtamishxonning gunohidan o'tgan.

¹¹⁶ Amirzoda Pirmuhammad Jahongir – Temurning nabirasi.

¹¹⁷ Amirzoda Muhammad Sulton – Temurning nabirasi.

¹¹⁸ Amirzoda Sulton Husayn – Temurning nabirasi.

¹¹⁹ Amirzoda Shohruh – Amir Temurning kichik o'g'li.

shosini – roy, Rum podshosini – qaysar¹²⁰, Xitoy va Chin-u Mochin podshosini – fag‘fur, Turkiston podshosini – xoqon¹²¹, Eron-u Turon podshosini shahanshoh deydilar. Shahanshoh hukmi hamisha Hindiston mamlakatlarida joriy etilardi. Hozir Eron-u Turon-zamin bizning qo‘limizda bo‘lgani uchun, Hindistonni ham fath etmog‘imiz lozimdir». Amirlar esa: «Boringki, Hindistonni oldik ham deylik, biroq u yerda turg‘un bo‘lib qolsak, naslimiz yo‘qoladi, avlodlarimiz o‘z aslidan ajrab, tillari hindcha bo‘lib ketadi», deyishdi. Men bo‘lsam, Hindistonga yurish uchun himmat kamarini belga bog‘laganimdan o‘z azm-u jazmimdan voz kechishni istamadim va shunday javob qildim: «Tangri taologa o‘tinch bilan murojaat qilaylik. Jang qilish yoki qilmaslik haqida Qur‘ondan fol ochaylik, toki Tangri taolo neni buyursa shunga amal qilgaymiz». Hammalari mening taklifimni ma‘qullashdi. Qur‘oni majiddan fol ochsam, ushbu ulug‘ oyat chiqdi: «Ey payg‘ambar, kofirlarga va munofiq'larga qarshi jahd qilgil»¹²². Ulamoz mazkur oyatning mazmunini amirlarga tushuntirib bergandan keyin, boshlarini egib, jim bo‘lib qoldilar. Ularning xomushligidan dilim ranjidi. O‘z-o‘zimga kengashib, Hindistonni zabt etishga rozilik bermayotgan amirlarni mansablaridan olib, qo‘shinlarini kutvollariga topshirmoqchi bo‘ldim. Lekin o‘zim tarbiyalagan kishilar bo‘lganliklari uchun, ularni xarob qilishni ista-

¹²⁰ Qaysar – Vizantiya (Rum) hukmdorlari laqabi.

¹²¹ Xoqon – xonlar xoni, buyuk xon. Chingizxon va uning taxt vorislari shu nom bilan atalgan.

¹²² Qur‘oni karim, 66-sura, 9-oyat.

madim. Garchi ular yuragimni har qancha qon qilgan bo‘lsalar ham, ularga yumshoqlik-muloyimlik qildim. Lekin oxir-oqibatda mening fikrimga qo‘shilganlarida, ko‘nglimda ularga nisbatan g‘ubor qolmadi. So‘ngra qaytadan kengash chaqirib, iqbolimiz xonasi – Hindistonga qarata qo‘l ko‘tarib, zafar-u fath fotihasini o‘qidim.

HINDISTON POYTAXTI (DEHLI)GA LASHKAR TORTISH BORASIDA QILINGAN KENGASH

Kobulda o‘ttiz ming javong‘or otliq askari bilan turgan amirzoda Pirmuhammad Jahongirga Sulaymon tog‘i orqali yurib, Sind daryosidan o‘tgach, Multon viloyati ustiga to‘satdan bosqin qilib, uni zabt etishni buyurdim. Sulton Muhammadxon, amirzoda Rustam¹²³ va boshqa amirlarga o‘ttiz ming barong‘or otliq bilan Sind daryosidan kechib o‘tib, Kashmir tog‘ etagidagi yo‘ldan yurib, Lohur viloyatiga qo‘qqisidan bosqin qilishni buyurdim. O‘zim o‘ttiz ming g‘ulning¹²⁴ otliq askarlari bilan bo‘ldim. Hindiston yurishiga jamlangan qo‘shinlarim umumiy soni to‘qson ikki ming otliqqa yetgan edi. Bu esa Allohning yerdagi elchisi Muhammad, sallollohu alayhi vasallam, ismi shariflari soniga to‘g‘ri kelganligi uchun, bu tasodifni istiqbolning xayrli va muborak follari sirasiga kiritdim. Otlanib yo‘lga tushdim va Badaxshon chegarasidagi «Andarob» degan

¹²³ Amirzoda Rustam (vaf. 1436) – Amir Temurning ikkinchi o‘g‘li Umarshayx (tug‘. taxm. 1354–1356 – o‘ldirilgan 1389 yoki 1394, Fors hokimi)ning ikkinchi o‘g‘li. U (1405–1408 va 1415-yilda Isfaxon hokimi bo‘lgan.

¹²⁴ G‘o‘l (qo‘l) – qo‘shinning markaz qismi.

joyga kelib tushdim. Bu yerda bir necha kun turib Katur¹²⁵ tog'ida istiqomat qilib turgan kofirlarni yengib, jazo berganimdan so'ng, dor ul-harb¹²⁶ bo'lmish Hindiston g'azovatiga yuzlandim¹²⁷.

HINDISTONGA OLIB BORADIGAN YO'LNI AFG'ONLARDAN TOZALASH UCHUN QILINGAN KENGASH

Shu orada menga arz qildilarki, bir to'da afg'onlar Hindistonga olib boradigan yo'lga bosqin qilib, u yerda qaroqchilik qilayotgan ekanlar. Xususan, bulardan Karkas qabilasining kadxudosi Muso afg'on haddidan oshayotgan ekan. Mening vafodor xizmatkor va tobe'larimdan biri bo'lgan Lashkarshoh afg'onni Pirmuhammad Jahongir Irob qal'asiga soqchi qilib qo'ygan edi. Muso afg'on mazkur qal'aga ot qo'yib, shiddat bilan bosib boribdi. Lashkarshoh afg'onni o'ldirib, qal'adagilarning bor-yo'g'ini talab ketibdi. Shu vaqtda huzurimga Lashkarshohning inisi Malik Muhammad dod-faryod urib keldi. U og'asini o'ldirgan Muso afg'onning jabr-u zulmidan shikoyat qildi. Men bo'lsam uning so'ziga quloq solmagan bo'lib, «Hoy inson, Muso afg'on menga xayrxohlardan biridir», – dedim va uni qamab qo'yishlarini buyurdim. Amirларim meni nohaq zulm o'tkazdi, deb aybladilar.

Biroq buning aksicha, Muso afg'on bo'lsa, Malik Muhammadning hibsga olinganligi haqidagi xabarni

¹²⁵ Katur – Hindukushda Kofiristonning g'arbida joylashgan viloyat va xalq nomi.

¹²⁶ Dorul-harb – (arabcha «urush uyi»), islom dinini qabul qilmagan mamlakatlar.

¹²⁷ Bu voqea 1398-yil avgust oyida bo'lgan.

va mening aytgan gaplarimni eshitib, ko'ngli taskin topdi. Shundan keyin, uni huzurimga kelishini talab qilib yozgan yorlig'imni olgach, hadiksiramadan darhol yetib kelib, qal'ani menga peshkash qildi.

Men u qal'ani tamosho qilish uchun ichkarisiga kirganimda, uning (Muso afg'onning) sipohiylaridan biri meni o'ldirish qasdida o'q-yoy otdi. So'ng Muso afg'on o'ziga yarasha jazosini topdi. Hindiston yo'li ochildi¹²⁸.

DEHLI HOKIMI SULTON MAHMUD¹²⁹ VA MALLUXONLARNI¹³⁰ YENGISH BOBIDAGI KENGASH

Sulton Mahmud va Malluxon ellik ming otliq va piyoda askar, 120 zanjirband fillar bilan Dehli qal'asini mustahkamladilar va men bilan jang qilishga shaylandilar. Ko'nglim xavotirlandi. Bordi-yu Dehli qal'asini bosib olishga borsam-u, mabodo bu ish uzoq vaqtga cho'zilib ketsa, nima qilaman? O'zimga kengashib, g'anim lashkari dadillanib, qal'adan chiqib, saf tortib jang maydoniga kirishi uchun, o'zimni kuchsiz va qo'rqqandek qilib ko'rsatmoqchi bo'ldim. Shu sababdan lashkardan uzoqroqda xandaq qazdirdim. Lashkarim bilan xandaq ichiga yaxshilab joylashganimdan so'ng, lashkarlarimning bir favjini dushmanga qarshi jangga tashladim. Dushman qarshisiga borgach, o'zlarini kuchsiz ko'rsatib, qo'rqqan-

¹²⁸ Bu yerda 1398-yilning kuz fasli haqida gap boradi.

¹²⁹ Sulton Nasiriddin Mahmudshoh (1393–1413) – tug'luqiylar sulolasi (1320–1414)ga mansub hukmdor.

¹³⁰ Malluxon – Dehli hokimi. (Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. v. 301-a.)

day bo‘lib chekinishlarini va g‘animlarni dadillantirib kelishni buyurdim. Dushman lashkari bu holni ko‘rib o‘zlarini g‘olib hisoblab, gerdayib jang maydoniga chiqqan edilarki, mening qahrli lashkarim favjlari bilan yuzma-yuz keldilar. Dehli hokimi sulton Mahmud jangga kirishdi va yengilib tog‘ tarafga qochdi¹³¹. Beqiyos xazina va mol-mulki sipohiylarimga nasib bo‘ldi.

Bir yil ichida Hindiston poytaxti Dehlini zabt etdim va mazkur yilning oxirlarida saltanatim poytaxti (Samarqand)ga qaytdim¹³².

GURJISTON MAMLAKATLARINI EGALLASH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Hindistondan zafar qozonib qaytganimdan keyin, hali safar charchog‘i chiqmay turib, ikki Iroq hokimlaridan menga arznoma keldi. Yozishlaricha, Gurjiston kofirlari hadlaridan oshib, chegarani buzgan emishlar.

Men hamisha podshohlar uchun kofirlarga qarshi g‘azovot urushi qilishdan, mamlakatlarni zabt etishdan va jahongirlikdan yaxshiroq ish yo‘q, degan fikrda edim. Gurjiston imonsizlarining tug‘yon ko‘targani haqidagi xabar kelishi bilanoq kengash o‘tkazib, «O‘sha diyordagi boshqa buzuq odamlarning ham bosh ko‘tarishiga yo‘l ochilmasin» deb, zudlik bilan ularni daf qilishga kirishdim. Hind yurishidan kelgan sipohiylarimga «Xohlovchilar shu yerda qolsin,

¹³¹ Amir Temur 1399-yil 18-dekabrida Dehlini zabt etgach, yana ikki oy davomida uning shimolrog‘idagi mavzelarga ham yurish qilgan.

¹³² Bu voqea 1399-yilda sodir bo‘lgan

xohlovchilar men bilan borsin», deb ixtiyorni o‘zlari-ga berdim.

Xuroson, Qandahor, Seiston, Kirmon, Tabariston, Gilon, Mozandaron va Fors viloyatlaridagi lashkarla-rimga jang hozirligini ko‘rib, «Isfahon atrofiga kelib, mening zafarli lashkarimga qo‘shilsinlar», deb yor-lig‘lar jo‘natdim.

Har bir mamlakatdagi itoatdan bo‘yin tovlovchi kishilarni turli yerlarga tarqatib yuborishni maslahat ko‘rdim. Chunonchi, Xuroson va Forsdagi bo‘yin tovlovchilarni Turonzaminga ko‘chirdim va bu mam-lakatlarning sathini ularning muxolifligidan tozala-dim. O‘ng Gurjiston viloyati qal’alarini zabt etish uchun o‘sha mamlakat ustiga otlandim¹³³.

Sipohiyarning ko‘ngliga nima o‘tirsas, shuni qildim. Boshimga po‘lat dubulg‘a, egnimga dovudiy sovut kiydim, belimga Misr qilichini bog‘lab, baho-dirlik-u kurash taxtiga o‘tirdim. Turonlik dovyurak-larga, Xuroson pahlavonlariga, Gilon va Mozandaron botirlariga qo‘rqinch soldim va Sivos¹³⁴ hamda Gur-jiston qal’alarini fath qildim. Qal’adan turib qarshilik ko‘rsatganlarning barchasini tag-tomiri bilan bitirib, qal’adan olgan o‘ljalarni g‘olib askarlarimga ulash-dim. Ozarbayjonlik buzuq, bevosh kishilarni urushib, tartibga chaqirdim.

Shundan keyin Malatiya qal’asi va uning te-varagidagi yerlarni zabt etishga kirishdim. O‘sha

¹³³ Bu yerda 1399-yilning may oyi. Umuman esa, Amir Temur Gruziyani besh marta fath etgan. (1386–87, 1392, 1394, 1399, 1402-yillar). 1404-yil dekabri-da Gruziya podshosi Georgiy VII Amir Temur bilan sulh tuzgan.

¹³⁴ Sivos – Kichik Osiyodagi mustahkam bir shahar. Temur uni 1400-yili bosib olgan.

qal'alarni zabt etishdan xotirjam bo'lganimdan so'ng Halab va Himsni¹³⁵ zabt etishga himmat kamarini bog'ladim va bir oz harakat bilan bu mamlakatlarni ham fath etdim. So'ng Misr va Shom mamlakatlarini zabt etishga kamar bog'ladim¹³⁶.

MISR VA SHOM MAMLAKATLARINI FATH ETISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Mening shon-shavkat va qudratim ovozasi Rum qaysarining¹³⁷ qulog'iga yetdi. U o'ziga qarashli Sivos hamda Malatiya qal'alari va ularga tobe' yerlarni zabt etganim, qal'alar ichidagi askarlarining barisini tarqatib, tevarak-atrofga sohib tashlaganim haqidagi xabarni eshitgach, tomirlaridagi g'ayrat harakatga keldi va askarim zarbasidan qochib, qaysar qoshida panoh topgan Qora Yusuf turkman¹³⁸ ig'vosi bilan ustimga lashkar tortishga qaror qildi. Qaysar baloga giriftor bo'lib, davlati vayron bo'lishi yaqinlashib qolgan edi, chunki u Qora Yusufning ig'vosiga uchib, menga qarshi lashkar tortgan edi. Qolaversa Misr va Shom askarlarini ham yordamga chaqirgan edi.

Men kengashib lashkarimni uch favjga bo'lsam

¹³⁵ Halab va Hims – Shom (Suriya) shaharlari.

¹³⁶ Bu janglar 1399–1401-yillar mobaynida davom etgan.

¹³⁷ Bu yerda, Kichik Osiyoda 1389–1402-yillarda hukmronlik qilgan Boyazid Yildirim ko'zda tutiladi. U 1403-yili vafot etgan.

¹³⁸ Qora Yusuf turkman (1388–1420) –1378–1469-yillarda hukmdorlik qilgan qoraquyunli turkman qabilasining hokimi. 1388–1399-yillar mobaynida Armaniston, Iroq va Janubiy Ozarbayjon sarhadlarida Amir Temur bilan janglar qilgan. Unga Ahmad Jaloir ittifoqdosh bo'lgan. Amir janglarda mag'lub bo'lgan Ahmad Jaloir va Qora Yusuf turk sultoni Boyazid Yildirim huzuridan panoh topdi. Amir Temur Boyazidga noma yo'llab, Qora Yusufni unga topshirishlarini talab qilganda, rad javobini olgan.

yaxshi bo‘lar dedim. Biroq jangda yengish-yengilish ishi taqdir pardasi ostida yashirin bo‘lganligi sababli, bu to‘g‘rida amirlarim bilan kengash o‘tkazdim. Ular sipohiylarga xos ishni tutib, urush ochmoqni maslahat berdilar. Shunday bo‘lsa ham men qaysarning g‘ayrat o‘tini achchiq-chuchuk gap bilan so‘ndirmoqni maslahat ko‘rdim va qaysarga maktub yo‘lladim. Xatning qisqacha mazmuni shunday edi: «Yer-u ko‘kni yaratgan Tangri taologa cheksiz shukrlar bo‘lsinki, yetti iqlim mamlakatlarining ko‘pini mening farmonimga kimgizdi va olam sultonlari va hokimlari menga egilib, itoat qilish halqasini jon quloqlariga taqdilar, O‘z qad-rini bilib, haddidan oshmay jasorat oyoqlarini tiygan bandasini Tangri yorlaqasin. Sening nasl-nasabing kim ekanligi jahon xalqi oldida ma‘lumdir. Shunday ekan, holingga munosib ish tutib, jur‘at oyog‘ini ol-dinga qo‘ymaki, ranj-u mehnat balchig‘iga botib, balo chuquriga yiqilgaysan. Iqbol eshigidan haydal-gan bir to‘da ig‘vogar kishilar g‘arazli ishlarini baja-rish uchun sening panohingdan joy olib, uxlab yotgan Fitnani uyg‘otmishlar. Yana o‘shalarning ig‘vosi bi-lan ofat va balo eshigini davlating yuziga ochmagil. Mazkur maktub yetishi bilan Qora Yusufni mening oldimga yuborgil. Yo‘q esa taqdir pardasi ikki lashkar saflari to‘qnashganda yuzingga ochilg‘usidir».

Ushbu maktubni ishbilarmon elchilarim bi-lan qaysarga yuborganimdan keyin Shom poytaxti (Damashq)ga borib turishga qaror qildim. Hims va Halab yo‘li orqali u yerga ravon bo‘ldim. Halab shah-riga yetganimda Misr podshosi Malik Barquq o‘g‘li

Malik Faraj¹³⁹ mening Damashqqa kelayotganimni eshitib, shoshilinch bilan Misrdan Damashqqa qarab yo‘l olgani haqida xabar keltirdilar. Men Misr va Shom lashkarlarining qo‘shilishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun zudlik bilan otlanib, oldinga yurdim. Lekin Malik Faraj abjirlik qilib, mendan oldin Damashqqa yetib oldi. Shunday bo‘lsa ham men uning orqasidan shaharga yetib bordim va Damashqni zabt etdim¹⁴⁰.

RUM MAMLAKATINI ZABT ETIB, QAYSAR LASHKARINI SINDIRISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Shom shaharlarini zabt etganimdan keyin va Misr-u Shom podshosi Malik Faraj jang maydonini tashlab qochgandan so‘ng, Rumba yuborgan elchim Yildirim Boyazidning teskari javobini¹⁴¹ olib keldi. Lekin Boyazid Misr va Shom lashkari mendan yengilganini eshitgach, o‘ylanib qolgani va sarosimaga tushib, shoshilinch ravishda yurishga tayyorlik ko‘ra boshlaganini ham aytdi. Men esa kengashib, Damashq shahrini olib, Shom viloyatlarini bo‘ysundirgach, Mo‘sul yo‘li bilan Bag‘dodga qarab yurdim. Bu bilan qaysarning men bilan urush qilish niyati bor-yo‘qligini bilib olmoqchi bo‘ldim. Tabriz tarafga qarab yurdim. Amirzodalardan ba’zilariga

¹³⁹ Malik Barquq o‘g‘li Malik Faraj – 1382–1517-yillarda Misr va Shom ustidan hukm yuritgan burjiylar sulolasidan; 1399–1405 y. hukmronlik qilgan.

¹⁴⁰ Bu voqealar 1401-yil yanvarda bo‘lgan.

¹⁴¹ Ibn Arabshohning yozishicha, Boyazid Yildirim javob xatida Amir Temur uning huzuriga bo‘yin egib kelishini talab qilgan, aks holda, Amir Temurning «ayollari uch taloq» («taloq bi-s-salosa») bo‘lsin degan haqoratli gaplarni keltirgan.

ko‘psonli lashkar favjlarini qo‘shib, Bag‘dod ustiga jo‘natdim. Bu vaqtda Bag‘dod hokimi sulton Ahmad jaloir shaharni va uning qal‘asini qo‘riqlashni navkari Farruxga topshirib, yoniga ko‘p odamlarni qo‘shib bergandi.

Amirzodalar Bag‘dodga yetib, shaharni qurshab oldilar. Ish urush qilishga borib taqalgach, chopar orqali bor haqiqatni menga arz qildilar. Bu xabarni eshitib o‘zim Bag‘dodga borib, shahar va qal‘ani ozod etishga qaror qildim, Tabriz yo‘lidan orqaga qaytib, yurish bilan Bag‘dodga keldim va ehtiyotkorlik bilan harbiy hiylalar ishlatib, qal‘ani qo‘lga olishga kirishdim. Qamal muddati ikki oy-u va yana bir necha kunga cho‘zilgandan keyingina qal‘a bilan shahar ishg‘ol etilib, g‘alaba qozonildi. Qal‘a boshlig‘i Farrux Dajla daryosida g‘arq bo‘ldi. Men shaharga kirdim va barcha bebosh, buzuq kishilarni o‘ldirishni, qal‘a va shahar imoratlarini buzib yer bilan barobar qilishni buyurdim.

Bag‘doddan keyin Ozarbayjonga yurish qilishga jazm qildim va o‘sha yerda bir qancha vaqt turib qoldim. Shu asnoda qaysar Halab, Hims va Diyorbakr viloyatlariga lashkariy favjlarini yuborgani va mendan qochib qaysar panohiga kirgan Qora Yusuf turkman esa qaroqchilar boshlig‘iga aylanib, ayniqsa ikki muqaddas shahar¹⁴² ziyoratiga qatnovchilarning karvonlariga ko‘p zarar keltirayotganligi xabari quloqqa eshitildi. Buning ustiga o‘sha taraflardan bir jamoat kishilar kelib, ular ham Qora Yusufning jabr-

¹⁴² Ikki muqaddas shahar– Makka va Madina shaharlari.

zulmidan arz qildilar. Shuning uchun Qora Yusufning jazosini berib, qaysarning ko‘zini g‘afolat uyqusidan ochib qo‘yishim lozim ko‘rindi. Bu xususda kengash o‘tkazib, har bir shahar va qabiladan lashkar to‘plab, Qaysarning ustiga yopirilib borishga qaror qildim. Lashkar jam bo‘lgandan keyin hijriy 804-yilning rajab oyida (milodiy 1401-yil fevralida) Ozarbayjondan qaysar ustiga lashkar tortdim. O‘zimdanda ilgari lashkarimdan bir necha favjini Rum mamlakati ustiga to‘satdan bosqin qilishga tayin qildim. Yana bir necha favjga esa yo‘limizdagi to‘xtash manzillarini ko‘zdan kechirib, yemak-ichmakni hozirlab turishni buyurdim, o‘zim Anguriya yo‘li bilan qaysar ustiga lashkar tortdim. Qaysar to‘rt yuz ming otliq va piyoda askari bilan menga qarshi yuzlandi.

Urushni boshladim va uni yengdim¹⁴³. Qaysarni lashkarboshilarimdan biri qo‘lga tushirib, huzurimga keltirdi. Yetti yillik yurishdan so‘ng zafar va nusrat bilan Samarqandga qaytdim¹⁴⁴.

¹⁴³ Bu voqea 1402-yil 25-iyulda bo‘lgan.

¹⁴⁴ Temurning 1399–1404-yillardagi muhorabalari «etti yillik yurish» deb atalgan. Samarqandga 1404-yilning iyul-avgust oylarida qaytgan.

IKKINCHI MAQOLA

Mamlakatlarni fath etguvchi baxtli farzandlarim va jahonni idora etguvchi qudratli nabiralarimga ma'lum bo'lsinkim, Tangri taolo dargohidan umidim shulki, ko'plab farzandlarim, avlodim saltanat taxtiga o'tirib, mamlakatlarni idora etgay. Shuning uchun saltanat qurish, davlat tutish ishlarini bir necha tuzukka¹⁴⁵ bog'ladim va saltanatni boshqarish haqida qo'llanma (dastur ul-amal) yozib qoldirdim, toki farzandlarim va avlodimdan bo'lganlarning har biri unga muvofiq ish yuritsin, mehnat-u mashaqqatlar, ko'p harbiy yurishlar, urush-taloshlar bilan, Tangrining inoyati va hazrati Muhammadning, unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin, tolei baland millatining sharofati, onhazratning ulug'vor avlodi va qimmatli sahobalariga¹⁴⁶ qilgan muhabbat va do'stligim orqali qo'lga kiritgan davlat va saltanatni saqlagaylar.

Bu tuzuklardan o'z saltanat ishlarini boshqarishda qo'llanma sifatida foydalangaylar, toki mendan ularga yetadigan davlat va saltanat zarar-u tanazzuldan omon bo'lgay.

Endi mening nomdor baxtiyor farzandlarim va mamlakatlarni zabt etguvchi iqtidorli nabiralarimga yo'l-yo'rig'im shulki, men o'n ikki narsani o'zimga shior qilib olib, saltanat martabasiga erishdim. Shu

¹⁴⁵ Tuzuk, tuzukot; to'ra va tuzuk – qonun-qoida, qonunlar, urf-odat.

¹⁴⁶ Sahobalar(as'hoblar) – Muhammad payg'ambarning yaqin safdoshlari.

o‘n ikki narsa yordamida mamlakatlarni zabt etib, saltanatimni boshqardim va saltanat taxtiga zeb-u ziynat berdim, Ular ham ushbu tuzukka amal qilsinlar. Davlat-u saltanatimni va o‘zlarini ehtiyot qilsinlar.

Birinchisi – davlat va saltanatimga bog‘lagan mening birinchi tuzugim – Tangri taoloning dini va Muhammad mustafoning shariatiga dunyoda rivoj berdim. Har yerda va har vaqt islom dinini quvvatladim.

Ikkinchisi shulkim, o‘n ikki tabaqa va toifadagi kishilar bilan mamlakatlarni zabt etdim, ularni idora qildim. Davlat, saltanat ustunlarini o‘shalar bilan quvvatlab, majlislarimni shular bilan ziynatladim.

Uchinchisi shuldirki, maslahat, kengash, tadbirkorlik, faollik va hushyorlik-ehtiyotkorlik bilan g‘anim qo‘shinlarini yengib, mamlakatlarni o‘zimga bo‘ysundirdim. Saltanatim ishlarini murosa-yu madora, muruvvat va sabr-toqat bilan yurgizdim. Ko‘p narsani bilib tursam ham o‘zimni bilmaslikka olardim. Do‘st-u dushman bilan murosa-yu madora qildim.

To‘rtinchisi – davlat ishlarini saltanat qonun-qoidalariga asoslangan holda boshqardim, To‘ra va tuzukka tayanib, saltanatda o‘z martaba va maqomimni mustahkam saqlab turdim. Amirlar, vazirlar, sipoh, raiyat har biri o‘z lavozim va martabasidan mamnun holda xizmatimda bo‘lib, undan ortig‘iga da’vogarlik qila olmadi.

Beshinchisi – amirlarim va sipohiyalarimni martaba va unvonlar, zar-u zevarlar bilan xushnud etdim. Bazmlarda ularga o‘z yonimdan o‘rin berdim, shuning uchun janglarda jonlarini fido qildilar. Dirham

va dinorlarni¹⁴⁷ ulardan darig‘ tutmadim. Ularning yumushlarini yengillashtirish uchun mehnat-u mashaqqatlarini o‘zimga yukladim va tarbiyat qildim. Amir-lar, sipohsololar, bahodirlar bilan ittifoq bo‘lib, ularning mardlig-u mardonavorligiga tayanib, shamshir zarbi bilan yigirma yetti podshohning taxtini egalladim. Eron, Turon, Rum, Mag‘rib, Shom, Misr, Iroqi arab va Iroqi ajam, Mozandaron, Gilonot, Shirvonot, Ozarbayjon, Fors, Xuroson, Dashti Jete, Dashti Qipchoq, Xorazm, Kobuliston, Boxtarzamin, Hindistonga podshoh bo‘lib, hukm surdim.

Saltanat to‘nini kiygach, tinchlig-u sog‘ligim ketdi, o‘z to‘shagimda rohatda uxlash huzur-halovatidan voz kechdim. O‘n ikki yoshimdan turli diyorlarni kezdim, ranj-u mehnat tortdim. Har xil tadbirlar qo‘llab g‘anim favjlarini sindirdim. Amir-lar va sipohiylarning isyonlarini ko‘rdim, ulardan achchiq so‘zlar eshitdim. Lekin sabr-u bardosh bilan o‘zimni eshitmagan-ko‘rmaganga solib, ularni tinchitdim. Qilich ko‘tarib jang maydoniga otildim va shu tariqa dunyoda nom chiqardim.

Oltinchisi – adolat va insof bilan Tangrining yaratgan bandalarini o‘zimdanda rozi qildim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm qilib, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim. Xayr-ehson ishlarim bilan odamlar ko‘nglidan joy oldim. To‘g‘ri siyosat¹⁴⁸ va insof bilan sipohiylarim va raiyatni umid va qo‘rqinch orasida saqladim. Fuqaro va qo‘l ostimdagilarga rahmdillik qildim, sipohiylarga in‘omlar ulashdim.

¹⁴⁷ Dirham – 3,4 yoki 3,5 g. vazndagi kumush oqcha; dinor – 4,235 g. oltin tanga.

¹⁴⁸ Bu yerda jazolash ma‘nosida.

Zolimlardan mazlumlar haqqini oldim. Zolimlar yetkazgan ashyoviy va jismoniy zararlarni isbotlaganimdan keyin, ularni shariatga muvofiq odamlar o‘rtasida muhokama qildim va bir gunohkorning o‘rniga boshqasiga jabr-zulm o‘tkazmadim.

Menga yomonliklar qilib, boshim uzra shamshir ko‘tarib, ishimga ko‘p ziyon yetkazganlarni ham, iltijo bilan tavba-tazarru qilib kelgach, hurmatlab yomon qilmishlarini xotiramdan o‘chirdim. Martabalarini oshirdim. Ular bilan muomalada shunday yo‘l tutdimki, agar xotiralarida menga nisbatan shubha-yu qo‘rquv bo‘lsa, butunlay unut bo‘lardi.

Yettinchisi – sayyidlar, ulamo-yu mashoyix, oqil-u donolar, muhaddislar¹⁴⁹, xabarchilar (tarixchilar)ni tanlangan, e‘tiborli odamlar hisoblab, izzat-u hurmatlarini joyiga qo‘ydim. Shijoatli kishilarni do‘st tutardim, chunki Tangri taolo jasur kishilarni ardoqlaydilar. Ulamo bilan suhbatda bo‘ldim va pok niyatli, toza qalbli kishilarga talpindim. Bularning himmatlaridan ulush tilanib, muborak nafasleri bilan duo-fotiha berishlarini iltimos qildim. Darvish, faqir va miskinlarni o‘zimga yaqin tutdim, ularning ko‘ngillarini og‘ritmadim va biron talablarini rad etmadim. Buzuqi va og‘zi shaloq g‘iybatchi odamlarni majlisimga yo‘latmadim, so‘zlariga amal qilmadim. Biror kimsaga tuhmat-u g‘iybat qilsalar, quloq solmadim.

Sakkizinchi – azm-u jazm bilan ish tutdim. Biron ishni qilishga qasd qilgan bo‘lsam, butun zehnim, vujudim bilan bog‘lanib, bitirmagunimcha undan

¹⁴⁹ Muhaddislar – Muhammad payg‘ambar hayoti va faoliyati, diniy va axloqiy ko‘rsatmalari (hadislarni) to‘plash bilan shug‘ullanadigan olimlar.

qo‘limni tortmadim. Har neki degan bo‘lsam unga amal qildim. Hech kimga g‘azab bilan qattiq muomala qilmadim va hech bir ishda tanglik qilmadim, toki Tangri taoloning g‘azabiga duchor bo‘lmayin va ishimni buzib, holimni tang aylamasin deb. Odam Atodan boshlab Xotam ul-anbiyogacha¹⁵⁰, ulardan hozirgi damgacha o‘tgan sultonlarning qonunlari va turish-turmushlarini donolardan so‘rab-surishtirdim. Har qaysilarining yo‘l-yo‘riqlari, turish-turmushlari, qilish-qilmishlari, aytgan gaplarini xotiramda saqladim va yaxshi axloqlari, ma‘qul sifatlaridan namuna olib, unga amal qildim. Davlatlarining tanazzulga uchrashi sabablarini surishtirdim va davlat-u saltanat zavoliga sabab bo‘luvchi ishlardan saqlandim. Naslni buzuvchi, ocharchilik va vabo kasali keltiruvchi zulm va buzuqchilikdan saqlanishni o‘zimga lozim bildim.

To‘qqizinchisi – raiyat ahvolidan ogoh bo‘ldim, ulug‘larini og‘a qatorida, kichiklarini farzand o‘rnida ko‘rdim. Har yerning tabiati, har el va shaharning rasm-u odatlari, mizojidan voqif bo‘lib turdim. Har bir o‘lka va shahar aholisining ashrof-ulug‘lari va buzurlari bilan oshna tutindim. Ularning mizojlariga, tabiatiga to‘g‘ri kelgan, o‘zlari tilagan odamlarini ularga hokim qilib tayinladim. Har bir diyoyor aholisining ahvolidan ogoh bo‘lib turdim. Har bir mamlakatning ahvolini, sipoh-u raiyat kayfiyatini, turish-turmushlarini, qilish-qilmishlarini, bular o‘rtalaridagi aloqalarni yozib, menga bildirib turishi uchun diyo-

¹⁵⁰ Xotam ul-anbiyo – [payg‘ambarlarning oxirigisi] – Muhammad payg‘ambarga berilgan unvon.

natli, to‘g‘ri qalamli kishilardan voqeanavislar¹⁵¹ (axbornavis-xabarchilar) belgiladim. Bordiyu noto‘g‘ri narsa yozganlari menga ma‘lum bo‘lib qolsa, bunday voqeanavislarni jazoladim. Hokimlar, sipoh va raiyatdan qaysi birining xalqqa jabr-zulm yetkazganini eshitsam, ularga nisbatan darhol adolat-u insof yuzasidan chora ko‘rdim.

O‘ninchisi – turk-u tojik, arab-u ajamning turli toifa va qabilalaridan bo‘lgan va mening panohimga kirgan kishilarning ulug‘lariga hurmat ko‘rsatdim, qolganlarini ham o‘z holiga yarasha siyladim. Yaxshilariga – yaxshilik qildim, yomonlarini esa o‘z yomonliklariga topshirdim. Kim menga do‘stlik qilgan bo‘lsa, do‘stligi qadrini unutmadi va unga muruvvat, ehson, izzat-u ikrom ko‘rsatdim. Kimki mening xizmatimni qilgan bo‘lsa, xizmati haqini ado etdim. Kimki menga dushmanlik qilsa-yu, keyin pushaymon bo‘lib, iltijo bilan himoya istab, tiz urib oldimga kelsa, dushmanligini unutib, muruvvat va do‘stlik ko‘rsatdim. Chunonchi, ulus amiri Sher Bahrom avval menga hamroh edi, boshimga og‘ir ish tushganda meni tashlab ketdi va dushmanlarimga qo‘shildi, menga qarshi qilich ko‘tardi. Oxiri bergan tuzim haqqi tizza urib, yana iltijo qilib keldi. Asl er-yigit bo‘lganligi va jang-jadal bilan suyagi qotgan mardlardan ekanligi boisidan yomon ishlarining barisidan ko‘z yumdim. Oldimga kelgach, o‘zini hurmatlab, martabasini oshirdim. Uni mard-u mardonaligi uchun kechirdim.

O‘n birinchisi – farzandlar, qarindoshlar, osh-

¹⁵¹ Voqeanavis – yurtida bo‘lib turgan voqyealarni kunma-kun yozib boruvchi odam.

na-ogʻayni, qoʻshnilar va men bilan bir vaqtlar doʻstlik qilgan barcha odamlarni davlat-u neʼmat martabasiga erishganimda unutmadim, mol-u mulk va naqd pul bilan haqlarini ado etdim. Oʻz farzandlarim, qavm-u qarindoshlarimdan qarindoshlik mehrini uzmadim. Ulardan noravo ish oʻtgan boʻlsa, darhol bogʻlab, oʻldirishga buyurmadim. Har kimni turishturmushning past-u balandlarida turli yoʻllar bilan sinab bilib oldim va ularga shunga yarasha muomala qildim. Hayotning koʻp issiq-sovugʻini koʻrib, ulardan saboq olib, tajribamni oshirdim. Shuning uchun doʻst-u dushman bilan kelishib yashadim.

Oʻn ikkinchisi – doʻst-dushmanligiga qaramay, har joyda sipohiylarni hurmat qildim, chunki ular boqiy mato boʻlgan jonlarini foniy dunyo moli uchun sotadilar. Oʻzlarini maʼraka-maydon, halokatga otib, jonlarini qurbon qiladilar. Agar gʻanim sipohidan biror odam oʻz valineʼmatiga sidqidildan xizmat qilib urush kunlarida menga qarshi qilich koʻtargan boʻlsa ham, unday odamga nisbatan lutf-marhamatlar koʻrsatdim. Qoshimga panoh istab kelganda, uni qadrlab, ishonchini qozondim, vafodorligi va haqiqat bilan xizmat qilishiga ishonдим.

Qaysi bir sipohiy tuz haqi va vafodorlikni unutib, xizmat vaqtida oʻz sohibidan yuz oʻgirib, mening oldimga kelgan boʻlsa, unday odamni oʻzimga eng yomon dushman deb bildim. Chunonchi, Toʻxtamishxon bilan boʻlgan urushda uning amirlari menga xabarlar va shikoyat-arizalar yozib, oʻz hukmdorlari, yaʼni mening dushmanim boʻlmish Toʻxtamishxon bergan

tuz haqini unutdilar. Vafodorlik va haqiqatni bir chek-
kaga yig‘ishtirib qo‘yib, mening huzurimga panoh
istab kelganlari uchun ularni la‘natladim, o‘zimcha,
«bular o‘z sohibiga vafodorlik qilmagach, menga
qilarmidi?» deb o‘yladim.

Yana tajribamda ko‘rib bildimki, davlat agar din-u
oyin¹⁵² asosida qurilmas ekan, to‘ra-tuzukka bog‘lan-
mas ekan, unday saltanatning shukuhi, qudrati va tar-
tibi yo‘qoladi. Bunday saltanat yalang‘och odamga
o‘xsharkim, uni ko‘rgan har kimsa, nazarini olib qo-
chadi. Yoxud kas-u nokas tap tortmay kirib chiqadi-
gan tomsiz, eshigi – to‘sig‘i yo‘q uyga o‘xshaydi.

Shuning uchun ham men o‘z saltanatim binosini
dini islom, to‘ra va tuzuk asosida mustahkamladim.
Saltanatni boshqarishimda uchragan har qanday voqea
va ishni to‘ra va tuzuk asosida bajardim.

Dilimning mashriqidan ko‘tarilgan birinchi tuzuk
shundan iborat bo‘ldiki, islom dinini yoyib, Muham-
mad, unga Tangrining marhamatlari va salomlari
bo‘lsin, shariatini quvvatladim. Jahonning turli mam-
lakatlari, katta va kichik shaharlarida islom dinini va
odamlarning eng xayrlisi¹⁵³ (hazrati Muhammad)ning
to‘g‘ri yo‘llarini targ‘ib etdim. O‘z saltanatimni shari-
at bilan bezadim.

Ravshan dinga rivoj berishda qo‘llagan birinchi
tuzugim shu bo‘ldiki, sayyidlar orasidan layoqatli
bittasini ahli islomga sadr¹⁵⁴ etib tayinladim. Tamom

¹⁵² Oyin – qoida, rasm, tartib, usul, odat, ravish, tarz.

¹⁵³ Xayr ul-anom – odamlarning eng xayrlisi, hazrati Muhammad (s.a.v.)ning sifatlaridan.

¹⁵⁴ Sadr – boshliq, rais; musulmon peshvolaridan.

vaqflarni¹⁵⁵ boshqarish va nazorat qilish uchun mu-
tavaliy¹⁵⁶ tanlashni, har bir shahar va viloyatda qozi,
mufti¹⁵⁷, muhtasib¹⁵⁸ tayinlashni uning o‘ziga havola
etdim. U sayyidlar, ulamo, shayxlar va boshqa diniy
arboblarga suyurg‘ol¹⁵⁹ belgilab, har birining vazifasi-
ni tayin qilsin, dedim.

Lashkarlar uchun maxsus qozi va raiyat uchun
alohida qozi tayinladim; har mamlakatga shayxu-
lislom¹⁶⁰ yubordimki, toki musulmonlarni gunoh
ishlardan qaytarib, ularni yaxshi va savob ishlarga
undasin.

Har bir shaharda masjidlar, madrasalar, xonaqo-
lar¹⁶¹ qurishni, yo‘lovchi musofirlar uchun yo‘l usti-
ga rabotlar¹⁶² bino qilishni, daryolar ustiga ko‘priklar
qurishni buyurdim.

Musulmonlarga diniy masalalardan ta’lim berib,
shariat aqidalari va islom dini ilmlari: tafsir¹⁶³, ha-

¹⁵⁵ Vaqf – davlat va xususiy kishilar tomonidan diniy muassasalar, masjid, ma-
drasalar, xonaqolar va mozorlarga ajratilgan mol-mulk.

¹⁵⁶ Mutavalli – vaqf mulkiga va undan keladigan daromadga vasiylik qiluvchi,
uni taqsimlovchi diniy mansabdor.

¹⁵⁷ Mufti – fatvo beruvchi, diniy masalalarda qaror chiqaruvchi diniy mansabdor.

¹⁵⁸ Muhtasib – (arab. nazorat qiluvchi) – o‘rta asr musulmon davlatlarida islom
marosimlari, urf-odatlar va shariat qonunlarining bajarilishi ustidan nazorat
qiluvchi mansabdor.

¹⁵⁹ Suyurg‘ol – (*eski o‘zbekcha*) – in‘om, sovg‘a, marhamat; o‘rta asrlarda
qo‘shin boshliqlari, ko‘zga ko‘ringan saroy shoirlari, yirik mansabdorlar, yirik
musulmon ruhoniylari va shu kabilarga davlat oldida ko‘rsatgan katta xizmat-
lari evaziga xon va podshohlar tomonidan qilinadigan turli-tuman in‘om; yer-
suv, kiyim-kechak, molu mulk va boshqalar.

¹⁶⁰ Shayxulislom – musulmon jamoasining boshlig‘i.

¹⁶¹ X o n a q o (fors-tojikcha) – darvishlar, qalandarlar, shuningdek, miskinlar
to‘xtaydigan, istiqomat qiladigan joy, g‘aribxona.

¹⁶² Rabot – karvon ko‘nib o‘tadigan joy, karvonsaroy.

¹⁶³ Tafsir – Qur‘oni karimni izohlash, sharhlash.

dis¹⁶⁴, fiqhdan¹⁶⁵ dars bersinlar deb, har bir shaharga olimlar va mudarrislar¹⁶⁶ tayin qildim. Turli mamlakatlardagi sadrlar va qozilarga shariatning asosiy talablari qanday bajarilayotganligi xususida menga xabar qilib turishni buyurdim. Shunga o'xshash har el va har shaharda sipoh va raiyat orasida urf-odatlarga oid janjalli ishlar haqida menga ma'lumot berib tursin deb adolat amirini tayinladim.

Shu tariqa islom dinini rivojlantirib, shariatni musulmon mamlakatlariga yoydim. Islom dinini yoyib, unga ravnaq berganim haqidagi ovoza katta-yu kichik ahli mo'minning qulog'iga yetgandan keyin, islom olimlari: «Tangri taolo har yuz yilda Muhammad, unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin, diniga rivoj berish va yangilash uchun bir kishini islom dinining yoyuvchisi va yangilovchisi sifatida ixtiyor etadi. Bu sakkizinchi yuz yillikda¹⁶⁷ Amir sohibqiron¹⁶⁸ islom dinini jahon ahliga tarqatdi. Shuning uchun bu yuz yillikda Muhammad dinining yangilovchisi shu kishi bo'lg'ay» – deb fatvo¹⁶⁹ berdilar.

¹⁶⁴ Hadis – (*arab.* rivoyat) – Qur'ondan keyingi mo'qaddas manba. Muhammad payg'ambarning aytganlari.

¹⁶⁵ Fiqh – (*arab.* bilim, tushunish) – musulmon huquqshunosligi.

¹⁶⁶ Mudarris – (*arab.* dars beruvchi) – madrasa o'qituvchisi.

¹⁶⁷ Sakkizinchi yuz yillik – hijriy yil hisobidagi sakkizinchi asr, milodiy XIV asr.

¹⁶⁸ Sohibqiron – Amir Temurning laqabi; «Sohib» – ega, «qiron» – ilmi nujunda ikki sharofatli sayyora, Zuhra (Venera) va Mushtariy (Yupiter) o'z harakatida bir-biriga yaqinlashgan holatni «qiron burji» deb atab, uni baxt-sodat alomati, deb fol ko'rilgan; sohibqiron – mazkur ikki sayyora bir-biriga yaqinlashgan vaqtda tug'ilgan baxtiyor podshoh, demakdir.

¹⁶⁹ Fatvo (*arab.* hukm, qaror) – islom dinida mufti yoki ulamolar kengashi tomonidan diniy, huquqiy, siyosiy hamda ijtimoiy masalalarda beriladigan qaror, hukm.

Zamon ulamosining ulugʻi boʻlmish Mir Sayyid Sharif¹⁷⁰ bu xususda menga maktub yoʻllab yozgan edilarki, ilgarigi va keyingi avlod islom olimlarining barchasi bir ogʻizdan ittifoq boʻlib deganlarki, Alloh taolo hazrati risolatpanoh paygʻambarimiz, unga Tangrining marhamatlari va salomlari boʻlsin, uning dinini tarqatish uchun har yuz yilda bir kishini dinni yangilovchi sifatida ixtiyor etadi. Sakkizinchi yuz yillikning boshida Amir sohibqiron haqiqiy dinni rivojlantirdi va har tomonga yoydi. Dini islom olamning turli oʻlkalari va shaharlarida ravnaq topdi. Haqli ravishda bu asrda dinning tarqatuvchisi Amir sohibqironligi tasdiqlandi. Ushbu maktubning nusxasi budir: «Yo, Alloh! Kimki Muhammad dinini qoʻllab-quvvatlasa, Sen ham uni qoʻllagil, kimki Muhammad dinini xor qilsa, Sen ham uni xor tutgil» (duo).

Risolatpanoh paygʻambarimiz hijrat¹⁷¹ etganlariga ham sakkiz yuz yildan oshdi. Har yuz yil boshida Alloh taolo va taqaddus oʻz elchisi va habibi Muhammad dinini uning ummatiga tarqatuvchi va yangilovchini ixtiyor aylaydi. Allohga hamd-u sanolar boʻlsinki, sakkizinchi yuz yillik boshida Alloh taolo Amir sohibqironni islom dinining yangilovchisi va rivojlantiruvchisi sifatida ixtiyor ayladi va u turli oʻlkalar va mamlakatlarda aholiga dini Muhamma-

¹⁷⁰ Sayyid Sharif Jurjoniy – Jurjonda 1330-yili tugʻilgan. Avval Sherozda mu-darrislik qilgan, 1387-yildan esa Amir Temur taklifi bilan Samarqandga kel-gan va u yerdagi dorushshifoda oʻz faoliyatini davom ettirgan. Temur vafotidan soʻng Sherozga qaytib, 1414-yilda dunyodan koʻz yumgan.

¹⁷¹ Hijrat – (*arab.* koʻchib oʻtish) – Muhammad paygambar va tarafdorlarining Makkadan Madinaga koʻchishi. Bu voqea milodiy 622-yili sodir boʻlgan. 622-yil musulmon yil hisobi (hijriy)ning boshlanishi deb hisoblanadi.

diyni qabul qildirdi. Ilk islom olimlari dinni yangilovchilar ahvolini o'rganib, o'z kitoblarida bu haqda ma'lumot berganlar. Bu yangilovchilar quyidagilardir:

Hijratdan keyingi birinchi yuz yillikda dinni yangilovchi kishi Umar ibn Abdulaziz¹⁷² edilar. U xorijiyalar¹⁷³ minbardan turib, hazrati Aliga ta'na qilishib, la'natlar yog'dirishib, Islom dinini zaiflashtirganda, bu nizoni bartaraf qildi. O'sha vaqtda Islom ahli ittifoqi buzilib, kina-yu adovat paydo bo'lgan edi; bir toifa odamlar to'g'ri yo'ldan borgan xalifalar (xulafoi roshidin)ni la'natlab, ularga ta'na-yu dashnom yog'dirdilar; boshqa birlari esa mo'minlar amiri hazrati Ali boshliq imom Husayn¹⁷⁴ va hazrati Abbasni¹⁷⁵ la'natlar edilar. Bu ikki guruh ham o'zaro adovatda bo'lib, o'ta mutaassib edilar. Umar ibn Abdulaziz bu nizolarni bartaraf qilib, dini Islomni yangiladi.

Ikkinchi yuz yillikning boshida kelgan din yangilovchisi xalifa Ma'mun ibn Xorun ar-Rashid¹⁷⁶ edi. U islom dinida paydo bo'lgan yetmish ikki turli botil mazhablarni yo'qotib, haq mazhabi ahli sunna va-l-jamoani rivojlantirdi. Ali ibn Muso Ja'farni¹⁷⁷, undan Alloh rozi bo'lsin, Xurosondan olib kelib, uni o'ziga valiahd deb e'lon qildi. Uning izni va Maslahati bilan mamlakatda hukmronlik qildi.

¹⁷² Umar ibn Abdulaziz – umaviylar sulolasiga mansub xalifa (717 – 720).

¹⁷³ Xorijiyalar – (arab. ajralib chiqqan, isyonchi) – islomdagi ilk oqim tarafdorlari: xalifa Ali (656–661) bilan umaviylar o'rtasidagi kurash davomida vujudga kelgan.

¹⁷⁴ Imom Husayn – xalifa Alining o'g'li. 680-yili Karbaloda urushda o'lgan.

¹⁷⁵ Hazrati Abbas – Muhammad payg'ambarning amakivachchasi Abu-l-Abbos as-Saffoh (749–754): abbosiylar sulolasining asoschisi.

¹⁷⁶ Ma'mun ibn Xorun ar-Rashid – abbosiylardan (813–833).

¹⁷⁷ Ali ibn Muso Ja'far – shiiylarning sakkizinchi imomi (765– 818).

Uchinchi yuz yillik boshida dini muhammadiyini yangilovchisi xalifa Muqtadir billoh Abbosiy¹⁷⁸ edi. Abu Tohir boshchiligidagi qarmatlar¹⁷⁹ Makkai muaz-zamani bosib olib, arafa kuni hajga borganlardan o‘ttiz mingtasining joniga qasd qildilar va ularni shahid etdilar. Muqaddas qora tosh (al-Hajar al-asvad)ni Ka’ba ichidan ko‘tarib olib ketdilar. Islom mamlakatlarini vayron etib, qatli om va talon-toroj qildilar. Shu sababdan islom dini zaiflashib qoldi, Muqtadir billoh bu qavm ustiga lashkar tortib, ularni uloqtirib tashladi va fitnani bostirdi. Bu bilan Islom dini va shariatga rivoj berdi.

To‘rtinchi yuz yillikning boshida dini Muhammadiyini rivoj ettirgan kishi Izzuddavla Daylamiy¹⁸⁰ edi. Shu davrning xalifasi abbosiy Mute’ amrilloh¹⁸¹ hukmronligi vaqtida bo‘lgan fisq-fujurlar va unga tobe’ kishilarning zulmi orqasida dini Islom zaiflashgan va islom mamlakatlarida turli-tuman fisq-fasod ko‘paygandi. Izzuddavla bu xalifani taxtdan yiqitib, o‘rniga o‘g‘li Toi’¹⁸² billohni valiahd qildi. Izzuddavla shaxsan o‘zi bu dinni tarqatish va tozalashda, bid’atni yo‘qotishda, noshar’iy ishlarni bartaraf qilishda, jabr-zulmni tugatishda mutasaddi bo‘ldi. Dini muhammadiyga rivoj berdi.

Beshinchi yuz yillik boshida din-u shariatni rivojlantirgan odam sulton Sanjar ibn sulton Malikshoh¹⁸³

¹⁷⁸ Xalifa Muqtadir billoh – abbosiy xalifalaridan (908–932).

¹⁷⁹ Qarmatlar – ismoiliylar mazhabining shoxobchalaridan birining tarafdorlari, IX asrda paydo bo‘lgan.

¹⁸⁰ Izzuddavla Daylamiy – buvayhiylardan. 967–978-y. hukmronlik qilgan.

¹⁸¹ Xalifa Mute’ – abbosiyylardan. 946–974-y. hukmronlik qilgan.

¹⁸² Xalifa Toi’ – abbosiyylardan. 974–991-y. hukmronlik qilgan.

¹⁸³ Sulton Sanjar ibn Malikshoh – saljuqiylardan. 1118–1157-y. podsholik qilgan.

edi. Shayx Ahmadi Jom¹⁸⁴ va hakim Sanoiy¹⁸⁵ uning zamondoshlari bo‘lib, sulton ularning muridi edi. Bu davrda dinsizlar va johillar islom dinini zaiflashtirgan edi. Sulton Sanjar dinsizlarni yo‘qotib, islom dinini rivojlantirishga kirishdi. Dini Muhammadiyga itoat va tobe‘likda shunday darajaga erishdiki, shariatga xilof bo‘lgan hech bir ish qilmadi.

Oltinchi yuz yillikning boshida din yangilovchisi G‘ozonxon ibn Arg‘unxon ibn Xalokuxon¹⁸⁶ edi. Islom dini turkistonlik kofirlarning istilosi natijasida zaiflashgan edi. Alloh taolo din rivoji uchun G‘ozonxonni yuz ming askari bilan qo‘zg‘adi. Tangri taoloning irodasi bilan unga topshirilgan yuz ming askar Lor sahrosida shayx Ibrohim Hamaviy¹⁸⁷ rahnamoligida Allohga imon keltirib, musulmon bo‘ldilar. Til-larida: «Allohdan boshqa Xudo yo‘q, Muhammad Allohning yerdagi elchisidir», degan imon kalimasini keltirdilar va kufr-bid‘at ishlarini tashladilar. Mam-lakatda va shaharlarda shariatga rivoj berdilar.

Yettinchi yuz yillikning boshida kelgan O‘ljoytu Sulton¹⁸⁸ ibn Arg‘unxon, laqabi Sulton Muhammad Xudobanda edi. Mazkur sanada¹⁸⁹ og‘asi G‘ozonxondan so‘ng saltanat taxtiga o‘tirdi. Bir kuni uning qulog‘iga dini Muhammadiy shu qadar bo‘shash-

¹⁸⁴ Ahmadi Jom – xurosonlik mashhur hadis olimi va mutasavvif shoir (1049–1142).

¹⁸⁵ Hakim Sanoiy – g‘aznaviyilar davrida yashagan yirik shoir (1070– 1140).

¹⁸⁶ G‘ozonxon ibn Arg‘unxon ibn Halokuxon – 1295–1304-yilda Eron va Ozarbayjonni idora qilgan mo‘g‘ul xoni.

¹⁸⁷ Shayx Ibrohim Hamaviy – bahrobodlik (Xuroson) shayx Sadriddin Ibrohim.

¹⁸⁸ O‘ljoytu Sulton – 1304–1317-yillarda Eron va Ozarbayjonni idora qilgan.

¹⁸⁹ Mazkur sana deyilganda 1304-yil nazarda tutilgan.

ganki, namoz vaqtida musulmonlar tashahhuddan¹⁹⁰ soʻng Muhammadga, uning avlodiga salavot aytmay qoʻyibdilar, degan gap yetkazildi. U oʻrnidan turib Sultoniya¹⁹¹ jomeʼ masjidiga bordi va u yerga islom ulamosi hozir boʻlishini buyurdi. Soʻngra sulton ulardan «Namoz vaqtada Muhammadga va uning nasli-avlodiga salavot aytishning nima fazilatlar bor?» – deb soʻradi. Ular bir ovozdan: «Xudoi taolo hukmiga koʻra namozda Muhammad va uning avlodiga salavot aytish lozimdir», – deb javob berdilar. Oʻsha payt bir guruh ulamo: «imom Shofeʼiy¹⁹², Muhammadga va uning avlodiga salavot aytmadan oʻqilgan namoz buzilgan hisoblanaadi, deb aytganlar», deb oʻz fikrini bildirdi, Yana bir guruhi aytdilarkim: «Imomi Aʼzam¹⁹³ demishdirki, Muhammadga va uning avlodiga salavot aytilmay oʻqilgan namoz makruhdur¹⁹⁴». Shunda sulton ulamodan soʻradi: «Nega salavot aytganda paygʻambarimiz nasli – avlodidan boʻlgan har bir kishining nomi alohida zikr etilmaydi-yu, faqat xotam ul-anbiyo boʻlmish paygʻambarimizga salavot aytgandagina «va uning avlodi...» deb qoʻshadilar?». Butun ulamo

¹⁹⁰ Tashahhud – Allohning yagonaligi va Muhammad paygʻambarning elchiligini bildiruvchi diniy ibora; islom ruknlarining birinchisi; koʻpincha kalimai shahodat deyiladi.

¹⁹¹ Sultoniya – Eron Ozarbayjonidagi shahar: halokuiylar poytaxti.

¹⁹² Imom Shofeʼiy – asl ismi Abu Abdullo Muhammad ibn Idris ash-Shofeʼiy (767–820) – sunniylikdagi shofeʼiya mazhabining asoschisi.

¹⁹³ Imomi Aʼzam – hanafiya mazhabining (sunnadagi toʻrt mazhabdan birinchisi) asoschisi. Asl ismi Abu Hanifa Nuʼmon ibn Sobit (699–767).

¹⁹⁴ Makruh (*arab.* rad etilgan, qoralangan, nomaqbul) – shariat koʻrsatmalari (farz, mandub, muboh, harom bilan birga)dan biri, qatʼiyan taqiq qilinmagan, lekin nomaqbul hisoblangan va rad etilgan xatti-harakatlar makruh hisoblangan, bunday xatti-harakat uchun jazo belgilanmagan.

bu savolga javob berishga ojizlik qilib, o‘ylanib qo-lishdi. Shunda sulton aytdi: «Bu savolga javob berishda xotiramga ikki dalil keladi. Birinchisi shulki, dushmanlar payg‘ambarimiz Muhammadni o‘g‘ilsiz (abtar) deb atadilar. Tangri taolo naslsizlikni ularning o‘ziga ravo ko‘rdi. Dunyodan nasllari uzildi. Agar nasl qolgan bo‘lsa ham nom-nishonsiz bo‘lib, ularning nomini biror kishi tilga olmaydi. Ammo payg‘ambarimiz oilasining zurriyotlari soni shu qadar o‘sdiki, ularning hisobini Allohdan boshqa hech kim bilmaydi. Payg‘ambarimizga, unga Allohning marhamatlari va salomlari bo‘lsin, salavot aytgandan keyin ularga ham yaxshilik tilaydilar. Ikkinchisi shulki, jami o‘tgan payg‘ambarlarning dinlari, qilgan ishlari yo yo‘qoldi yo o‘zgarardi. Ular dinining ahkamlari doimiy emas edi. Ammo hazrati Muhammad, unga Allohning marhamatlari va salomlari bo‘lsin, dini o‘zgarishdan omon bo‘lib, qiyomatgacha shu yo‘lda saqlanur. Shunday bo‘lgach, onhazrat (payg‘ambar)ning ummatlari salavot aytish vaqtida uning muborak nomini zikr etgan paytda, uning avlodini ham eshlari lozimdur. Ummatlarga ma’lum bo‘lsinkim, Muhammad dinining homiylari, Qur’oni karimni sharhlovchilar, maqtovga loyiq shariat ilmining hofizlari, anbiyo va mursallar¹⁹⁵ ilmlarining vorisidirlar. Musulmon dinining ilmlari va islomning farz-u¹⁹⁶ vojiblarini ulardan o‘rganadilar, din ishlari-da shularga ergashib, ularni hurmat qilishni o‘zlariga lozim deb biladilar», dedi.

¹⁹⁵ Mursallar– elchilar, payg‘ambarlar.

¹⁹⁶ Farz – shariatda barcha musulmonlar bajarishi lozim bo‘lgan shartlar.

Sulton shu soʻzlarni aytgani hamonoq, masjidga toʻplangan ulamo va odamlar birdaniga guldiratib, paygʻambarga va uning avlodiga salavot oʻqidilar. Shunda sulton aytdi: «Muhammad avlodidan birinchisi – hazrati Ali, soʻnggisi – imom Muhammad Mahdiy¹⁹⁷ oxirzamondir. Shunday boʻlgach, paygʻambarimiz avlodining izni va ruxsatisiz uning mulkiga qoʻl tekkizmasligimiz zarur, aks holda bosqinchilik qilgan boʻlamiz». Sultonning bu soʻzlari xos-u oming qulogʻiga eshitilgach, barcha ulamo uning aytganlarini qabul etdi. Gap-lari inobatga olinganidan soʻng, sulton amr qildi: «Haqiqat shul erkan, ahli bayt¹⁹⁸ nomiga xutba¹⁹⁹ oʻqib, ularning nomi zarblangan pullar chiqarish lozim». Bu gaplarni eshitgan-koʻrgan ulamo uning fikrini tasdiqlab Allohga imon keltirdilar va «Oʻljoytu Sulton – dinu shariatga rivoj beruvchi», deb fatvo yozdilar.

Sakkizinchi yuz yillikda chiqqan din yangilovchisi Amir Sohibqirondirki, olamning turli mamlakatlari va shaharlarida din-u shariatni rivojlantirib, sayyidlar va ulamoni izzat-u ikrom qildi. Paygʻambar xonadoni zurriyotlarining maslahati, izni bilan uning mulkini tasarruf qildi.

Mir Said Sharif yozgan ushbu maktub menga yetgach, Tangri taologa shukr aytib, Muhammad va uning xonadoniga iltijo qilib, Tangri taologa yol-

¹⁹⁷ Muhammad Mahdiy – 874–878-yillar orasida 7–9 yoshida bedarak yoʻqolgan (tarixiy nuqtai nazardan oʻldirilgan boʻlishi kerak) 12-imom.

¹⁹⁸ Ahli bayt – Muhammad paygʻambar oilasidan boʻlganlar.

¹⁹⁹ Xutba – juma va hayit namozi oldidan qilinadigan diniy vaʼzxonlik va pand-nasihati.

vordim: «Menga din-u shariatni yangilash va unga rivoj berishda madad bergil!» So‘ng bu maktubni olib, pirim Abu Bakr Toyobodiyning huzurlariga yubordim. Ul zot maktub chetiga mana bu so‘zlarni yozib menga qaytardilar: «Din-u shariatga rivoj beruvchi Amir Temur sohibqironga Alloh uni qo‘llasin, ma‘lum bo‘lsinkim, bu ish ul qutbi saltanatga Alloh taolo tarafidan berilgan juda katta ehson va buyuk yordamdir. Din yangilash, shariatga rivoj berishdek ulkan ishda Tangri taolo senga yordam bag‘ishlamishdir. Vafodorliging va yaxshi ishlaringni qancha oshirsang, Alloh ham senga inoyat va karamini shuncha oshirgay».

Pirimga yuborgan ushbu maktub, uning xati bilan ziynatlanib menga qaytgach, sayyidlar va ulamoni izzat-u ikrom etishni bajo keltirib, shariat rivoji uchun ilgarigidan ham ko‘proq sa‘y-harakat qildim. Bu maktub mazmunini mening voqealarim to‘plangan tarix daftari²⁰⁰ga yozishlarini buyurdim.

Din-u shariat ishlari tuzukini tartibga keltirganimdan so‘ng, saltanatim korxonasining tuzukini tuzishga kirishdim. Saltanat ishlarini qonun va qoidalar (to‘ra va tuzuk)ga solib, uning martabalari (ahvoli)ni mustahkamladim. Saltanatning martabalari tuzukini quyidagilarga tayanib tuzdim:

Birinchiidan, saltanatim qonun-qoidalarini islom dini va kishilarning eng xayrlisi (hazrati Muhammad)ning shariatiga bog‘lab, izzat-u hurmatlash vojib bo‘lgan onhazratning avlodi va sahobalariga mu-

²⁰⁰ Ehtimol, bu daftar «Temur tuzuklari»ning yozilishida asos bo‘lgandir.

habbat bildirgan holda ularni mustahkamladim. Saltanatim martabasini qonun-qoidalar asosida shunday saqladimki, saltanatim ishlariga aralashib, ziyon yetkazishga hech bir kimsaning qurbi yetmasdi.

Ikkinchidan, sipoh-u raiyatni umid va qoʻrquv orasida saqladim. Doʻst-dushmanni murosa-yu madora martabasida tutdim. Qilmishlarini, aytgan gaplarini gohida sabr-toqat, gohida bilib-bilmaslikka olish bilan oʻtkazdim. Doʻst-dushmandan kimki menga iltijo qilib kelgudek boʻlsa, doʻstlarga shunday muomala qildimki, doʻstligi yanada ortdi, dushmanlarga esa shunday munosabatda boʻldimki, ularning dushmanligi doʻstlikka aylandi. Menda biron kimsaning haqi boʻlsa, haqini hech vaqt unutmadim. Biron kimsa bilan tanishgan boʻlsam, uni hech vaqt nazarimdan chetda qoldirmadim. Davlatim va saltanatim quyoshi koʻtarilib kelayotgan vaqtda menga iltijo qilib kelgan nekukor va badkirdor odamlar, xoh menga yaxshilik qilgan boʻlsinlar, xoh yomonlik, saltanat taxtiga oʻtirganimdan keyin ularni xayr-ehsonlarim bilan xijolatga qoʻydim. Menga qilgan yomonliklaridan koʻz yumib, ularni yomon qilmishlari daftari ustiga afv qalamini tortdim.

Uchinchidan, hech kimdan oʻch olish payida boʻlmadim. Tuzimni totib, menga yomonlik qilganlarni Parvardigori olamga topshirdim. Ish koʻrgan, sinalgan, shijoatli er-yigitlarni qoshimda tutdim. Soddil kishilar, sayyidlar, olimlar va fozillarga dargohim doim ochiq edi. Nafsi yomon himmatsizlarni, koʻngli buzuq qoʻrloqlarni majlisimdan quvib yubordim.

Toʻrtinchidan, ochiq yuzlilik, rahm-shafqat bilan xalqni oʻzimga rom qildim. Adolat bilan ish yuritib, jabr-zulmdan uzoqroqda boʻlishga intildim.

Shu paytda pirimdan xat keldi. Ular: «Buyuk za-farlar sohibi Temurga, Alloh uni hamisha qoʻllasin, maʼlum boʻlsinkim, uning saltanati korxonasi Tan-gri taolo korxonasining bir kichik nusxasidirki, unda turli mansabdagi xodim va xizmatkorlar (amale va faʼle), noiblar, eshik ogʻalari (hujjob) bordir, ular-ning har biri martabasiga yarasha oʻz yumushi bilan mashgʻuldir, hech biri oʻz martabasidan chetga chiq-maydi va doimo Allohning amriga muntazir boʻlib turadilar. Shunday boʻlgach, sen hamisha hushyor va ehtiyotkor boʻlgin, toki vazirlar, lashkarboshilar, amaldorlar, ish boshqaruvchilar, sipohsolorlardan hech biri oʻz martabasi chegarasidan chiqmasin va doimo sening hukmingga muntazir boʻlib turishsin. Har toifa va har qavmni oʻz martabalarida tutginki, saltanating nizomga kelib, davlat intizomga kirgay. Agar har narsani va har kimni oʻz martabasida saqlay olmasang, saltanatingga bundan koʻp xalal va ziyon yetgay. Demak, har kimning qadr-qiymatini, tutgan mavqeini va har narsaning oʻlchovini belgilab oli-shing va shunga muvofiq ish yuritishing kerak. Haz-rati Muhammad avlodidan boʻlganlarning martabasini boshqalardan yuqori koʻtarib, ularning izzat-hurmatini joyiga qoʻygil. Ularga qancha koʻp muhabbat bildir-sang ham, uni isrof deb oʻylama, chunki qaysi ish Xudo yoʻlida boʻlsa, unda isrof yoʻqdir. Oʻn ikki toifa bilan davlatingga ziynat berib, shular bilan saltanat qurgil. Vassalom», deb yozibdilar.

Pirimning ushbu xati menga yetishgach, unda buyurilgan har bir narsani bajo keltirdim. Saltanatim ishlarini qonun-qoida va intizomga solib, saltanatim martabasiga zeb-u ziynat berdim. Saltanatimni o‘n ikki toifaga bo‘lib, ularga tayangan holda ish yuritdim. Saltanatim qonun-qoidalarini ham shu o‘n ikki toifaga bog‘lab tuzdim. Bu o‘n ikki toifani saltanatim falakining o‘n ikki burji va davlatim korxonasining o‘n ikki oyi deb hisobladim.

Birinchi toifa – sayyidlar, ulamo, shayxlar, fozillarni o‘zimga yaqin oldim. Ular mening saroyimga doimo kelib-ketib, majlisimni bezab turishdi. Diniy, huquqiy, aqliy masalalarni o‘rtaga tashlab, qimmatli fikrlar bildirishardi. Halol va haromga oid masalalarni men ulardan o‘rgandim.

Ikkinchi toifa – oqillar va kengash sohiblari, ehtiyotkor arboblar, sergak va oqibatni o‘ylab, olisni ko‘rib ish yurituvchi, keksa va tajribali kishilarni xos majlisimga kiritib, suhbatlaridan, ishlaridan naf olib, tajriba hosil qilardim.

Uchinchi toifa – duogo‘y kishilarni qadrladim. Ular bilan xilvatda suhbat qurib, ko‘nglimdagi maqsadimni aytib, duo tilardim. Majlislarda, bazmlarda, jang maydonlarida ulardan ko‘p barakatlar topdim. To‘xtamishxon bilan bo‘lgan jangda g‘anim lashkari ko‘pligidan va mening lashkarim esa ozligi, ochligidan ko‘p aziyat tortgan edim. Shu payt sohibi duo bo‘lmish Mir Ziyouddin Sabzavoriy boshidan sallasini oldi, qo‘llarini duoga ochib men uchun Tangri-dan zafar tiladi. Hali duosi tugamay turib duo ta’siri ko‘rinib, lashkarlarim yog‘iyni qochirdilar. Yana bir

misol shulki, saroyim haramidagilardan biri qattiq og‘rib, o‘limi yaqinlashdi. Duogo‘y sayyidlardan o‘n ikki kishi yig‘ilishib keldilar. Har biri o‘z umridan bir yilni unga bag‘ishladi va u sog‘ayib yana o‘n ikki yil yashadi.

To‘rtinchi toifa – amirlar, sarhanglar, sipohsolorlarga majlisimdan o‘rin berib, martabalarini yuqori ko‘tardim. Ular bilan suhbatlashib, maslahatlar oldim. Jang maydonlarida mardona qilichlashgan shijoat ahlini do‘st tutardim. Jang maydonlariga ot choptirib kirib-chiqish usullarini, g‘anim lashkari to‘pini buzib, saflarini sindirishni, nayza sanchib, qilich chopqulashni, butun urush-talash ishlarini ulardan so‘rar edim. Sipohgarlik ishlarida ularga tayanib, ulardan kengash tilar edim.

Beshinchi toifa – sipoh va raiyat bo‘lib, har ikkisiga bir ko‘z bilan qaradim. Sipohiylerden chiqqan bahodirlar, dovyuraklarga maxsus faxrli o‘tog‘a²⁰¹, kamar va tarkash²⁰² taqdim etib, martabalarini ko‘tardim. Har el va har mamlakatning ulug‘larini, boshliq-oqsoqollarini qadrladim, ularga sovg‘a-salomlar berib, xizmatlaridan foydalandim. Sipohiy-larimni hamisha jangga tayyor holda tutdim, oylik haqlarini so‘rattirmay vaqtida berardim. Chunonchi, Rum yurishida sipohiy-larimga o‘tgan va kelajakda qiladigan xizmatlari uchun yetti yillik ozuqalarini birdaniga berdim. Sipoh va raiyatni shunday tutdimki, birontasi ikkinchisidan ustunlik qilib, qattiq

²⁰¹ O‘tog‘a – bosh kiyimiga sanchiladigan, ukpar va qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan ziynat.

²⁰² Tarkash – sadoq-o‘qdon.

gapirolmas edi. Boshqa sipohiyarlarni o‘z martabalariga va darajalariga qarab shunday saqladimki, hadidan tashqari biron qadam qo‘yolmas edi. Ularning martabalarini na ko‘p ko‘tarib, hovliqtirmadim va na ko‘p tushirib yuborib, ko‘ngillarini cho‘ktirmadim. Qaysi biri ko‘zga ko‘rinarli biror xizmat ko‘rsatar ekan, in’omlar berib, boshqalardan ayricha ehtirom ko‘rguzdim. Kimning aqli va shijoatini sinov tarozusida tortib ko‘rib, boshqalarnikidan ortiqroq ko‘rsam, uni tarbiya qilib, amirlik darajasiga chiqarar edim. So‘ngra ko‘rsatgan xizmatiga yarasha martabasini yanada ko‘tarar edim.

Oltinchi toifa – aqlli, tajribali, eng ishonchli kishilarki, saltanat ishlarini, sirlarini ularga ochib, ular bilan kengash qilishimga loyiq kishilar edi. Bular bilan sirdoshlik qilib, yashirin ishlar, maxfiy sirlarni shularga topshirdim.

Yettinchi toifa – vazirlar, bosh kotiblar, devon munshiyalaridurki²⁰³, saltanatim saroyini shular bilan bezatdim. Bularni menga tobe’ mamlakatlar uylarining ko‘zgusi deb bildim. Chunki ular el orasida va mamlakatda bo‘layotgan kundalik voqealarni, sipoh va raiyat turish-turmushini menga bildirib turar edilar. Bular davlat xazinasini, sipoh va raiyatga oid ishlarni tartibga solib yuritdilar. Saltanat mulkiga tushgan raxnalarni bekitishning loyiq chora-yu tadbirlarini ko‘rdilar. Saltanatim korxonasi xazinasining kirim va chiqimiga oid ishlarni to‘g‘ri olib bordilar. Hamisha mamlakat to‘kinchiligi va obodligi uchun harakat qilishardi.

²⁰³ Munshiy – mirza, kotib.

Sakkizinchi toifa – hakimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislardurki, ular saltanat korxonasiga rivoj beruvchilardir. Ularni o‘z atrofimga to‘pladim. Hakimlar va tabiblar bilan ittifoqda bemorlarni davolatar edim. Munajjimlardan sayyoralar (kavokib)ning qutlug‘ va qutsiz²⁰⁴ kunlari, ularning harakati va osmonda aylanishini aniqlab olardim. Muhandislar bilan ittifoqda oliy imoratlar barpo etib, bog‘- u bo‘stonlarning loyiha tarhini chizdirdim.

To‘qqizinchi toifa – muhaddislar, payg‘ambar, uning avlodlari va sahobalari haqida rivoyatlar naql qiluvchilar (tarixchilar) hamda qissaxonlar bo‘lib, ularni ham o‘zimga yaqin oldim. Payg‘ambarlar va avliyolar haqidagi qissalarni, o‘tgan podshohlar to‘g‘risidagi xabarlarni, ularning saltanat taxtiga qanday yetishganliklarini, davlatlarining qanday sabablarga ko‘ra zavol topganligini bulardan so‘rab bilardim. Har qaysisining qissalari va xabarlari, ishlari va so‘zlarini eshitib tajribam ortdi. Olamda bo‘layotgan voqealarni ulardan eshitardim va olam ahvolidan xabar topar edim.

O‘ninchi toifa – mashoyixlar, so‘fiylar, Xudoni tanigan oriflardir. Ularning xizmatlarida bo‘lib, suhbatlar qurdim va oxirat foydalarini oldim. Ulardan Tangri taoloning so‘zlarini eshitib, karomatlar ko‘rdim, favqulodda odatlarini mushohada etdim va suhbatlaridan rohatlanib, huzur qildim.

O‘n birinchi toifa – kasb-u hunar egalaridur; bularning har toifa va sinfidan bo‘lganlarini davlatxonamga olib kelib, o‘z o‘rdamdan o‘rin belgiladim-

²⁰⁴ Qadimgi ilmi nujumga ko‘ra, bir oy ichidagi kunlar, yaxshi va yomon kunlar (sa‘d va nahs)ga bo‘lingan.

ki, safarda va hazarda²⁰⁵ sipohimga kerak yaroqlar va boshqa narsalarni hozirladilar.

O‘n ikkinchi toifa – har mamlakat va diyor sayohatchilari-yu musofirlarining boshini siladimki, turli mamlakatlardan menga xabar keltirib turdilar. Har bir mamlakatga va diyorga savdogarlar va karvonboshilar tayinladimki, ular qayerga borishmasin: Xitoy, Xo‘tan, Chinu Mochin²⁰⁶, Hindiston, arab mamlakatlari, Misr Shom, Rum, Jazoir, Farangiston (Yevropa) u yerlarning nafis matolari va munosib tuhfalardan keltirishsin. O‘sha mamlakatlarda yashovchi kishilarning hol-ahvoli, turish-turmushlari haqida menga xabar olib kelsinlar. Har bir mamlakat hukmdorining o‘z raiyatiga qanday muomala-yu munosabatda ekanligini aniqlasinlar.

MENING DARGOHIMGA ILTIJO QILIB PANOH ISTAB KELGAN TURKU TOJIK, ARABU AJAM TOIFALARIDAN BO‘LGANLAR BORASIDAGI TUZUK

Birinchi navbatda, mazkur toifa va tabaqalardan bo‘lgan sayyidlar va ulamoni izzat-hurmat qilishni, har qanday istaklari bo‘lsa darhol muhayyo etib, muqarrar ravishda ularning ahvolidan xabardor bo‘lib turishni buyurdim. Agar sipohiyalar toifasidan bo‘lsalar, xizmat o‘rinlarini belgilab, hol-ahvollari-

²⁰⁵ Hazar – bir joyda turish.

²⁰⁶ Chinu Mochin – Xitoy. Chin – Xitoyning markaziy va sharqiy qismi; Mochin – janubiy Xitoy, Mochinning boshqa nomi Tabg‘achdir. O‘rta Chinni «Xitoy», Quyi Chinni «Qashqar» deyishgan.

ga yarasha ehtiyojlari ta'minlansin. Agar kasb-u hunar va ma'rifat ahllaridan bo'lsa, bundaylarga saltanat korxonalaridan yumush berilsin. Bulardan boshqa, bilagida kuchi bor faqir-miskinlar esa o'z ahvoli va kasb-u koriga qarab ish tutsinlar. Yana shunday amr qildim, sarmoyasi qo'lidan ketib qolgan savdogarga o'z sarmoyasini qaytadan tiklab olishi uchun xazinanadan yetarli miqdorda oltin berilsin. Dehqonlar va raiyatdan qaysi birining dehqonchilik qilishga qurbi yetmay qolgan bo'lsa, unga ekin-tikin uchun zarur urug' va asbob tayyorlab berilsin. Agar fuqarodan birining uy-imorati buzilib, tuzatishga qurbi yetmasa, kerakli uskunalari yetkazib berib, unga yordam berilsin. Har toifa va har sinfdan kimki o'z ixtiyori bilan sipohgarchilik xizmatiga kirishni istasa, uni askariy [xizmatga] olsinlar. Asil va shijoatli sipohiyzoda qaysi toifadan bo'lmasin, unga o'rin berib, qilgan xizmatiga va ishiga yarasha tarbiyat qilsinlar.

Yana amr qildimki, uzoq-yaqindan biron kishi kelib, mening majlisimga kirar ekan, qaysi toifadan bo'lsa ham, davlatim dasturxonini ne'matidan uni quruq qaytarmasinlar.

Kimniki huzurimga kiritgan bo'lsalar va ko'zim unga tushgan bo'lsa, holiga yarasha hurmatlab, sovg'a-salomlar bilan kuzatsinlar.

Har qanday odam mening adolat devonimdan panoh topgan ekan, gunohi bo'lsa ham, uni kechirsinlar. Ikkinchi, uchinchi marta yana gunoh qilgudek bo'lsa, u holda gunohiga yarasha jazolasinlar.

SALTANATNI O‘Z ERKIMDA SAQLASH UCHUN AMAL QILGAN TUZUGIM

Ushbu o‘n ikki narsani o‘zimga shior qilib olganligim uchun to‘la mustaqillik bilan saltanat taxtiga o‘tirdim. O‘z tajribamdan sinab bildimki, agar qay bir podshoh shu o‘n ikki narsaga ega bo‘lmas ekan, saltanatdan behavra qolur.

Birinchiidan, o‘z so‘ziga ega bo‘lsin, ishini o‘zi bilib qilsin, ya’ni raiyat podshosining aytgan so‘zini, qilgan ishini o‘zi aytadi, o‘zi qiladi, hech kim bunga aralasholmaydi, deb bilsin. Shunday bo‘lgach, podshoh saltanat martabasiga sherik bo‘lgudek qilib birovning gapiga va ishiga ergashmasin. Garchi yaxshi so‘zni hammadan eshitish zarur bo‘lsa ham, lekin so‘zda, ishda boshqalar saltanat ishlarida podshohga sherik, yoxud ustun bo‘lmasliklari shart.

Ikkinchiidan, sulton har narsada adolatpesha bo‘lsin, qoshida insofli, adolatli vazirlar saqlasin, toki podshoh zulm qilgudek bo‘lsa, odil vazir uning chorasini topsin. Agarda vazir zolim bo‘lsa, ko‘p vaqt o‘tmay saltanat uyi qulaydi. Chunonchi, amir Husaynning zolim bir vaziri bor edi. U sipohu raiyatga haq-nohaq jarimalar solar edi. Oradan ko‘p vaqt o‘tmay o‘sha noinsof vazirning shumligidan amir Husaynning saltanat uyi xarob bo‘ldi.

Uchinchiidan, butun mamlakatda buyruq-farmon berish ishlari podshoning o‘z ixtiyorida bo‘lishi lozim. Podshoh har ishda o‘zi hukm chiqarsin, toki hech kim uning hukmiga aralashib, o‘zgartira olmasin.

Toʻrtinchidan, podshoh oʻz qarorida qatʼiy boʻlsin, yaʼni har qanday ishni qilishga qasd qilar ekan, to bitirmagunicha undan qoʻl tortmasin.

Beshinchidan, podshoh hukmi joriy etilishi darakor, yaʼni qanday hukm chiqarishidan qatʼiy nazar, amalga oshirishi kerak. Biron kimsa garchi hukmni zararli deb bilgan boʻlsa ham, unga monelik qilolmasin. Chunonchi, eshitganmanki, sulton Mahmud Gʻaznaviy²⁰⁷ Gʻazna shahri maydoniga katta toshni keltirib tashlashni buyurgan ekan. U yerdan oʻtib-qaytuvchilarning ot-ulovlari hurkib oʻta olmay qolibdi. Shunda odamlar tosh yoʻl boʻyidan olib tashlansa, deb sulton huzuriga qanchalik arz-shikoyat qilib borishmasin, sulton «Chiqargan hukmimdan qaytmayman, unga xilof biron ish ham qilmayman», degan ekan.

Oltinchidan, podsholik ishlarini tamoman boshqaga topshirib, erkni unga berib qoʻymasinkim, dunyo xiyonatchi, xotin singari uning xushtori koʻpdir. Agar shunday qilar ekan, oʻzganing nafs tez orada podshoh boʻlishni tilab, saltanat taxtini oʻzi egallashga kirishadi. Chunonchi, sulton Mahmudga xoinlik qilgan vazirlar uni saltanat taxtidan tushirib, taxtga oʻzlari ega boʻldilar. Shunday boʻlgach, saltanat ishlarini ishonchli va moʻtabar bir necha kishiga boʻlib berish lozim. Shunda har biri oʻz ishiga bogʻlanib, saltanat taxtiga koʻz olaytira olmaydi.

Yettinchidan, saltanat ishlarida har kimning soʻzi- ni eshitsin, har kimdan fikr olsin. Qaysi biri foydal-

²⁰⁷ Gʻaznaviylardan, 998 –1030-y. Xuroson, Afgʻoniston va Shimoliy Hindistonni idora qilgan.

iroq bo'lsa, uni ko'ngil xazinasida saqlab, vaqtida ishlatsin.

Sakkizinchidan, saltanat ishlarida, sipoh-u raiyatga bog'liq masalalarda boshqalarning so'z va fe'liga qarab amal qilmasin. Vazirlar, amirlar biron kimsa haqida yaxshi-yomon so'z qilar ekanlar, eshitsin. Lekin uni amalga oshirishda butun haqiqat ayon bo'lmagunicha shoshmay, mulohaza bilan ish tutsin.

To'qqizinchisi, podshoh haybati sipoh-u raiyat ko'nglida shunday o'rnatilgan bo'lishi kerakki, uning amr-farmoniga hech kim qarshilik qilishga jur'at etolmasin; itoat va tobe'lik qilib, isyon ko'tarmasin.

O'ninchisi, podshoh nima qilsa, o'z erkicha qilsin, nima desa o'z so'zida qat'iy tursin, chunki podshohlarning hukm hurmatidan boshqa bahramandliklari yo'qdir. Xazina, lashkar, raiyat, saltanat – bularning barisi uning hukmi bilandir.

O'n birinchisi, saltanat ishlarida, hukm yurgizishda podshoh o'zini yagona bilib, hech kimni o'ziga saltanat sherigi qilmasin.

O'n ikkinchisi, podshoh majlis ahlidan ogoh va hushyor bo'lsinkim, ular ko'pincha ayb axtarib, uni tashqariga tashiydilar. Podshohning so'zidan, ishidan vazirlarga, amirlarga xabar berib turadilar. Masalan, shunga o'xshash bir voqea mening o'zim bilan ro'y bergandi. O'zimning xos majlisimdagi bir qancha suhbatdoshlarim vazirlar va amirlarimning josuslari ekan.

SIPOH SAQLASH TUZUGI

Amr qildimki, qachonki asl sipohlardan ish koʻrgan, jang-jadal bilan suyagi qotgan oʻn kishi yigʻilsa, bulardan qaysi birining shijoati, botirligi ortiqroq boʻlsa, qolgan toʻqqiztasining roziligi va maʼqullashi bilan, uni oʻzlariga boshchi saylab, «oʻnboshi» degan nom bilan atasinlar.

Oʻn nafar oʻnboshi jam boʻlsa, oʻz ichlaridan eng ish koʻrgan, jang maydonlarida toblanib tajriba oʻrtirgan, bahodirlikda nomi chiqqan birovini amir qilib, uni «yuzboshi» deb nomlasinlar.

Agar oʻn yuzboshi yigʻilsa, amirzodalardan aqlli, shijoatli, bahodir bir kishini amir etib saylab, uni «mingboshi» desinlar va «amiri hazora» deb ulugʻlasinlar.

Agar qaramlaridagi biron kimsa oʻlsa yoki qochib ketsa, oʻrniga yangi kishini tayinlash oʻnboshilarning ixtiyorida boʻlsin. Shunga oʻxshash yuzboshilar oʻnboshilarni, mingboshilar yuzboshilarni tayin qilsin. Bulardan oʻlgan, qochgan, yangi tayinlanganlar boʻlsa, sabablarini aytib, mening arzimga yetkazsinlar. Yana amr qildimki, chorpilchor²⁰⁸ kunlarida va saltanat ishlarini boshqarishda mingboshining hukmi yuzboshiga, yuzboshiniki oʻnboshiga, oʻnboshiniki esa qoʻl ostidagilarga joriy etiladi. Agar bu tuzukka qarshilik qilsalar jazoga tortilsinlar. Agar chorpilchor ishlarida kim kamchilikka yoʻl qoʻyar ekan, uni chaqirib, oʻrniga boshqani qoʻysinlar.

²⁰⁸ Chorpilchor– urush.

SIPOHGA ULUFA²⁰⁹ BERISH TUZUGI

Amr qildimki, amirlar, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar va boshqa sipohiyarga ushbu tartibda maosh berilsin; oddiy sipohiyga o'z vazifasini o'rinlatib bajarishi sharti bilan maoshi mingan otining bahosi bo'lsin. Bahodirlarning maoshi ikki ot bahosidan to'rt otgacha tayin qilinsin. O'nboshilar maoshi qo'l ostidagi oddiy sipohiyalaridan o'n barobar ortiq bo'lsin. Yuzboshilar maoshi o'nboshilarga qaraganda ikki barobar, mingboshilarniki esa yuzboshilarnikidan uch barobar ziyoda bo'lsin.

Yana hukm qildimki, sipohiyalardan qaysi biri chorpilchor ishlarida xatolikka yo'l qo'ysa, maoshidan o'ndan birini kamaytirsinlar.

Yana buyurdimki, o'nboshi yuzboshining tasdig'i bilan, yuzboshi mingboshining tasdig'i bilan, mingboshi amir ul-umaroning²¹⁰ tasdig'i bilan ulufa olsinlar.

Amir qildimki, amir ul-umaroning maoshi o'z qo'l ostidagilardan o'n barobar ortiq bo'lsin. Shunga o'xshash, devonbegi va vazirlarning maoshlari esa, amirlar maoshidan o'n barobar ko'p bo'lsin. Yasovullar²¹¹, chopovullar²¹², qalaqchilarning²¹³ maoshlari o'z xizmatlariga yarasha, mingdan o'n ming tangagacha bo'lsin.

²⁰⁹ Ulufa – oziq-ovqat, maosh. soliq turi.

²¹⁰ Amir ul-umaro – amirlar amiri; bosh amir.

²¹¹ Yasovul– xonlarning kichik xizmatchisi; qo'riqchi.

²¹² Chopovul– chopqunchi; asosan tunda o'tkaziladigan bosqin qatnashchisi.

²¹³ Qalaqchi – (forschasi muhassil) – aholidan yig'ilgan hosildan xiroj miqdorini belgilovchi mansabdor.

Ahli majlis bo‘lmish sayyidlar, olimlar, fozillar, hakimlar, tabiblar, munajjimlar, qissaxonlar, xabarchilar, tarixdonlarga o‘z hollariga qarab, suyurg‘ol, vazifa va maosh belgilasinlar. Piyodalar, xizmatchilar, farroshlarga²¹⁴ yuzdan minggacha maosh bersinlar.

Yana hukm qildimki, amir ul-umarolar o‘z maoshlarini devonbegi va vazirlarning tasdig‘i bilan olsinlar. Davlat tomonidan beriladigan butun maoshlarning to‘liq ma‘lumotlarini devonbegi va vazirlar avval menga bildirib, so‘ngra tanho²¹⁵ bersinlar.

Yana buyurdimki, sipohiylarning har biriga maosh olish yorlig‘i topshirilsin. Ularga berilgan mablag‘ miqdori shu yorlig‘ning orqasiga yozib qo‘yilsin.

SIPOHGA TANHO VA ULUFA TAQSIMLASH TUZUGI

Amr qildimki, piyodalar, qalaqchilar, yasovullar, chopovullarning bir yillik maoshlarini hisoblab, belgilangan mablag‘ni devonxonaga keltirib, shu yerda ularga ulashtirsinlar. Bulardan boshqa sipohiylar va bahodirlarning olti oylik maoshini ham hisoblab, tanho xazinasidan olib berishni buyurdim.

O‘nboshi, yuzboshilarga maosh shahar omonligi²¹⁶ xazinasidan va podsholik mulki daromadidan naqd pul hisobida yozilsin. Mingboshilarga viloyat ichidagi

²¹⁴ Farrosh – *bu yerda* palos to‘shovchi ma‘nosida.

²¹⁵ Tanho – bu yerda saroy xizmatchilari, lashkarboshilar va askarlar uchun maxsus xazinadan beriladigan maosh; ba‘zida alohida xizmat ko‘rsatgan bexlarga tanho sifatida yer-suv berilgan.

²¹⁶ Shahar omonligi solig‘i xazinasida – shahar aholisidan olinadigan soliqlardan yig‘ilgan xazina.

yerlardan tiyul²¹⁷ bersinlar. Amirlar va amir ul-umalrolarga esa sarhad yerlardagi viloyatlardan biri tiyul qilib belgilansin.

Viloyatlardan tushgan daromadlarni ushbu yo‘sin-da taqsimlashni buyurdim: Viloyatlar va mamlakatlardan olingan jami daromadni taqsimlab, maosh berish yorliqlariga biriga kam, biriga ortiq qilib yozsinlar. So‘ng yorliqlar devonxonaga keltirilsin. Amirlar va mingboshilar shu yorliqlardan birini chiqarib olsin. Agar yorliqda maoshidan ortiq ko‘rsatilgan bo‘lsa, boshqani o‘ziga sherik qilsin. Bordi-yu kam bo‘lsa, uni qo‘yib boshqa yorliq tortib olsin.

Yana hukm qildimki, amirlar, mingboshilar raiyatdan mol-u jihat²¹⁸ yiqqanlarida, xirojdan ortiqcha sovari²¹⁹, qo‘nalg‘a²²⁰ va shilon²²¹ talab qilmasinlar. Tiyul qilib berilgan har bir mamlakatga ikkitadan vazir tayinlasinlar. Biri viloyatdan yig‘ilgan mollarni yozib, raiyat ahvolini tekshirib tursinki, jogirdor²²² fuqaroga jabr-zulm yetkazib, ularning holini xarob etmasin. U viloyatdan yig‘ilgan butun mol-ashyolarni kirim daftariga yozishi lozim. Ikkinchi vazir esa, daromadning xarj etilgan qismini chiqim daftariga yozsin va yig‘ilgan mollardan sipohiylarning maoshiga taqsim qilsin. Qaysi amirga tiyul berilar ekan, uni uch yilgacha o‘z holiga qo‘ysinlar. Uch yil o‘tgandan so‘ng uni

²¹⁷ Tiyul – xiroj va soliq yig‘ib olish haqqi bilan in‘om etilgan yer-mulk; viloyat.

²¹⁸ Mol-u jihat – naqd pul va mahsulot bilan to‘lanadigan soliq.

²¹⁹ Sovariy– podshoh va xonlar o‘z viloyatlaridan o‘tayotganlarida, xalqdan talab qilinadigan tortiqlar. «Sovrin» ham deyiladi.

²²⁰ Qo‘nalg‘a – choparlar va elchilarga qo‘noq (tunash) berish solig‘i.

²²¹ Shilon – podshohlarning ovqati uchun yig‘iladigan soliq.

²²² Jogirdor – in‘om etilgan yer-suv (tiyul) egasi.

tekshirib ko'rsinlar. Agar mamlakat obod, raiyat rozi ekan, shu holicha qoldirsinlar. Agar ahvol bunga xilof ravishda bo'lsa ul viloyatni xolisaga²²³ o'tkazib, uch yilgacha o'sha jogirdorga ulufa berilmasin.

Yana buyurdimki, xirojni raiyatdan kaltaklash va savalash yo'li bilan emas, balki ogohlantirish, qo'rqitish va tushuntirish yo'li bilan undirsinlar. Qaysi hokim hukmining ta'siri tayoq va kaltaklash ta'siridan kamroq bo'lsa, unday hokim hukumat yurgizishga yaroqsizdir.

O'G'ILLAR VA NABIRALARGA ULUFA BERISH TARTIBLARI

Amr qildimki, to'ng'ich o'g'lim Muhammad Jahongir valiahdim bo'lsin. U viloyat hokimi bo'lib, o'n ikki ming otliq askarga ulufa olsin.

Ikkinchi o'g'lim – Umarshayx o'n ming otliq askarga ulufa va bir viloyat olsin.

Uchinchi o'g'lim – Mironshoh to'qqiz ming otliq askarga ulufa olib, bir viloyatni tasarruf qilsin.

To'rtinchi o'g'lim – Shohrux yetti ming otliq askarga ulufa olib, bir viloyatga ega bo'lsin.

Nabiralar esa har qaysisi iste'dodiga yarasha uch mingdan yetti ming otliqqacha ulufa olib, bir viloyatga egalik qilsin.

Va yana menga qavm-qarindoshligi bor kishilarga, o'z holiga qarab va qobiliyatiga yarasha birinchi darajali amir martabasidan tortib to yettinchi darajali amir

²²³ Xolisa – davlat ixtiyoridagi barcha soliqlardan ozod etilgan yer-suv.

martabasigacha bo‘lgan amirlik va valiylik mansablari berilsin. Ularning har biri o‘z martabasiga yarasha ish tutib, haddidan oshmasin. Bunga xilof ravishda ish tutganlar, javobgarlikka tortilsinlar.

O‘G‘ILLAR, NABIRALAR, QAVM- QARINDOSHLAR, AMIRLAR VA VAZIRLARNI JAZOLASH YO‘LI BILAN SALTANATDA INTIZOM SAQLASH HAQIDA

Amr qildimki, agar o‘g‘illarimdan qaysi birov saltanat martabasiga da’vogarlik qilib bosh ko‘tarar ekan, uni urib-so‘kib, o‘ldirishga yoki muchasidan biron joyini kamaytirishga hech kim jur’at qilmasin, lekin uni ko‘z tagida saqlasinlarki, toki o‘z da’vosidan qaytsin va Tangri taoloning mulkida fasod chiqmasin. Agarda nabiralar yoki qavm-qarindoshlar dushmanlik qilishsa, ularni maoshlaridan mahrum qilib darvish holatiga solsinlar. Saltanatim qo‘rg‘onlari bo‘lmish amirlar agar ish ustida nifoqqa borsalar, ulardan amirlik martabasi va yerlari tortib olinsin. Agar davlatga ziyon yetkizgudek ish qilgan bo‘lsalar, ular boshqa amirlarga tobe’ etilsinlar. Agar sipohiylik ishlarida yalqovlik qilgan bo‘lsalar ishlaridan bo‘shatilib, yozish-chizish bilan shug‘ullanuvchilar orasidan ish berilsin. Agar shundan keyin ham xatolikka yo‘l qo‘ysalar, ikkinchi bor xizmatga olmasinlar.

Saltanat saroyining ishonchli va e’tiborli kishilari bo‘lmish vazirlar xususida shunday buyruq berdim. Agar bular o‘z faoliyati davrida saltanatni yiqitish qasdidan davlatga xiyonat qilgan bo‘lsalar ham, ularni

o'ldirishda shoshilmasinlar, balki avval xabar beruvchilarning o'zlari kimligi, da'volarining rost-yolg'onligini mahak toshiga²²⁴ urib tekshirib ko'rsinlar. Chunki ko'p hollarda hasadchilar va g'iybatchilar yo ko'rolmay, yoki tamagirlik bilan yolg'on to'qib, chinday qilib yasab chiqaradilar va palid maqsadlariga yetishadilar. Davlat ichida talay olchoq, yomon odamlar bordurki, davlat dushmanlarini yaxshilab, uning jon fidolarini turli makr-hiylalar bilan xarob qiladilar. Bularning maqsadlari saltanat qo'rg'oniga raxna solishdir. Chunonchi, amir Husayn mening vazirlarimdan birini aldab, davlatimning tayanchi, ikki qo'li bo'lmish amir Iki Temur va amir Jokuni menga qarshi qo'ymoqchi bo'lib gap chiqardi. Men uning xiyonatini farosatim-la sezib qoldim, shuning uchun ular xususida aytilgan hamma gaplarni eshitmaganga oldim.

Chunonchi shunday voqea yuz bergandi. Yaqinlarimdan ba'zilar yolg'iz qolganimizda va odamlar oldida ulug' va e'tiborli amirlarimdan bo'lgan amir Abbosga hasad va dushmanlik qilib, uning haqida bo'lmag'ur gaplarni aytdilar. Yolg'on so'zlari shamoli bilan g'azabim o'tini alangalatdilar. Natijada gaplarini tekshirib ko'rmasdan g'azab ustida amir Abbosni o'limga buyurdim. Oxir-oqibatda ularning amir Abbos haqiga xiyonat qilganliklarini angladim va qilgan ishimdan o'kinib, juda pushaymon bo'ldim.

Mamlakat xazinachilari bo'lmish moliya vazirlari, moliya ishlarida xiyonat qilib, boylkning bir qismini o'zlashtirib olgan bo'lsalar, tekshirib ko'rilsin.

²²⁴ Mahaktoshi – oltinni surtib, toza yoki soxtaligini aniqlab beradigan qora tusli bir tosh. Bu o'rinda ko'chma ma'noda ishlatilgach.

Agar o‘zlashtirib olgan mablag‘i, o‘ziga tegishli ulfa miqdoriga teng bo‘lsa, mazkur mablag‘ unga sovg‘a-in’om o‘rnida berilsin. Agar o‘zlashtirib olgan mablag‘i maoshidan ikki barobar ortiq bo‘lsa, ortig‘i oladigan maoshi hisobidan ushlab qolinsin. Agar maoshidan uch barobar ko‘p mablag‘ olgan bo‘lsa, hammasi saltanat xazinasiga tortiq sifatida olinsin.

Yana hukm qildimki, vazirlarni ortiqcha siylamasinlar, chunki alohida izzat-ikrom ko‘rsatib, o‘zlarini ularning nazarida obro‘-e’tiborsiz qilib qo‘yadilar. Bu esa saltanatga ziyon yetkazishi mumkin.

G‘arazgo‘y, buzuqi va hasadgo‘y odamlarning vazirlar haqidagi uydirmalarini eshitmasinlar, chunki bu tabaqadagi kishilarning dushmani ko‘p bo‘ladi, negaki, olam ahlining barchasi dunyotalabdirlar. Agar vazirlar bunday odamlarning ko‘ngliga qarasarlar, davlatga xiyonat qilgan bo‘lurlar, qaramasalar, ular vazirlarga dushmanlik qilurlar.

Chig‘atoyxonning bir vaziri bo‘lgan ekan. G‘arazgo‘ylar uni xazinadan bir necha ming oltin o‘g‘irladi, deb xonga xat yozishibdi. Xatni xonga ko‘rsatganlarida, u mazkur vazirni huzuriga chaqirtirib, unga itob²²⁵ qilib debdi: «Sen nazari past odam ekansan. Mendek podshohning vaziri bo‘la turib, mamlakatimdan shunchalik oz narsa olibsan!» Dono vazir xonning bu qadar katta ehsonidan mamnun bo‘libdi va bor davlatining barchasini keltirib xonga peshkash qilibdi. Bu bilan xon oldida o‘z martabasini va obro‘-e’tiborini saqlab qolibdi.

²²⁵ Itob – qahr-g‘azab bilan so‘roq qilish.

Yana hukm qildimki, qaysi bir sipohiy haddidan oshib, qo‘l ostidagi kishiga zulm o‘tkazar ekan, uni tutib, mazlum qo‘liga topshirsinlar, toki dodiga o‘shalar yetkazsinlar. Agar kadxudolar²²⁶ va kalontarlar²²⁷ kichikroq darajadagi odamga zulm qilgan bo‘lsalar, qilgan zulmiga yarasha, har kimning ko‘tarishicha jarima solsinlar. Agar dorug‘alar va hokimlar xalqqa jabr-zulm qilib, ularni xarob qilgan bo‘lsalar, qilgan ishlariga loyiq jazo berilsin. Agar biror kimsaning gunohi isbotlangandan so‘ng undan jarima olsalar, boshqa yana darra bilan urmasinlar. Agar darra urish bilan jazolasalar, undan jarima olmasinlar.

O‘g‘rilar xususida buyurdimki, ular qayerda bo‘lmasin, kim tutib olsa Yoso²²⁸ bo‘yicha jazolansin. Kimki birovning molini zo‘rluk bilan tortib olgan bo‘lsa, mazlumning molini zolimdan qaytarib olib, egasiga topshirsinlar. Agar kimda-kim tish sindirsa, ko‘zni ko‘r qilsa, quloq va burun kessa, sharob ichsa, zino²²⁹ ishlar qilsa, devondagi shariat qozisi yoki ahdos qozisiga²³⁰ olib borib topshirsinlar. Shariatga oid ishlarni hal etishda islom qozisi hukm chiqarsin. Urf-odat ishlarini esa ahdos qozisi taftish qilib, so‘ng mening arzimga yetkazsin.

²²⁶ Kadxudo – qishloq, jamoa oqsoqoli.

²²⁷ Kalontar – shahar hukmdorlaridan biri.

²²⁸ Yoso – Chingizxon joriy etgan qonun-qoidalar majmuasi.

²²⁹ Zino – g‘ayri qonuniy jinsiy aloqa; o‘zaro nikohda turmagan erkak va ayolning jinsiy aloqada bo‘lishi.

²³⁰ Ahdos qozisi – urf-odatlar va kundalik ishlarning bajarilishini nazorat qiluvchi.

VAZIR TUTISH TUZUGI

Amr qildimki, vazirlar ushbu to‘rt sifatga ega bo‘lgan kishilardan bo‘lishlari lozim; birinchisi – asillik, toza nasllilik; ikkinchisi – aql-farosatlilik; uchinchisi – sipoh-u raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga iisbatan yaxshi muomalada bo‘lishlik; to‘rtinchisi – sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik.

Kimki shu to‘rt sifatga ega bo‘lsa, unday odamni vazirlik martabasiga loyiq kishi deb bilsinlar. Uni vazir yoki maslahatchi etib tayinlasinlar. Mamlakat ishlarini, sipoh va raiyat ixtiyorini unga topshirsinlar. Bunday vazirga to‘rt imtiyoz; ishonch, e’tibor, ixtiyor va iqtidor berilsin.

Kamolatga erishgan vazir ulkim, davlat muomalalarini tartibga keltirib, mulkiy va moliyaviy ishlarni to‘g‘rilik bilan, asli-nasli tozaligini ko‘rsatib, ajoyib tarzda bajaradi. Olgulik joyidan olib, bergulik yerga beradi. Ruxsat etuvchi va ta‘qiqlovchi buyruqlarida uning asilligi va toza naslligi ko‘rinib tursin. Dushmanlik va jabr-zulm qilmaydi. Xoh sipohdan, xoh raiyatdan bo‘lsin, har kimning nomini yaxshi so‘zlar bilan tilga oladi. Birovdan yomonlik axtarmaydi, aytsalar eshitmaydi. Agar birovdan yomonlik ko‘rgan bo‘lsa, unga nisbatan shunday muomala qiladiki, u shaxs oxiri yomonligidan qaytadi. O‘ziga yomonlik qilgan odamga nisbatan shunday yaxshilik qiladiki, u oldiga bosh egib keladi.

Qaysi vazir g‘iybat gaplarni aytsa, uydirma gaplarga quloq solsa, jabr-zulm qilsa, o‘ziga yoqmagani kishilarni yo‘qotish payiga tushsa, uni vazirlik-

dan tushirish lozim. Nasli-yu zoti yomon, hasadchi, gina-kek saqlovchi, qora ko'ngilli kishilarga zinhor vazirlik lavozimi berilmasin. Buzuqi, qora ko'ngilli, zoti past odam vazirlik qilsa, davlat-u saltanat tez orada qulaydi. Masalan, Malikshoh Saljuqiy²³¹ o'z vaziri Nizomulmulkni martabasidan tushirdi Vazir boshdan-oyoq yaxshi sifatlarga o'ralgan edi. Uning o'rni-ga zoti past, yomon bir kishini vazir qilib tayinladi. Bu shumqadam vazirning qabih ishlari, zulm-u sitami va nafi buzuvchiligi kasofatidan saltanat binosi nuray boshladi. Shunga o'xshash yana bir misol. Abbosiylardan xalifa Musta'sim billoh²³² hasadchi, gina-kuduratchi ibn Al'amiyni o'ziga vazir etib tayinladi. U ko'nglida xalifaga nisbatan gina-kudurat, dushmanligi bor bo'lganligi uchun, xalifani munofiqona ishlar bilan aldab, o'zi esa Halokuxon²³³ bilan til biriktirib, uni xalifalik tepasiga olib keldi. Xalifa Musta'simni esa qo'lga olib, o'limga buyurdi. Shunday bo'lgach, asli toza, nasli pok, ulug' zotlardan bo'lgan, yaxshi ravishli kishilardan topib, vazir qilinglar. Chunki asli toza kishi xatolikka yo'l qo'ymaydi, badasl esa vafo qilmaydi.

Qaysi vazir soflik, to'g'rilik bilan vazirlik ishiga kirishib, davlatning moliya-mulkiya ishlarini diyonat, savob bilan, nafi buzuvchilik qilmay, omonatga xiyonat etmay bajarar ekan, unday vazirni eng oliy martabalarga yetkazsinlar. Qaysi vazir buzuvchilik qilib, yomonlik yo'li bilan mamlakat ishlarini yur-

²³¹ Malikshoh Saljuqiy – Malikshoh Jaloliddin, saljuqiylar sulosidan (1072–1092).

²³² Musta'sim billoh – Abbosiylarning so'nggi xalifasi (1242–1258).

²³³ Halokuxon – chingiziylarning elxoniyalar sulolasiga mansub hukmdor (1256–1265).

gizar ekan, ko‘p o‘tmay unday saltanatdan xayr-u baraka ko‘tariladi.

Dono vazir uldurki, o‘z o‘rniga qarab, goh qattiqko‘llik, gohida esa muloyimlik bilan ish yuritadi. Bunday vazir ortiqcha qattiqqo‘llik ham qilmaydi, ko‘p muloyimlik bilan yumshab ham ketmaydi. Agar ko‘p muloyimlik qilsa, dunyotalab, tamagir odamlar uni yutib yuboradilar. Agar ortiqcha qattiqlik ishlatsa, undan qochadilar va unga boshqa murojaat qilmaydilar. Demak, dono vazir shuldurki, saltanat korxonasining ishlarini eng to‘g‘ri chora-yu tadbirlar qo‘llab, yaxshi anglagan holda amalga oshirib, davlatni tartib-intizomga keltiradi. Saltanat ishlarini sabr-toqat, chidam bilan ado etadi. Saltanat muammolarini o‘z o‘rnida qattiqqo‘llik, o‘z o‘rnida muloyimlik bilan hal qiladi. Bu xildagi vazirni davlat sherigi deb bilsinlar, chunki davlat-u saltanat uch narsa bilan: mulk, xazina va lashkar bilan qaddi rasodur. Dono vazir bularning har uchalasini tadbirkorlik bilan yaxshi ahvolda, saranjom tutadi. Jami yaxshi xulqlar sohibi bo‘lgan vazir aziyat yetganda ham hech kimga ko‘nglida gina-adovat saqlamaydi. Agar gina-yu kek saqlab, dushmanlik qilarkan, bunday vazir munofiqdir. Unday vazirdan ehtiyot bo‘lish kerak, chunki davlat dushmanlari bilan til biriktirib, xazinani va lashkarni xarob qiladi. Aqlli vazir ulki, bir qo‘li bilan raiyatni, ikkinchi qo‘li bilan esa sipohni tutadi. Olgulik joydan olib, bergulik joyga beradi. Sergaklik va ehtiyotkorlikni qo‘ldan bermaydi. To‘g‘rilik va rostlik bilan muomalada

bo‘lib, har ishning oqibatini o‘ylab ish tutadi. Davlat foydasini ko‘zlagani uchun, birovga dushmanlik qilishni ko‘ngliga keltirmaydi. Tajribali, ishbilarmon va bilimdon vazir shunday bo‘ladiki, mamlakat obodonligini, raiyat va sipohning tinch-farovonligini, xazina boyligini doim ko‘zda tutadi. Davlat, saltanatga foyda keltiradigan ishlarni bajarishga tirishib harakat qiladi. Saltanatga zarar yetkazadigan xatarli ishlarni bartaraf qilishda mol-u jonini ayamaydi. Sipoh-u raiyatga tegishli muhim ishlarni yaxshilik yo‘li bilan, to‘g‘ri tadbir ishlatib amalga oshiradi. Yaxshi xulqli vazir shulki, uning ezgu ishlari yomon fe‘l-atvoridan ustunlik qiladi.

Mening eshitishimcha, Nizomulmulkning yomon qilmishlari kam bo‘lib, xayrli ishlari ko‘proq edi. U hajga bormoqchi bo‘lib turgan vaqtda avliyolardan biri unga debdi: «Malikshoh davlatining xizmatida bo‘lib, amalga oshirayotgan xayrli ishlaring va Tangri taoloning bandalariga yetkazib turgan yordaming haj qilish bilan barobardir».

Yana eshitganmanki, Ali ibn Laqatiy xalifa Horun ar-Rashidning vaziri edi. Undan Tangri taoloning bandalariga ko‘p naf-u foyda yetardi. Kunlardan bir kuni o‘z ixtiyori bilan vazirlikni tark etmoqchi bo‘libdi. O‘shanda din peshvolaridan biri unga shunday deb yozibdi: «Sen xalifa dargohida mulozimlik qilib, vazirlik ishini bajarib turaver. Bu ishni tashlashni o‘ylamagin ham, chunki bu martabada turib xalqqa yetkazayotgan yordaming va nafing, sen qilgan butun ishlar va harakatlaringning eng oliysidir».

Yana shuni eshitdimki, hazrati paygʻambarimizdan, unga Tangrining marhamatlari va salomlari boʻlsin, soʻrabdilar: «agar siz nabiy va rasul²³⁴ etib yuborilmaganingizda, qaysi ish bilan shugʻullanardingiz?» Ular shunday deb javob bergan ekanlar: «Sultonlar xizmatida boʻlishni ixtiyor etib, Tangri taoloning bandalariga foyda va yaxshilik yetkazardim».

Shu sababdan, xalqqa yordam-u madad berish maqsadida, men ham Tugʻluq Temurxonning oʻgʻli Ilyosxoʻjaga vazirlik hamda sipohsolorlik qilishga rozi boʻlgandim. Tangri taoloning bandalariga yordam qilganimdan boʻlsa kerakki, Alloh taolo meni saltanat martabasiga yetkazdi.

Tadbirkorlik va qilich vositasi bilan biror mamlakatni zabt etgan yoki himoya etib saqlab qololgan vazirni ezozlab, izzat-ikrom etsinlar. Uning martabasini oshirib, uni «qilich va qalam sohibi» deb atasinlar.

Aqlli, bilimdon va hushyor vazir shunday boʻlurki, bir toʻgʻri tadbir qoʻllab gʻanim qoʻshinini parokanda qilib yubora oladi, murosalyu madora, xushmuomalik bilan sipohni birlashtirib, dushman lashkarini oʻziga rom qiladi. Bunday vazir valineʼmatning soqchisi boʻlib, podshosining boshiga tushgan muhim va mushkul ishlarini tadbirkorlik va uzoqni koʻra bilishi bilan osonlashtiradi. Agar saltanat ishlarida jumboq uchrasa, aql-u farosatini ishlatib uni yechib yuboradi. Chunonchi, Alibek Chun Gʻurboniy meni band etgach, burga toʻla uyga qamab qoʻydi. Vazirlarimdan

²³⁴ Nabiy va rasul – (arab. ilohiy xabar keltiruvchi). Barcha dinlarda Xudoning farmoyishini insonlarga yetkazib turuvchi vositachi shaxs deb tasavvur qilinadi. Ularning soʻzlariga quloq tutish diniy aqidalardan biri hisoblanadi.

Aziziddin Termizdan yurish qilib, menga yordam berish uchun yetib keldi, tadbir ishlatib Alibekni uxlatib qo'ydi. Bu ishi bilan menga quvvat bag'ishladi, shijoat va mardligim tutib, qo'limdagi qilich zarbi bilan ko'p soqchilar orasidan qutulib najot topdim. Shunga o'xshash Nizomulmulk ham Sulton Malikshohni qaysar²³⁵ bandidan xalos etgan edi. Shunday bo'lgach, bunaqa vazirni davlat sherigi bilib aziz tutsinlar, zinhor uning so'zidan chiqmasinlar, u nima degan bo'lsa bari aql ko'zgidir.

Agar podshoh zolim bo'lib, vaziri odil bo'lsa, podshohning jabr-zulmini to'xtatish chora-tadbirini ko'radi. Lekin vazir zolim bo'lsa saltanat ishlari tez mudatda parokandalikka uchraydi.

AMIRLIK VA HUKMDORLIK TUZUGI

Xos ul-xos²³⁶ navkarlarimdan uch yuz o'n uch kishiga amirlik mansabi berishni buyurdim, chunki ular asli toza, pok naslli, aql-farosatli, bahodir, dovyurak, tadbirkor, sergak, ehtiyotkor, istiqbolni va moziyni o'ylab ish tutadigan kishilar edi. Ularning har biriga o'rinbosar tayinladim. Agar amirlardan birontasi vafot etsa, u holda, o'rinbosari uning o'rniga o'tiradi va uni «amirlikka nomzod» («muntazir ul-amorat») deb ataydilar. Mening bu uch yuz o'n uch amirlarimning barisi aql-hush egalari, bazm-u razm sherlari, mahoratli sarkarda, lashkar to'pini buzib, uni mag'lub etuvchi kishilar edi.

²³⁵ Qaysar – o'rta asrlarda bitilgan tarixiy manbalarda Rum mamlakati (hozirgi Turkiya) sultonlari shu nom bilan atalgan.

²³⁶ Xosul-xos–xoslarning xosi, oliy hukmdorga yaqin kishilar.

Tajribamdan sinab bildimki, jangning sir-asrorini, gʻanim askarlarini sindirish yoʻlini bilgan, urush qiziganda oʻzini yoʻqotmasdan, qoʻl-oyogʻi boʻshashmasdan, lashkar favjlarini jangga boshlay oladigan, agar qoʻshin safiga raxna tushsa uni tezda tuzata oladigan kishigina amirlik va hukmronlikka loyiq hisoblanadi.

Shunday kishi amir ul-umaro boʻla oladiki, men yoʻgʻimda bazm-razmda oʻrinbosarim boʻlib, shonshavkat va mahobat bilan butun sipohga buyruq berib, unga qarshilik qilganlarni jazolay oladigan boʻlsin.

Uch yuz oʻn uch kishidan toʻrt nafarini beklarbegi etib, bir kishini amir ul-umaro qilib tayinlashni buyurdimki, uning hukmi yurishlarda, urushlarda amirlar va butun sipoh tomonidan soʻzsiz ijro etilsin. U oʻzim borimda yoʻldoshim, yoʻgʻimda esa oʻrinbosarimdir.

Gʻayratli, or-nomusli boʻlgan yana oʻn ikki kishiga ushbu tartibda amirlik darajasini berdim:

Birinchi amirga ming kishiga buyruq berish haqini berib, uni amir qilib tayinladim. Ikkinchi amirga ikki ming kishiga buyruq berish haqini berib, mazkur ikki ming askarga amir etib qoʻydim. Shunga oʻxshash uchinchi amirni – uch ming, toʻrtinchisini – toʻrt ming, beshinchisini – besh ming va shu tartibda oʻn ikkinchi amirgacha koʻpaytirib borib, olti mingdan oʻn ikki minggacha askarga amir etib belgiladim. Amirlik tartibiga qarab, birini ikkinchisiga noib etdim. Masalan, birinchi amirni ikkinchi amirning noibi, ikkinchi amirni uchinchi amirning noibi, shu tartibda

o‘n birinchi amirni o‘n ikkinchi amirning noibi qilib belgiladim. O‘n ikkinchi amir esa amir ul-umaroning noibi bo‘ldi. Amir ul-umaro esa mening noibim hisoblanadi. Qaysi bir amirga biror kori hol bo‘lsa, o‘rniga noibi o‘tirsin.

Yana buyurdimki, o‘sha uch yuz o‘n uch kishidan yuztasi – o‘nboshi, yuztasi – yuzboshi, yuztasi – mingboshi bo‘lsin. Jang paytida amir ul-umaro – amirlarga, amirlar – mingboshilarga, mingboshilar – yuzboshilarga, yuzboshilar – o‘nboshilarga boshliq, deb buyruq berdim. Shuningdek, o‘nboshining ishini – yuzboshiga, yuzboshining ishini – mingboshiga, mingboshining ishini – amirga, amirning ishini – amir ul-umaroga buyurmasinlar. O‘nboshi bilan bitarlik ishni yuzboshiga, yuzboshi bitirsa bo‘ladigan ishni mingboshiga yuklamasinlar. Amirlardan qaysi biri o‘zi qiziqib ish so‘rar ekan, unga buyursa bo‘lur.

SIPOHIYLARNI ENG QUYI DARAJADAN OLIV MARTABAGACHA KO‘TARISH TUZUGI

Qilich chopishda o‘zini ko‘rsatgan bahodirlarni, birinchi martaba bo‘lsa – o‘nboshi, ikkinchi martaba botirlik qilsa – yuzboshi, uchinchi martabasida esa mingboshi qilib tayinlasinlar. O‘nboshi qo‘li ostidagilardan biri botirlik ko‘rsatsa, birinchi galda uni o‘nboshi qilsinlar. Qilich chopishda o‘zini himoya qila turib ko‘zga tashlangan askarlar bundan istisnodir, chunki ho‘kiz ham suzishganda shoxini niqtaydi. Shunday ekan, sipohiyning asl-u nasabiga ham qa-

rash lozim. Agar mingboshi qilich zarbi bilan gʻanimning bir favj lashkarini sindirsa, uni birinchi amir etib tayinlasinlar. Birinchi amir yov lashkari safini buzib, ularni tarqatib, bahodirlik koʻrsatsa, uni ikkinchi amirlik darajasiga koʻtarsinlar. Shunga oʻxshash, qaysi amir yov lashkari toʻpini toʻzdirib, ish koʻrsatar ekan, uni oʻz martabasidan yuqori koʻtarsinlar. Sipohiylerden kimki astoydil shamshir chopgudek boʻlsa, maoshini oshirsinlar. Qaysi bir sipohiy urushdan yuz oʻgirib qochadigan boʻlsa, uni dargohimga kiritmasinlar²³⁷. Agar nochorlikdan majbur boʻlib chekingan boʻlsa, uzrini qabul qilsinlar. Agarda vahima bosib, qoʻrquvdan shunday qilgan boʻlsa, uyiga qaytarsinlar. Qaysi sipohiy, dushman qarshisida qilich chopib, yarador boʻlgan boʻlsa, uni taqdirlab inʼom bersinlar, bordi-yu yaralangandan keyin qochgan boʻlsa, unga tahsin oʻqib, yaralanganligini eʼtiborga olsinlar. Chunki u gʻanimga hujum qilolmay, yov hamlasi vaqtida jarohatlangandir, yarasi uning qochmaganligiga guvohdir. Shuning uchun ham sipohiylik haqini saqlasinlar. Qaysi bir sipohiy xizmatda yurib qarilik yoshiga yetarkan, uni ulufadan mahrum etmaslik va martabasidan tushirmaslik kerak. Hech bir sipohiyning xizmati nazardan chetda qolmasin, chunki ular davlat xizmatida boʻlib, boqiy hayotlarini foniy dunyo naqdi uchun ayamaganliklarining oʻzigagina ham inʼomga va moddiy taʼminotda boʻlishga haqli va loyiqdirlar. Uni inʼomidan mahrum qilib, xizmatlarini koʻrsatmasalar, noinsoflik qilgan boʻlurlar.

²³⁷ Soʻzma-soʻz: unga «koʻrinish» bermasinlar.

Yana amr qildimki, qaysi bir amir yoki sipohiyning mening davlatim uchun xizmati singgani aniq bo'lsa – g'anim lashkarini sindirgan, biror mamlakatni zabt etgan yoki ko'zga ko'ringudek qilich chopqulashgan bo'lsa, uning xizmatini taqdirlab, haqini ado qilsinlar. Yoshi ulug', keksa sipohiylarni hurmatlab, aziz tutsinlar. Ulardan foydali maslahatlar olsinlar, chunki ular aytadigan gaplar o'z tajribalarida ko'rib, bilganlaridir. Ularni saltanat korxonasining ustunlari deb bilsinlar. Ulardan keyin o'g'illarini o'rinlariga o'tkazsinlar.

Yana amr qildimki, g'anim tomonidan bizning qo'limizga har qanday sipohiy asir bo'lib tushsa, uni o'ldirmasinlar. Unga ixtiyor berilsin. Agar navkarlikni qabul qilsa, navkar qilsinlar, yo'qsa uni ozod etsinlar. Bunga misol, men qaysar bilan urushda qo'lga tushgan to'rt ming rumlik askarni ozod qildim.

G'anim sipohiylaridan qaysi biri o'z davlatining tuzini oqlab, bizga qarshi qilich chopgan, so'ngra ixtiyoriy ravishda yoki majbur bo'lib, panohimizga kelsa, bunday askarga ishonib, uni aziz tutsinlar. Chunki u o'z sohibiga vafodorlik qilib, yegan tuz-namagi haqini saqlagan. Shunga o'xshash, men ham Sher Bahromga nisbatan shunday qildim. Amir Husayn bilan bo'lgan urushda u men bilan yuzma-yuz to'qnashib, qilich chopqulashdi, keyinroq esa o'zi ilojisizlikdan mening panohimga kelganida, uni hurmatladim.

Mengli Bug'o ham Balx urushida menga qarshi lashkar tortdi. Jang boshlanishidan avval o'zim tomonga og'dirish maqsadida unga xat yubordim. U esa

Tugʻluq Temurxonning haqiga koʻrnamaklik qilma-
di va menga qarshi lashkar tortib, erlarcha jang qil-
di. Oxir-oqibat yengildi. Keyinchalik oʻz ixtiyori bi-
lan huzurimga tiz urib, panoh izlab kelganda, uning
martabasini ulugʻladim, iltifot-u marhamatlar koʻrsat-
dim. Unga qilgan inoyatlarim haqi oʻrtamizdan oʻtgan
noxushliklarni butunlay unutdi. Yigʻinlarda uning
qilgan bahodirliklaridan soʻzlab, ofarin aytar edim.
Oʻzi aslida er yigit boʻlgani uchun mening davlatim-
da ham koʻp bahodirlik koʻrsatib, meni mamnun qildi.
Ozarbayjon urushida Qora Yusuf bilan toʻqnashganim-
da lashkarim ogʻir ahvolga tushib qolgandi. Shunda u
maydonda oʻlgan Qora Yusufning askar boshliqlaridan
birining boshini nayza uchiga sanchib, baland koʻtar-
di va lashkarimga uni Qora Yusufning boshi deb, uni
oʻldiga chiqardi. Bundan lashkarim dadillanib, jangga
tashlandi va Qora Yusuf lashkarining qalbiga²³⁸ hujum
qilib, Qora Yusufni qochirdi. Bu urushda Qora Yusuf
ustidan qozonilgan gʻalabani Mengli Bugʻo nomiga
yozdirdim va uning martabasini oshirdim.

**AMIRLAR, VAZIRLAR, SIPOH
HAMDA RAIYATNI TAQDIRLAB,
INʻOM VA SOVGʻALAR
BERISH TUZUGI**

Amr qildimki, qaysi bir amir biron mamlakatni
fath etsa, yo gʻanim lashkarini yengsa, uni uch narsa
bilan mumtoz qilsinlar: birinchisi faxrli xitob, tugʻ va
nogʻora berib, uni «bahodir» deb atasinlar. Ikkinchi-

²³⁸ Qalb – qoʻshinning markaz qismi.

si uni davlat va saltanat sherigi bilib, kengash majlisiga kirgizsinlar. Uchinchisi unga chegara viloyati topshirilsin va o'sha yerlik amirlar unga bo'yinsunsinlar. Agar amirlardan qaysi birovi to'ra (xon o'g'li)ni yengsa yoki biron amirzodaga shikast yetkazsa, yo bi-
ror o'lka xonini mag'lub etsa, uni yuqoridagi yo'sinda mukofotlasinlar. Chunonchi, Dashti Qipchoqqa, O'rusxonga qarshi urush uchun yuborgan amirim Iki Temur uni yengib qaytgach, amirni mukofotlab, tumon, tug', alam (bayroq) va nog'ora berdim. Uni davlatimga sherik qilib, o'zimga maslahatchi va vazir qildim. Kengashlarimga kiritdim va chegaradagi viloyatlardan birini unga taqdim etib, u yer amirlarini unga bo'ysundirdim. Shunda hasadchilar uning haqida turli uydirma gaplar tarqatib, «O'rusxon ulusini talon-toroj qilib, mol-mulkini o'ziniki qilib oldi» – dedilar. Bu gaplari bilan undan ko'nglimizni bir oz sovutdilar. Biroq men Bahrom Chubin qissasini eshitib tajribam oshgandi. Voqea bunday bo'lgan ekan. Xoqon²³⁹ uch yuz ming qonxo'r turk askari bilan Xo'rmuz ibn Nushirvon²⁴⁰ ustiga lashkar tortdi. Xo'rmuz esa Nushirvonning vaziri, maslahatchisi va sipohsolori bo'lmish Bahrom Chubinni 320 ming eroniy askar bilan xoqonga qarshi urushga yo'lladi. U xoqon lashkari bilan to'qnashib, uch kecha-yu uch kunduz jang-u jadal qildi. Oxiri xoqonni yengib, bor haqiqatni Ho'rmuzga arz qildi, o'lja qilib qo'lga kiritgan butun mol-mulkni Ho'rmuzning huzuriga jo'natdi. Shu asnoda hasadchilar va g'iybatchilar

²³⁹ Bu yerda 590-yili Eronga bostirib kirgan turk xoqoni Shaba nazarda tutiladi.

²⁴⁰ Ho'rmuz ibn Nushirvon – Xusrav I (531–579)ning o'g'li Ho'rmuz IV (579–590).

Ho‘rmuz majlisida unga qarshi tuhmat qilib, «Bahrom mol-mulkning katta ulushini o‘ziga olib qoldi, xoqonning asl qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan qilichi va toji, javohirlar qadalgan etigini o‘zlashtirib oldi», dedilar. Ho‘rmuz ham xomtama bo‘lib, Bahromning xizmatlarini unutdi. G‘arazgo‘y va g‘iybatchi kishilarning gaplariga ishonib, uni (Bahrom Chubinni) gunohkor va xoin, deb bilibdi. Unga ayollar yopinchig‘i, kishan va zanjir yuboribdi. Bahromning bo‘yniga kishan solib, oyoqlariga zanjir bog‘lab, ayollar kiyimini kiydirishni buyuribdi. So‘ng huzuriga amirlar, sipoh boshliqlarini chaqirtirib, uni saroyda yig‘ilgan barchaga ko‘rsatibdi. Sarkardalar va boshqa sipohiylar bu holni ko‘rib, Ho‘rmuzga ta’na-yu dashnomlar yog‘dirishibdi. Undan ixloslari qaytibdi. Keyinchalik sipoh Bahrom Chubin boshchiligida ittifoq bo‘lib, Ho‘rmuz dargohiga bostirib kelibdilar. Uni saltanatdan tushirib, Ajam mamlakati saltanatining taxtiga Xusrav Parvizni²⁴¹ o‘tkazibdilar.

Men bu voqeadan saboq olganim sababli, sipohimning ta’na-yu dashnomlariga qolib ketmaslik uchun Amir Iki Temurni huzurimga chorladim; saroy xodimlari va xalqni to‘plab majlis qurdim. O‘rusxon ulusidan o‘lja qilib olingan butun mol-mulkni bir yerga to‘plab, Amir Iki Temurga va u bilan birga qilich chopgan bahodirlarga va sipohiylarga in‘om qildim.

Yana amir qildimki, jangda o‘zini ko‘rsatib, qarshisidagi g‘anim lashkarini sindirgan har bir amirning martabasini oshirsinlar. Chunonchi, Tobon bahodir

²⁴¹ Xusrav Parviz – sasoniyalar sulolasidan Xusrav II Parviz (591 – 625).

To‘xtamishxon bilan bo‘lgan urushda ot solib, g‘anim bayroqdoriga yetib oldi va dushman bayrog‘ini yerga tushirdi, o‘zi bir necha joyidan yaralandi. Hasadchilar va shu qahramonlikka da‘vogar bo‘lganlar, uning bu xizmatini mendan yashirmoqchi bo‘ldilar. Lekin men uni in’omdan holi qoldirish insofdan emas, deb bilib Tobon bahodirga amirlik darajasini berdim. So‘ngra unga izzat-ikrom ko‘rsatib, bayroq taqdim etdim.

Yana amr qildimki, o‘nboshi, yuzboshi va mingboshilardan qay biri dushman safini buzib, o‘z qarshisidagi askar favjini sindirsa, o‘nboshi bo‘lsa, shahar hokimligini bersinlar. Yuzboshi bo‘lsa, uni biron mamlakat hukmdori etsinlar. Bunga misol shulki, yuzboshi Barlos bahodir To‘xtamishxon bilan bo‘lgan urushda yov lashkari bilan yuzma-yuz to‘qnashib, dushman qo‘shinini sindirdi. Uni Hisori Shodmon²⁴² mamlakatiga hokim etib tayinladim. Yana buyurdimki, mingboshilardan birontasi qarshisida turgan g‘anim lashkarini sindirsa, uni mamlakat hukmdori qilsinlar. Bunga misol, Muhammad Ozod Katur jangidan bir oz burun Burhon o‘g‘lon lashkarini mag‘lubiyatga uchratgan siyohpo‘sh²⁴³ jamoasini yengib, ularni sindirdi. Muhammad Ozodni Qunduz va Ko‘lob mamlakatlariga voliy qilib tayinladim.

Yana hukm chiqardimki, amirlardan qaysi biri g‘anim qo‘lidagi biror mamlakatni fath etib, dushman tasarrufidan ozod qilsa, shu mamlakatni uch yilga unga in’om tariqasida bersinlar.

²⁴² Hisori Shodmon – Qadimgi Sag‘oniyon (Chag‘oniyon) viloyatining XIV–XV asrlardagi nomi.

²⁴³ Siyohpo‘sh – Katur (Kofristonning bir viloyati) xalqiningmanbalarda atalishi.

Va amr qildimki, qaysi bir askar qilich chopib bahodirlik ko'rsatsa, unga in'om tariqasida chumoq, qimmatbaho toshlar qadalgan o'tog'a, kamar, turna bellik qilich va bir ot bersinlar va o'nboshilik martabasiga ko'tarsinlar. Ikkinchi, uchinchi bor bahodirlik ko'rsatsa, yuzboshi va mingboshi martabasiga ko'tarishsin.

KATTA NOG'ORA VA BAYROQ ATO ETISH TUZUGI

Amr qildimki, o'n ikki katta amirlarning har biriga bitta bayroq (alam) va bir nog'ora berilsin. Amir ul-umaroga bayroq va nog'ora, tumon tug'i va chortug'²⁴⁴ taqdim etsinlar. Mingboshiga esa bir tug' va karnay (nafir) bersinlar. Yuzboshi va o'nboshiga bittadan katta nog'ora (tabl) bersinlar. Aymoqlarning amirlariga bo'lsa, bittadan burg'u taqdim etsinlar. To'rt beglarbegining har biriga bittadan bayroq, nog'ora, chortug' va burg'u bersinlar.

O'n ikki amirdan qaysi biri dushman favjini sindirsa yoki g'anim qo'li ostidagi biror mamlakatni fath etsa, uni taqdirlab, agar birinchi darajali amir bo'lsa, ikkinchi darajali, ikkinchi bo'lsa, uchinchi darajali, uchinchi bo'lsa, to'rtinchi darajali amir martabasini bersinlar. Shu tartibda o'n birinchi darajali amirgacha davom ettirsinlar, Agar o'n birinchi darajali amir bo'lsa, uni o'n ikkinchi darajali amir qilib, bayroq, tug' va nog'ora bersinlar. Shu yo'sinda birinchi da-

²⁴⁴ Tumontug'i va chortug' – bayroqning ikki xili yoki amirlarning darajasini bildiruvchi uchi o'tkir nayza.

rajali amirga bitta tugʻ, ikkinchisiga – ikkita, uchin-
chisiga – uchta, toʻrtinchisiga – toʻrtta tugʻ va nogʻora
berib, ularni tumontugʻ va chortugʻ olish martabasiga
yetkazib ragʻbatlantirsinlar.

SIPOHNING YAROQ-JABDUQLARI VA ANJOM-JIHOZLARI TUZUGI

Shunday buyruq berdimki, yurish vaqtida oddiy
askarlardan har oʻn sakkiz kishi oʻzi bilan birga bir
chodir (xayma) olsin, har bir askar ikki ot, bir ka-
mon, bir sadoq oʻqdon (tarkash), bir qilich, arra, bigiz,
bir qop (juvol), juvoldoʻz, bolta, oʻnta igna va orqaga
osiladigan charm xalta (charm poʻsht) olsin.

Bahodirlardan har besh kishi bir chodir olsin. Har
biri bitta oddiy temir sovut (javshan)²⁴⁵, dubulgʻa
(xoʻdi), bir qilich, sadoq – oʻqdon, kamon va beshta
ot olsin.

Oʻnboshilardan har biri oʻzi bilan birga bir chodir,
zirh²⁴⁶, qilich, sadoq – oʻqdon, kamon va beshta ot olsin.

Yuzboshilardan har biri bir chodir, oʻnta ot,
qurol-aslahadan – qilich, sadoq – oʻqdon, kamon, gur-
zi, choʻqmor, koskan²⁴⁷, zirh, bagtar²⁴⁸ olsin.

Mingboshilardan har biri oʻzi bilan birga bitta cho-
dir, bir soyabon, qurol-aslahadan – javshan, dubulgʻa,
nayza, qilich, sadoq-oʻqdon va oʻq-yoydan koʻtarga-
nicha olsin.

²⁴⁵ Javshan – simdan toʻqilgan oddiy temir sovut.

²⁴⁶ Zirh – simdan toʻqilgan, oʻq va tigʻ oʻtmaydigan urush kiyimi; sovut.

²⁴⁷ Koskan – bu yerda harbiy bosh kiyimi (kaska – temir qalpoq, dubulgʻa) maʼnosida.

²⁴⁸ Bagtar – temirdan yasalgan, usti baxmal yoki zarrin mato bilan oʻralgan
urush kiyimi.

Birinchi amir bir chodir, bir o'tov, bir juft soyabon, qurol-aslahadan shu miqdorda olsinlarki, qo'l ostidagilarga ham bergudek bo'lsin. Shunga o'xshash ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi amirdan tortib to amir ul-umarogacha; har qaysilari, o'z martabalariga yarsa chodirdan, o'tovdan, otlardan boshlab, to boshqa harbiy anjomlargacha saranjom-sarishta qilib qo'ysinlar. Birinchi amir bir yuz o'n ot, ikkinchi amir bir yuz yigirma, uchinchi amir bir yuz o'ttiz, to'rtinchi amir bir yuz qirq ot, amir ul-umaroga yetguncha tartib shunday bo'lsin. U esa o'zi bilan birga uch yuzdan kam ot olmasin.

Piyodalar bo'lsa har biri o'zi bilan birga bir qilich, bir kamon va ko'targanlaricha o'q-yoydan olsinlar. Biroq jang paytida tuzuklarda ko'rsatilganidan kam bo'lmasin.

URUSH VA TINCHLIK VAQTIDA SOQCHILIK QILISH VA MAJLIS- YIG'INLARDA HOZIR BO'LISH TUZUGI

Amr qildimki, sipohiyalar, amirlar, mingboshilar, yuzboshilar va o'nboshilar devonxonaga, bazm-majlislariga kulohsiz (bosh kiyimisiz), etiksiz, sarmuzasiz²⁴⁹, bo'rk yoqalik chakmonsiz, bo'kda²⁵⁰, qilichsiz hozir bo'lmasinlar. O'n ikki ming qilich osgan askar urush-u tinchlik vaqtida butun yaroq-aslahalari bilan ko'shkda, devonxonaning o'ng va so'l tarafidan,

²⁴⁹ Sarmuza – kavushning bir turi.

²⁵⁰ Bo'kda – xanjar.

orqasidan va oldidan qurshab tursinlar. Shu tartibda har kecha ulardan ming kishi soqchilik qilish uchun hozir bo'lishsin. Har yuz qilichli ustiga bir yuzboshi qo'yilsin va unga shartlashilgan maxfiy so'zni aytsinlar.

Yana amr qildimki, urush paytida o'n ikki amirdan har biri, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar o'n ikki ming qurollangan otliq sipohi bilan bir kecha-kunduz davomida har qaysilari o'z xonlarini qo'riqlash uchun hozir bo'lsinlar. Bu o'n ikki ming otliq lashkarni to'rt favjga bo'lib, bir favjini barong'orga, boshqasini javong'orga, bittasini o'rduning²⁵¹ oldiga, boshqasini esa o'rduning orqa tarafiga tayinlasinlar. Ushbu favjlar navbatma-navbat o'rdudan yarim farsang uzoqlashib soqchilik qilsinlar. Ushbu to'rt sipohiy favj o'zlari uchun hirovul²⁵² belgilasinlar, hirovuldan esa qorovullar²⁵³ tayinlansin. Ular bo'lsa ehtiyotkorlik va hushyorlikni qo'ldan bermay, o'rduga xabar yetkazib tursinlar.

Yana hukm qildim, atrofimda joylashgan lashkar va o'rduga, har birida alohida bittadan kutvol²⁵⁴ tayinlasinlar va o'rduni qo'riqlash, soqchilik qilish ishlari shular ustiga yuklansin, bozor ahlidan²⁵⁵ soliq olish ham shular zimmasida bo'lsin. Agar o'rdu ahlidan biron kimsaning narsasi o'g'irlansa, ular javobgarlikka tortilsinlar.

Qo'shin orasidan to'rt favj chopqunchilar tayin-

²⁵¹ O'rdu – yurish vaqtida podshoh va xonning qarorgohi; qo'shin joylashgan yer (lager).

²⁵² Hirovul – biron qism (markaz, qanot) oldida turuvchi harbiy bo'linma.

²⁵³ Qorovul – xabarchi qism.

²⁵⁴ Kutvol – qal'a boshlig'i (komendant).

²⁵⁵ Bozor ahli – o'rdu atrofida savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lgan kishilar.

lashni buyurdim. Bular to‘rt farsang masofada lashkar yonida yurib, ularni qo‘riqlab borsin. Bordi-yu lashkardan biron kishi o‘ldirilganini yoki yaralangani ko‘rsalar, uning ishini o‘z zimmalariga olishlari lozim. Agar biron kimsaning narsasi o‘g‘irlansa ular javob bo‘lsin.

Yana buyurdimki, lashkarning uchdan bir qismi sarhadlarni qo‘riqlash ishiga belgilansin; uchdan ikki qismi esa doim saltanat xizmatiga hozir bo‘lib tursin.

VAZIRLARNING XIZMAT QILISH TUZUGI

Amir qildimki, to‘rt vazir har kuni devonxonada bo‘lsinlar. Birinchi – mamlakat va raiyat vaziri. Birinchi – mamlakatdagi muhim ishlarni, kundalik muomalalarning ahvolini, viloyatlardan olingan hosil, soliq-o‘lponlar, taqsimlash, kirim-chiqimlarni, mamlakat obodonligini, aholining farovonligi ishlarini va xazinani qanday qilib tartibga keltirayotganligini menga bildirib tursin.

Ikkinchi – sipoh vaziridirki, sipohiylarning maoshlari va tanholarini²⁵⁶ boshqarsin, tarqoq holatga tushib qolmasligi uchun doimo sipoh ahvolidan xabardor bo‘lib tursin va u ahvoli haqida menga xabar berib tursin.

Uchinchi – egasiz qolgan, o‘lib ketgan va qochganlarga tegishli mollarni, kelib-ketayotgan savdogarlar mol-mulkidan olinadigan zakot va bojlarni, mamlakat chorvalarini, ularning yaylovlarini boshqa-

²⁵⁶ Bu yerda toj-u taxt uchun qilgan xizmatlari evaziga berilgan in‘om, ma’nosida.

rib, bularning barisidan yig‘ilgan daromadlarni omonat tarzida saqlovchi vazirdir. U g‘oyib bo‘lganlar va o‘lganlarning mol-mulki bo‘lsa, merosxo‘rlariga topshirsin.

To‘rtinchisi – saltanat ishlarini yurituvchi vazir. U butun saltanat idoralarining kirim-chiqimlari, xazinadan sarf qilingan tamom xarajatlar, hatto otxona va saroydagi boshqa jonzotlarga qilingan xarajatlargacha ogoh bo‘lishi kerak.

Yana amr qildimki, sarhadlar va menga tobe mamlakatlarga oid ishlarga mas‘ul uch vazirdan iborat davlat hay‘ati (xolisa) tuzilsin. Ular mazkur yerlardagi moliyaviy muomalalarni va keladigan daromadlarni boshqarsinlar.

Bu yetti vazir devonbegiga bo‘ysunishi lozim va u bilan ittifoqda muhim moliyaviy ishlarni amalga oshirmoqlari va mening arzimga yetkazishlari darkor.

Yana hukm qildimki, bir kishini arzbegi qilib tayinlasinlar. U sipoh, raiyat va arz-dod qilib huzurimga keluvchilarning ahvolini, mamlakatning obod-xarobligini, muhim ishlardan qaysi biri bitgan-bitmangligini mening arzimga yetkazib tursin.

Amr qildimki, sadrlar sadri²⁵⁷ sayyidlar va boshqa arboblarga suyurg‘ol tariqasida berilgan yerlar va vaqflarning ahvolini, ular vazifalarini qay darajada ado etayotganliklarini tekshirib, menga arz qilib tursin. Islom qozisi esa shariat ishlarining borishi va ah-dos qozisi dunyoviy ishlar haqida menga arz qilsinlar.

Yana amr qildimki, saltanat ishlari, mamlakat-

²⁵⁷ Sadrlar sadri (sadrlar boshlig‘i, bosh sadr) – sadr, vaqf yerlar va vaqf etilgan boshqa mulkning hisob-kitobini olib boruvchi mansabdor.

ni idora etish, undagi o'zgarishlar, almashtirishlar, sipohiylar va amirlarning tayinlanishi, turli kengash-tadbirlarni xos majlisda menga arz qilsinlar. Bu majlislarda maxfiy va sirli ishlarni pinhon tutishga qodir bo'lgan maxsus kotib (munshiyi mahram) hozir bo'lib, rostlik qalami bilan maxfiy-yashirin kengashlarni va gaplarni daftarga yozib borsin.

Va yana majlis kotiblarini (majlisnavison) tayinlashni buyurdimki, devon majlisida navbatma-navbat hozir bo'lib, majlisda ko'rilgan va hal qilingan muhim masalalar va ayrim ishlar tafsilotini daftarlarga yozib olib, saqlashlari lozim. Menga arz qilingan gaplar, chiqargan hukmlarim, majlislarda ko'rilgan mamlakat ahamiyatiga molik ishlardan tortib, juz'iy ishlargacha barchasini qalamga olib, boshimdan kechirgan voqealarim daftariga kirgizsinlar.

Saltanatning har bir idorasida kirim-chiqimlarini, kundalik xarajatlarni yozib borish uchun bir kotib tayinlansin.

ULUSLAR, QO'SHINLAR VA TUMANLARNING AMIRLARI MA'MURIYATI TUZUGI

Buyurdimki, yurish vaqtida har bir ulus va tuman amiri har chodirlidan (xirgoh) bir otliq, har ikki olachuqdan²⁵⁸ bir otliq, har bir uydan bir otliq askar ajratib, o'zlari bilan birga olib ketsinlar. Ular qaysi mamlakatga kelib tushsalar, ulufalari o'sha yerning sug'oriladigan maydoni (obxo'ri) va o'tlog'i

²⁵⁸ Olachuq (olachug') – chayla, kapa.

(alafxo‘r)dan bo‘lsin. Uluslarning amirlariga yarg‘u²⁵⁹ va bayroqlar bersinlar. Amirlar uluslar va tumanlarning holi-qudratiga yarasha otliq askar hozirlab yurishga olib kelsinlar.

Qaramog‘imdagi qirq aymoqdan quyidagi o‘n ikkitasiga tamg‘a berilsinki, bular mening xos navkarlarimdan bo‘lib hisoblansinlar: barlos, tarxon, arg‘un, jaloir, tulkichi, do‘ldoy, mo‘g‘ul, suldus, tug‘oy, qipchoq, orlot, totor.

Barlos urug‘idan quyidagi to‘rt kishini amirul-umaro qildim: Amir Xudoydod. Unga Badaxshon mamlakatini inom etdim. Amir Joku, Amir Iki Temur va Amir Sulaymonshohga ham bittadan sarhad mamlakatini tortiq qildim. Barlos urug‘idan yana yuz kishini mingboshi etdim. Amir Jaloliddin barlosga o‘ninchi amir darajasini berdim. Amir Abu Sayyidni to‘qqizinchi amir darajasiga ko‘tardim.

Tarxon ulusidan amir Boyazidni yettinchi amir darajasiga tayinladim. Ulardan yigirma kishini yuzboshi qildim.

Arg‘un ulusidan Toshxo‘jani sakkizinchi amir qildim. Bulardan yigirma kishini mingboshi, yuzboshi va o‘nboshi qilib tayinladim.

Jaloir ulusidan To‘q Temur va Sher Bahromni sakkizinchi va to‘qqizinchi amir etib tayinladim. Bulardan yigirma kishini yuzboshi va o‘nboshilikka belgiladim.

Tulkichi ulusidan O‘ljoytu Apartiga amirlik martabasini berdim.

²⁵⁹ Yarg‘u – huquq, hukm.

Do‘ldoy ulusidan Tobon bahodir va Son bahodirga amirlik martabasini berdim.

Mo‘g‘ul ulusidan Temirxo‘ja o‘g‘lonni amirlik martabasiga yetkazdim.

So‘ldus ulusidan Elchi bahodirga amirlik martabasini berdim.

Tug‘oy ulusidan Ali Darveshni amir qildim.

Qipchoq ulusidan Sori Bug‘oga amirlikni berdim.

Orlot ulusidan Amir Muayyadnikim, singlim uning nikohida edi, amir ul-umaro etib tayinladim. So‘loychi bahodirni ham amirlikka ko‘tardim.

Totor ulusidan Kunaxonga amirlik (martabasini) berdim.

Tamg‘aga yetmagan yigirma sakkiz aymoq boshliqlariga ulus amirligini berdim. Ular yurish, jang-u jadal vaqtida tuzukka binoan o‘z ulusidan otliq askar to‘plab, huzurimga hozir bo‘lsinlar.

NAVKARNING BEGIGA VA BEKNING NAVKARIGA MUOMALA QILISHI TUZUGI

To‘g‘ri navkar bilsinki, u agar o‘z navkari bo‘lgan taqdirda undan nimani ko‘zlasa, aynan shu narsani uning begi ham o‘zidan ko‘zlaydi. Shunday bo‘lgach, o‘zini bek xizmatidan ozod etilgan deb hisoblamasin. Yana shuni ham bilishi kerakki, agar begi unga avvaliga inoyat-marhamatlar qilsa-yu, oxiri inoyatsizlig-u iltifotsizlik qilsa, u holda ayb va nuqsonni begidan emas, o‘zidan axtarsin. To‘g‘ri navkar o‘z begiga ixlos qo‘yib, xolis xizmat qilishi kerak. Qaysi navkar begiga ixlos qo‘ymay, ko‘nglida gina-kudu-

rat saqlasa, ixlossizlik va adovati tufayli baxtsizlikka duchor bo'ladi. Lekin o'z begiga ixlos qo'ygan navkarning boylig-u davlati va noz-ne'matlari kundan-kun ortib boradi.

Begiga e'tiqodi kuchli navkar ulkim, uning og'ir-qattiq e'tirozli so'zlaridan ranjib, ko'nglida kek saqlamaydi. Begidan sodir bo'lgan kamchilikni o'zidan deb biladi. Shunday navkar ta'min-u tarbiyaga loyiqdir. Qaysi navkarning himmati yemak-ichmak; yaxshi kiyinmakkagina bog'lanar ekan, albat, ta, ish vaqtida sustkashlik qiladi. Qaysi navkar o'z xizmati, haq-burchini unutib, ish vaqtida mehnatdan yuz o'girar ekan, unday navkardan yuz o'girmoq kerak. Qaysi navkar ish vaqtida bahona izlab, jang-u jadal paytida ijozat so'rab, qochishni mo'ljallasa, bugungi ishni ertaga qoldirsa, (Po'lod va Temur o'g'lon boshimga ish tushganda o'zlarini shu qabilda tutib, meni tashlab ketganlari kabi) bunga o'xshash navkarlar, nomlarini ham tilga olishga munosib emasdilar. Bunday kishilarni Parvardigori olamga topshirish zarur.

Yana haqiqiy podshohlarga lozimdirki, qaysi navkarni o'zlari ulug'lab ko'targan bo'lsalar, tezda uni xorlab tuban tushirmasinlar. O'zlari ko'targan kishilarni tashlamasinlar. Kimni bilgan va tanigan bo'lsalar, uni unutmasinlar. Agar ahyon-ahyonda uning izzat-nafsigaga tegib xo'rlagan bo'lsalar, evaziga ilgarigidan ikki barobar ortiq izzatini oshirsinlar va o'sha navkarni o'z ixlosi va e'tiqodiga havola qilsinlar. Agar u ko'nglida gina-advat saqlasa, tez orada

o‘zi baxtsizlikka uchraydi. Begining ko‘nglida yaxshiligi bilan joy olgan har bir navkar, kuni kelib yaxshilik ko‘rishi haqdir.

Qaysi bir navkar o‘z ixtiyori bilanmi yoki ixtiyorsizmi begidan ajrab ketgan bo‘lsa-yu, keyinroq yana qaytib kelsa, uni hurmatlasinlar, chunki u ajralib ketganidan pushaymon bo‘lgani uchun ham qaytib kelgan.

Yana amr qildimki, g‘anim tomonidan bo‘lgan navkar bizga qarshi qilich ko‘targan bo‘lsa, o‘z yurtining tuz haqini halollagan bo‘ladi. Agar shunday kishilardan biron tasi jang vaqtida qo‘lga tushsa yoki g‘anim tomonidan umidi uzilib, bizga kelib xizmat qilishni ixtiyor qilgan bo‘lsa, uni aziz tutsinlar, martabasini oshirib, vafodor odam deb bilsinlar. Chunonchi, Mengli Bug‘o, Haydar Andxudiy va amir Abu Sayyid – bular olti ming otlig askar bilan Balx daryosi²⁶⁰ bo‘yida menga qarshi jang qildilar. Keyinroq Tug‘luq Temurxondan noumid bo‘lib, mening panohimga kelganlarida ularga izzat-ikrom ko‘rsatib, Hisori Shodmon, Andijon va Turkiston viloyatlarini ularga in‘om qildim.

Va amr qildimki, har bir navkar g‘anim nazdida hurmat-e‘tiborga ega bo‘lib qadrlansa-yu, biroq jang-u jadal vaqtida o‘z begiga xiyonat qilib, uning dushmaniga do‘stlik qilsa, tuz haqini, bek hurmatini, navkarlik burchini va undan ko‘rgan noz-ne‘matlarini unutsa, o‘z begining dushmaniga yon bosib, uni o‘z begidan ustun qo‘ysa, bunday kimsani xizmatga

²⁶⁰ Balx daryosi – Amudaryo o‘rta asrlarda shu nom bilan ham atalgan.

yo‘latmasinlar. Hayotning o‘zi bundaylarning qil-mishiga yarasha jazosini beradi.

Qaysi bir navkar yurish vaqtida o‘z begidan yuz o‘girib, undan ajralib, oldingizga xizmat istab kelsa, unday navkarga ishonib bo‘lmaydi. Agar u ma‘lum muddatdan keyin ko‘p xizmat qilib vafodorligini ko‘rsatsa, u chog‘da uni olib qolsa bo‘ladi. Agar biron navkar yurish vaqtida emas, urush bo‘lmagan chog‘da kelib, xizmat qilishni ixtiyor etsa, unga izzat-u ehti-rom bildirsinlar.

Agar vazirlardan yoki navkarlardan birontasi urush kunlarida tadbirkorlik ishlatib, dushman bilan aloqa bog‘lab, unga oshnolik qilsa va shu libosda o‘z begining ishini bitirmoqchi bo‘lsa, unday odamni eng aqlli do‘stlardan va xizmatkorlardan deb hisoblash zarur. Lekin biron navkar dushman bilan kelishib, o‘z xojasiga munofiqlik qilsa, bunday navkarni dushman-ga taqdim etish kerak.

Agar navkarlardan biri qilich chopishib, g‘animni sindirar ekan, g‘arazgo‘y odamlarning uning haqida ayt-gan gaplariga quloq solmasinlar. Uning qilgan xizmatla-rini yashirmaslik lozim, aksincha, bir xizmatini o‘ngga yo‘ysinlar, martabasini oshirsinlar, toki boshqa navkarlar buni ko‘rib jonbozlik qilishga rag‘batlansinlar.

Sipohiy favjlardan yoki amirlardan qaysi biri dushman bilan kelishib, do‘st-u oshno bo‘lib yashash yo‘lidan burilib, g‘animlar safiga birlashar ekan, ular-ni yurtdan chiqarib, hech yerdan o‘rin bermasinlar. Bunga misol, Kesh²⁶¹ lashkarining sarkardalari men-

²⁶¹ Kesh – Shahrisabz shahri va viloyatining o‘rta asrlardagi nomi.

dan yuz o'girib, amir Hoji barlos qo'shiniga qo'shildilar. Shundan keyin men ularga ishonmay qo'ydim.

Agar navkarni biron mamlakatga hokim qilgan bo'lsalar-u, u bevafoigidan dushman bilan kelishib, mulkni²⁶² unga taslim qilsa, o'lim jazosiga mahkum qilsinlar. Mamlakatni himoya qilib, dushmanni yo'latmagan navkarni yuqori martabaga ko'tarib, hurmatlasinlar.

Qaysi bir amir urush kunlari, ahvol tang bo'lgan paytda, jang maydonida ixlos qadamini mahkam qo'yib, do'st-oshnolik haqini saqlagan bo'lsa, uni o'z og'a-inisidek ko'rsinlar, Chunonchi, Kesh amirlari va lashkari mendan butunlay yuz o'giranlarida va amir Joku barlosdan boshqa hech kimsa oldimda qolmagan bir paytda, men amir Jokuni o'z aziz og'amday ko'rib, davlatimga sherik qildim. Uni amir ul-umaro etib tayinlab, Balx va Hisor mamlakatlarini unga in'om qildim.

DO'ST-U DUSHMANGA MUOMALA QILISH TUZUGI

Turon mamlakatini fath etgan kunim va poytaxt Samarqandda saltanat taxtiga o'tirganimdan so'ng, do'st-u dushman bilan muomalada bir tekis yo'l tutdim. Menga yomonlik qilgan, hiyla-makr ishlatib, jang maydonida menga qarshi qilich yalang'ochlagan Badaxshon amirlari, turk-u tojik qo'shinlarining ba'zi amirlari qilgan qing'ir ishlaridan qo'rquvda

²⁶² Mulk – podsholik, davlat, mamlakat.

edilar. Chorasiz qolib, iltijo bilan mening panohimga kelganlarida ularga shunday yaxshiliklar qildimki, mening inoyatim va xayr-ehsonimni ko‘rib, o‘zlari sharmanda bo‘ldilar. Kimni ranjitgan bo‘lsam, ehson-u in’omlar bilan ko‘nglidagi xafagarchilikni chiqardim va martabalariga qarab imtiyozlar berdim. Lekin suldu va Jete amirlaridan nafratlandim, chunki ular Qobilshoh Chingiziyni²⁶³ amirlik, keyinroq xonlik taxtiga ko‘tarib, unga do‘stona ixlos bilan xizmat qilish xususida ahdu paymon bergandilar. Biroq keyinroq, mening saltanat taxtiga o‘ltirganimni eshitishgach, menga xushomad qilmoqchi bo‘lib, ontlarini buzdilar va uni qatl ettirdilar.

Menga hasad qilib, o‘ldirishga qasd qilgan kishilarga shunchalik sovg‘a-in’omlar berib, muruvvat-u ehson ko‘rsatdimki, bu yaxshiliklarni ko‘rib, xijolat teriga g‘arq bo‘ldilar. Hamisha mening roziligimni olib ish tutgan do‘stlarim oldimga panoh tilab kelganlarida, ularni o‘zimning baxt-u davlatimga sherik bilib, hech qachon ulardan, mol-mulk va tirikchilik ashyolarini ayamadim.

Yana o‘z tajribamdan bildimki, sodiq va va-fodor do‘st ulkim, o‘z do‘stidan ranjimaydi, do‘stining dushmanini o‘z dushmani deb biladi. Agar kerak bo‘lsa, do‘sti uchun jonini ham ayamaydi. Shundayki, amirlarimdan qay birlari menga jon-dili bilan hamrohlik qilgan bo‘lsalar, men ham ulardan hech narsani ayamadim.

Yana o‘z tajribamda ko‘rdimki, aqlli dushman, johil-u nodon do‘stdan yaxshiroq ekan. Chunonchi,

²⁶³ Qobilshoh – asli darveshnamo shoir; 1364-y. taxtga o‘tqazilgan va hammasi bo‘lib to‘rt oy hukmronlik qilgan.

amir Qozogʻonning nabirasi amir Husayn nodon doʻstlardan edi. Uning doʻstlik yuzasidan qilgan ishlarini, hech bir dushman qilmaydi. Amir Xudoydod menga shunday deydi: «Dushmaningni laʼl-u javohirdek saqlagil, qachonki biron toshloq yerga kelib qolsang, uni olib toshga shunday urginki tolqoni chiqib, undan nishon ham qolmasin». U yana shunday dedi: «Agar dushmaning bosh urib panohingga kelsa, rahm qilib, yaxshilik va muruvvat koʻrsatgil». Chunonchi, men Toʻxtamishxonga qilganim kabi. U panohimga sigʻinib kelganda, unga yaxshilik va muruvvat qildim. Agar dushman sendan muruvvat va xayr-ehson koʻrsa-yu, yana qaytadan dushmanlik yoʻlini tutsa, uni parvardigorning hukmiga topshir.

Chin doʻst uldirki, doʻstidan hech qachon ranjilmaydi, agar ranjisa ham, uzrini qabul qiladi.

SALTANAT SAROYIDA OʻTIRISH VA OʻRIN OLISH TUZUGI

Amr etdimki, oʻgʻillarim, nabiralarim va qavm-qarindoshlarim oʻz daraja va martabalariga yarasha xuddi oy qoʻrgʻonlagandek, saltanat taxtini oʻrab oʻltirsinlar. Sayyidlar, qozilar, ulamo, fuzalo, shayxlar, ulugʻlar va ashrof²⁶⁴ oʻng tomondan oʻrin olsinlar. Amir ul-umaro, beklarbegi, amirlar, noʻyonlar, ulus, tumanlar va qoʻshinlarning sardorlari va amirlari, mingboshilar, yuzboshilar, oʻnboshilar, oʻz martabalariga yarasha, chap qoʻl tomonda oʻtirsinlar.

²⁶⁴ Ashrof – sharaf va eʼtibor egalari, oliy tabaqaga mansub kishilar.

Devonbegi va vazirlarning o‘rnini taxt qarshisidan ko‘rsatdim. Turli mamlakatlar, el-uluslarning kalon-tarlari va kadxudolari esa, vazirlar orqasida saf bo‘lib o‘tirishlarini buyurdim. «Bahodir» degan faxrli nomga ega mard yigitlar, qilich chopib tanilgan o‘g‘lonlar, saltanat taxtining orqasidan, o‘ng qo‘l tomonda tursinlar. Qorovulbegilar esa saltanat taxtining orqasidan, o‘ng qo‘l tomonda o‘tirishlarini buyurdim. Hirovul amiri mening ro‘paramdan o‘rin olsin. Ichki²⁶⁵, xususiy yasovulim esa katta chodir eshigi oldida, taxtim poyasining to‘g‘risida tik tursin. Dodxohlar²⁶⁶ o‘ng va chap tomonda tik tursinlar.

Qolgan sipohiylar (soyiri sipoh)²⁶⁷, xizmatchi va hashamlar²⁶⁸, har qaysilari o‘z martabalariga yarasha saf tortib, o‘z joylarini bilib tik tursinlar.

O‘rin olish qoidalarining bajarilishini nazorat qiluvchi to‘rt amirga, majlisga hozir bo‘lganlarni o‘z tartibi bilan taxtimning o‘ng va so‘l, oldi va orqasiga joylashtirishlarini buyurdim.

Yana hukm qildimki, qachon majlis qoidaga muvofiq tartibga keltirilgach, ming tovoq osh, ming dona non keltirib, umum yig‘ilganlar (omma)ga shohona ziyofat (shilon) bersinlar. Ming tovoq oshni mumtoz va xos kishilar bazmiga olib kelib, shundan besh yuz tovog‘ini ulus amirlariga, sarkardalarga, oqsoqollarga, har qaysisining nomiga atab, tarqatsinlar.

²⁶⁵ Ichki – kichik lavozimdagi saroy xizmatchisi.

²⁶⁶ Dodxoh – arz-dod bilan kelganlarning arizasini qabul qilib olib, podshohga yetkazuvchi mansabdor.

²⁶⁷ Soyiri sipoh – harbiy yurish paytida aholidan safarbar qilingan lashkar.

²⁶⁸ Hasham – podshoh, xon, amirlarga yaqin kishi; xizmatkor.

MAMLAKATLARNI ZABT ETISH TUZUGI

Biron mamlakatda jabr-zulm va fisq-u fasod kuchayib ketarkan, asl podshohlar adolat oʻrnatib, fisq-fasodni, zulmni yoʻqotish niyatida ana shunday mamlakatga hujum boshlashi lozim. Tangri taolo shu niyatning sharofati bilan mamlakatni zolimning qoʻlidan tortib olib, odil podshohga topshiradi. Chunonchi, men Movarounnahr viloyatida adolat oʻrnatish niyati bilan uni zolim oʻzbekiya toifasining qoʻlidan tortib oldim.

Qaysi bir mamlakatda shariat zaiflashgan boʻlsa, Alloh ulugʻ qilgan narsalarni xor tutsalar va Xudoning xos bandalarini ranjitsalar, chinakam jahongir sulton, hazrati Muhammad, sallallohu alayhi vasallam, din va shariatiga rivoj berish uchun oʻsha mamlakatga kirsin. Xudoning rasuli unga madad-u inoyat koʻrsatgay. Bunga misol, men Hindiston poytaxtini Feruzshohning²⁶⁹ nabirasi sulton Mahmuddan, Maluxon va Sarangxondan oldim, din-u shariatni tarqatdim va u diyorning butxonalarini buzdim.

Qaysi mamlakatning aholisi oʻz hokimi yoki voliysidan ozor chekkan va oʻsha diyori ahlining koʻngli oʻz voliysidan qolgan boʻlsa, mamlakatlarni zabt etguvchi chinakam podshoh u yerlarni oʻz tasarrufiga olsin. Odil podshoh u yerga qadam qoʻyishi bilan fath-u zafar ham unga yor boʻlib, birga kiradi. Bunga misol, men Xuroson viloyatini kart sultonlari-

²⁶⁹ Dehlida hukmronlik qilgan tugʻliqiylar sulolasi hukmdorlaridan biri Feruzshoh III (1351–1388).

dan²⁷⁰ ajratib oldim²⁷¹. Xuroson poytaxti – Hirotga qarab yuzlanishim bilan Sulton G‘iyosiddin butun mamlakatni, xazina-dafinalari bilan, peshkash qilib menga topshirdi.

Qaysi mamlakatda dindan qaytishlik (ilhod) va zindqlik²⁷² kuchaysa va u diyorning aholisi, sipoh-ur raiyat turli maslakka kirib ittifoqlari buzilsa, u mamlakatning halokati yaqindir. Chinakam jahongir podshoh unday yurt ustiga bosqin qilishi lozim. Misol uchun men Iroqi ajam va Fors viloyatlarini mal’un dinsizlar vujudidan tozaladim, turli toifadagi hukmdorlarni ag‘darib, Xudo bandalarini, har yerda o‘z saltanat bayrog‘ini ko‘targan bundaylarning jabr-zulmidan qutqazdim. Qaysi bir viloyat xalqining e’tiqodi hazrati sayyid ul-mursalin²⁷³, unga Allohning marhamatlari bo‘lsin, xonadoni aqidalaridan farqlanib o‘zgargan bo‘lsa, podshohlar o‘sha viloyatni bosib olishlari va aholisini buzuq e’tiqodlaridan qaytarishlari lozim. Bunga misol, men Shom viloyatiga kirib, buzuq e’tiqodli kishilarni jazoladim.

Jahongirlik qilishga kirishganimda to‘rt narsani xotiramda mahkam saqladim. Birinchisi – qaysi mamlakatni zabt etmoqchi bo‘lsam, to‘g‘ri tadbir va kengash bilan ish tutdim. Ikkinchisi – xatoga yo‘l qo‘ymaslik uchun har bir ishni ko‘p o‘ylab, sergaklik va ehtiyotkorlik bilan qildim. Shuning uchun menga

²⁷⁰ Kart sultonlari – G‘ur va Hirot viloyatlari ustidan hukm yuritgan. Unga Malik Shamsiddin Muhammad (1245-y. vafot etgan) asos solgan.

²⁷¹ Bu voqea 1381-yili sodir bo‘lgan.

²⁷² Zindqlik – xudosizlik, dinga ishonmaslik.

²⁷³ Sayyid ul-mursalin – barcha payg‘ambarlar yetakchisi: Muhammad payg‘ambarning faxriy nomlaridan.

Allohning madad-u inoyati yetib, nima tadbir qo‘llagan bo‘lsam, to‘g‘ri va rost chiqdi. Har yer el-ulusi-ning tabiati va mizojlarini xotiramga keltirib, ularning tabiatiga muvofiq yo‘l tutib, shunga qarab ularga hokim tayinladim. Uchinchisi – uch yuz o‘n uch asil zotli, shijoatli va aql-farosatli er yigitlarni atrofimga birlashtirdim. Birlilik-ittifoqlari shunday ediki, barilari go‘yo bir tandek edilar. Barchalarining maqsadlari, ra‘ylari, so‘zlari va ishlari bitta edi. Bir ishni qilaylik, deb qaror qilsalar, tugatmagunlaricha undan qo‘l uzmas edilar. To‘rtinchisi – bugungi ishni ertaga qoldirmadim. Yumshoqlik qilishga to‘g‘ri kelsa, muloyimlik qildim; qattiqqo‘llik ishlatish vaqti yet-
sa, qat‘iy choralar ko‘rdim. Shoshmaslik kerak yerda shoshilmadim, shoshilarli ishlarni kechiktirmadim. Qaysi ishni chora-yu tadbir bilan bitirishning iloji bo‘lsa, unda qilich ishlatmadim.

Kunduzlari tajribali va dono kishilar bilan turli mamlakatlarni zabt etish shatranji²⁷⁴ ustida bosh qotirdim. Kechalari bo‘lsa to‘shagimda yonboshlab olib, mamlakat ishlarini qanday yurgizish kerakligi haqida o‘ylardim va ularni, bajarish vositalarini o‘zimcha tasavvur qilib ko‘rardim. O‘zga mamlakatlarni zabt etish yo‘llarini o‘z ko‘nglimda chamalab, qaysi yo‘ldan kirib, qaysi yo‘ldan chiqishni belgilar edim. Sipohiyalarim bilan qanday muomala qilishim to‘g‘risida fikr yurgizib, qaysi birini qanday tarbiyat qilishim kerak, qaysi ishni qay biriga topshirsam, xato qilmagan bo‘laman deb, har ishning

²⁷⁴ Bu yerda bo‘lg‘usi urushlar rejasini tuzish haqida gap boradi.

oldi-ortini o‘ylar edim. Sipoh boshliqlaridan qaysi biri menga do‘stlik qilsa, unga ortig‘i bilan xayr-ehson qildim. Yaxshilik qilsam, yomonlik bilan javob bergan kimsalarni haromzoda deb bildim. Ikki olam egasi (Xudo)ning rasuli debdilarkim: «Zinodan tug‘ilgan kishi o‘ziga yaxshilik qilgan odamga yomonlik qilmaguncha dunyodan ketmaydi».

Pirim menga yozdikim: «Xudoning va Xudo payg‘ambarining hukmiga amal qil, rasulullohning zurriyotiga yordam ber, Xudoning ne‘matlarini yeb, yana unga va uning payg‘ambarlariga dushmanlik qilgan podshohlarni Xudoning mulkidan chiqar. Xudoning mulkida adolat bilan ish tutgilkim, shunday demishdirlar: «Kufr²⁷⁵ bor yerda mamlakat turishi mumkin, lekin zulm bor yerda turolmaydi».

Qabih xatti-harakat, yomon ishlardan Xudo mulkini tozalagin. Yomon taom badanga qanday ziyon qilsa, yomon xatti-harakat ham olamga shunday ta‘sir ko‘rsatadi. Zulmning nom-nishonini yo‘qotgin. Zolimning dunyoda uzoq hayot kechirishini yaxshiligidan deb bila ko‘rma. Zolim va fosiqlarning uzoq yashashiga sabab shuki, o‘zlaridagi bor yomonliklarini yuzaga chiqarib, tugatmagunlaricha Xudo ularga muhlat beradi, so‘ngra Allohning qahr-u g‘azabiga uchraydilar. Gohida Allohning qudrati bilan zolimlar, fisq-u fujur qiluvchilar, birdan band-u zindonga, talon-torojga, ochlikka, qahatga, vaboga, to‘satdan o‘lishga giriftor bo‘ladilar. Gohida begunoh bo‘lgan yaxshi, to‘g‘ri va taqvodor kishilar ham yomonlar-

²⁷⁵ Kufr – islomni tanimaslik; xudosizlik, kofirlik.

ning shum qilmishlaridan ofat-u baloga uchraydilar. Shundaykim, to‘qayga o‘t tushsa, ho‘l-u quruqqa qaramay barchasini kuydiradi. Kofirlar, zolimlar, fosiq-u fujurlar qancha ko‘p zulm-xiyonat, fisq-fasod qilsalar, noz-ne‘matlari shuncha ko‘payarkan, deb o‘ylamagin. Xullas, ularning ne‘matlari ko‘payishining sababini bilib olish kerak. Buning sababi ushbudir: «Ehtimol, haqiqiy ne‘matlar beruvchi (Alloh)ning inoyatini ko‘rib, ular zora zulmdan, fisq-fasoddan qaytib imon-insofga kelib, uning ne‘matlariga shukr qilsalar», deb shunday qilingandir. Biroq Allohga shukr aytishni unutar kanlar, Tangrining dargohiga qaytmas ekanlar, Xudo va uning rasuli ne‘matlari haqini bilmas ekanlar, oxir oqibat Parvardigorning qahr-u g‘azabiga giriftor bo‘ladilar».

Pirimning bu nomasi menga yetib kelgach, Xudo mulkini kofir-u zolimlar, mulhid-u²⁷⁶ munofiqlar, fosiq-u fojirlar qo‘lidan tortib olish, ularni yo‘qotish uchun belga himmat kamarini bog‘ladim.

SALTANATNI IDORA ETISH TUZUGI

Qaysi mamlakatni zabt etgan bo‘lsam, o‘sha yerining obro‘-e‘tiborlik kishilarini aziz tutdim, sayyidlari, ulamolari, fuzalo va mashoyixiga ta‘zim bajo keltirdim va hurmatladim, ularga suyurg‘ol, vazifalar berib, maoshlarini belgiladim; o‘sha viloyatning ulug‘larini og‘a-inilarimdek, yoshlari va bolalarini bo‘lsa, o‘z farzandlarimdek ko‘rdim. Mazkur mamlakatlarning sipohi uchun dargohim eshigi ochiq edi. Raiyatini o‘zimga qaratib oldim. Hammani qo‘rquv

²⁷⁶ Mulhid – bid‘atchi; Xudoga shak keltiruvchi.

va umid orasida saqladim. Har mamlakatning yaxshi kishilariga men ham yaxshilik qildim, nafsi yomonlar, buzuqlar va axloqsiz odamlarni mamlakatimdan quvib chiqardim. Pastkash va razil odamlarga o‘zlariga loyiq ishlar topshirdim hamda hadlaridan oshishlariga yo‘l qo‘ymadim. Ulug‘larini (akobir) va sharaf-e’tiborli kishilarini (ashrof) hurmatlab, martabalarini oshirdim. Har mamlakatda adolat eshigini ochdim, zulm-u sitam yo‘lini to‘sdim. O‘z erki bilan menga bo‘ysungan viloyat hokimlariga o‘sha yurt hukumatini qaytarib berdim va ularni in’om-u ehson bilan qadrlab, o‘zimga mute’ qilib oldim. Bo‘ysunmaganlarni esa qilmishiga yarasha jazoladim. Odil, oqil va uddaburon kishilarni ularga hokim etib tayinladim.

Amr etdimki, o‘g‘ri va qaroqchilarni Yoso asosida jazolasinlar, fasodchi, buzuqi, nafsi yomon kishilarni mamlakatdan haydasinlar. Ezma-bekorchi odamlarni viloyat va shaharlarda qoldirmasinlar.

Har bir shahar va qishloqqa kutvol tayinlasinlarki, sipoh-u raiyatga soqchilik qilsin va kimning biron narsasi o‘g‘irlansa, buning mas’uliyati uning zimmasida bo‘lsin. Va yana buyurdimki, yo‘l ustiga kuzatuvchilar, zobitlar²⁷⁷ tayinlasinlarki, yo‘llarni qo‘riqlab, o‘tkinchilar, savdogarlar, musofirlarni kuza-tib, mol-mulki va boshqa narsalarini manzildan-manzilga yetkazib qo‘ysinlar. Yo‘l ustida birortasining narsasi yo‘qolsa, o‘zi o‘ldirilsa yoki boshqa kori hol yuz bersa, bular uchun javob berish ularning zimmasida bo‘lsin.

²⁷⁷ Zobit – idora etuvchi, boshqaruvchi, qo‘shin boshlig‘i.

Yana buyurdimki, har yerning hokimlari g‘arazgo‘y, tuhmatchi va nafsi buzuq kishilarning tuhmat so‘zlari bilan katta va kichik shaharlar aholisidan hech kimga jarima solmasinlar. Faqat birovning gunohi to‘rt kishining guvohlik berishi bilan isbotlansa, gunohiga yarasha jarima solinsin. Va yana buyurdimki, hech bir shahar va qishloqda odamlardan sari shumor²⁷⁸ va xona shumor²⁷⁹ olmasinlar. Sipohiylerden biron kishi raiyatning xonadoniga zo‘rluk bilan kelib tushmasin, raiyatning ot-ulovlarini tortib olmasin.

Har bir mamlakatning raiyati bilan bo‘lgan muomalada, ularga nisbatan xolislik bilan ish tutsinlar. Yana buyurdimki, har mamlakatning gadolariga vazifa yuklab ish bersinlar, toki shu yo‘l bilan gadolik rasmi yo‘qotilsin.

MULK-U MAMLAKAT, SIPOH-U RAIYAT AHVOLIDAN XABARDOR VA OGOH BO‘LIB TURISH TUZUGI

Har bir sarhad, viloyat, shahar va lashkarda xabar yozuvchi (xabarnavis)lar tayin qilsinlarki, hokimlar, raiyat, sipoh o‘zining va yot-begona lashkarning xatti-harakati haqida meni xabardor qilsin. Atrofdan kirgan-chiqqan mol-mulk, chetdan kirgan va chetga chiqqan yot kishilar, har mamlakatdan kelgan karvonlar va hukmdorlik haqidagi xabarlar, qo‘shni podshohlar, ularning gaplari, ishlari va uzoq o‘lkalar-

²⁷⁸ Sari shumor– jon boshidan olinadigan soliq.

²⁷⁹ Xona shumor – har bir xonadondan olinadigan soliq.

dan bo‘lib, mening dargohimga yuzlangan ulamo, fuzalo haqidagi batafsil xabarlarini rostlik-to‘g‘rilik bilan menga yozib tursinlar. Agar bunga xilof ish tutguday bo‘lsalar, bo‘lib o‘tgan voqealarni yozmasalar, yozuvchining xabar yozgan barmoqlari kesilsin. Agar xabar yozuvchi sipoh ishlarini yashirib, xabariga boshqa libos kiygizib (ya’ni, yolg‘onni) yozgan bo‘lsa, unda ham qo‘lini kessinlar. Agar yolg‘on xabarni tuhmat yoki biron g‘araz bilan yozgan bo‘lsa, uni qatl etsinlar. Va yana amr etdimki, ushbu xabarlarini kunma-kun, haftama-hafta, oyma-oy mening arzimga yetkazib tursinlar.

Amr qildimki, mingta tezyurar tuya mingan, mingta ot mingan yelib-yuguruvchi kishini chopqunchi, ming nafar tezyurar piyodani (chopar) etib tayinlasinlarki, turli mamlakatlar, sarhadlarning xabarlarini, qo‘shni hukmdorlarning maqsadlari va niyatlarini bilib, huzurimga kelib, xabar qilsinlar, toki biron voqea, kori hol yuz bermasidan burun chora va ilojini qilaylik. Chunonchi, To‘xtamishxonning O‘rusxondan yengilgani haqida menga xabar keltirganlarida, endi huzurimga panoh izlab kelishini bildim. Shuning uchun O‘rusxonga qarshi jang qilishga tayyorlana boshladim va To‘xtamishxonga yordam berdim. Shunga o‘xshash yana bir misol: Hindistonni zabt etish uchun yo‘l olganimda, bu o‘lkaning har bir viloyatida alohida hokim yoki voliy saltanat taxtida o‘ltirgani haqida menga xabar keltirdilar. Chunonchi, Multon o‘lkasida Malluxonning inisi Sarangxon, Dehlida sulton Mahmudxon saltanat bayrog‘ini yoygandi. Lohur nohiyasida Malluxon lashkar to‘plagan-

di, Qannuj viloyatida bo'lsa Muborakxon saltanatga da'vogarlik qilib bosh ko'targan edi. Qisqasi, Hindistonning har bir viloyatida biron-bir kimsa saltanat toj-u taxtiga da'vogarlik qilardi. Bu xabar qulog'imga yetgach, bu mamlakatni zabt etishim oson tuyuldi. Chunonchi, Hindistonni zabt etgan vaqtimda Qaysari Rum mening ba'zi mamlakatlarimga chopqun qilgani, gurjilar bo'lsa o'z yurtlari chegarasidan tashqari chiqib, mening lashkarlarim qamal qilib turgan ba'zi qal'alarga borib, ularning ichidagi odamlarga yordam berayotgani haqida xabar keltirdilar. O'z-o'zim bilan kengashib, agar Hindistonda ko'proq turib qolsam, Eron mamlakatiga ham zarar yetishi mumkin, dedim. Shuning uchun Hindiston poytaxtidagi ishlarimni tezda tartibga keltirib, yurish boshladim. Yo'lda bir necha kun Movarounnahrda to'xtadim. U yerdan Rum va Gurjiston tomon yo'l oldim. O'sha mamlakatlarining barisini zabt etdim.

TURLI MAMLAKATLARNING AHOLISINI YO'L-YO'RIQQA SOLISH VA MAOSH TAYINLASH, AVLIYOLAR VA DIN PESHVOLARINING MOZORLARINI TUZATISH, VAQF VA NAZR ISHLARINI TARTIBGA KELTIRISH TUZUGI

Amr etdimki, fath etilgan har bir mamlakatdagi sipohiyalar o'z ixtiyorlari bilan panohimga kelsalar, ularni navkar qilib, askarlarim orasidan joy bersinlar. U diyorning raiyatini yomon hodisalardan, qatl ettirishdan, asir-u band etilishdan va talanishdan muhofa-

za qilsinlar. Ularning mol-mulkini, buyumlarini talon-tarojdan saqlasinlar. O'sha mamlakatdan tushgan o'lja mollarni hisob-kitob qilsinlar.

Sayyidlar, ulamo, mashoyix, fuzalo, akobir va ashroflarni aziz tutsinlar. Kadxudolar, kalontarlar, dehqonlar²⁸⁰ va ekin maydonlariga ishlov beruvchilarni (mo'zorian) ko'nglini xushnud etib, o'zlariga qarat-sinlar. Raiyatni umid va qo'rqinch orasida saqlasinlar. Gunohlari va qilmishlariga yarasha jarima solsinlar. Menga bo'ysungan mamlakatlarning sayyidlari, olimlari, shayxlari, fozil kishilari, darveshlari, xilvatda o'tiruvchi (zohidlari)ni suyurg'ol, vazifa va maosh (nafaqa) bilan siylasinlar. Faqir-u miskin, biron kasb qilishga ojiz shol-ko'rlarga nafaqa belgilasinlar. Mudarrislar va shayxlariga biron vazifa bersinlar.

Avliyolar, din peshvolarining mozorlari va maqbaralariga vaqfdan mablag' ajratsinlar. U yerlarni gilam, taom va chiroq bilan ta'minlasinlar. Birinchi navbatda amir ul-mo'minin, mard kishilar shohi Ali ibn Abu Tolibning²⁸¹, unga Allohning karami va ehsoni bo'lsin, muqaddas qabrlarini yaxshi saqlash uchun Najaf bilan Xullani vaqf etib bersinlar. Imom Husaynning²⁸², Alloh undan rozi bo'lsin, nurga cho'mgan muqaddas mozori, avliyolar ulug'i shayx Abdulqodir Jiloniyning²⁸³ muqaddas qabri (ravza-

²⁸⁰ Dehqon – yer egasi.

²⁸¹ Ali ibn Abu Tolib – xulafoi roshidin (to'g'ri yo'ldagi xalifalar)dan to'rtinchisi (656–661).

²⁸² Imom Husayn – xalifa Alining kenja o'g'li. 680-y. 10-oktabrda urushda o'ldirilgan.

²⁸³ Abdulqodir Jiloniy – yirik so'fiy: qodiriya tariqatining asoschisi (1166-y. vafot etgan).

si), imomi A'zam Abu Hanifaning²⁸⁴, unga Allohning rahmati bo'lsin, maqbarasini va Bag'dodda nurga cho'mgan boshqa mashoyixlar, din peshvolari va akobirlaridan har birining mozorlarini yaxshi saqlash uchun baholi qudrat Karbalo, Bag'dod va ularning atrofidagi qishloqlar va boshqa yerlar vaqfidan mablag' ajratsinlar. Imom Muso Kozim²⁸⁵, imom Muhammad Taqi²⁸⁶, Salmon Forsiylarning²⁸⁷ munavvar ravzalari uchun esa Jazoir ekin maydonlaridan va Madoin²⁸⁸ daromadidan vaqf belgilasinlar. Imom Ali ibn Musoning²⁸⁹ tabarruk mozori uchun Kutahbast va Tus shahri atrofidagi yerlardan vaqf ajratsinlar va gillam, chiroq hamda kundalik yemak-ichmagini belgilasinlar. Shuningdek, Eron va Turondagi shayxlarning mozorlari va qabrlari uchun har biriga alohida nomma-nom nazr-u vaqflar ajratsinlar.

Yana buyurdimki, har bir mamlakat fath etilgach, u yerning gadolarini to'plab, kundalik yemak-ichmaklarini berib, ularga biron vazifa belgilasinlar. Hamda barchasi tamg'alansinlar, toki boshqa gadolik qilmasinlar. Agar tamg'adan keyin ham gadolik qilgudek bo'lsalar, ularni uzoq mamlakatlarga sotib yuborsinlar yoki haydasinlar. Shundagina gado zoti mamlakatimdan yo'qoladi.

²⁸⁴ Imomi A'zam Abu Hanifa – (to'la ismi Abu Hanifa an Nu'mon ibn Sobit) – hanafiya mazhabining asoschisi, faqih (699–767). Xalifa Mansur tomondan qamalgan va zindonda kaltakdan o'lgan.

²⁸⁵ Imom Muso Kozim – shiiylarning yettinchi imomi (799-y. vafot etgan).

²⁸⁶ Imom Muhammad Taqi – shiiylarning to'qqizinchi imomi (835-y. vafot etgan).

²⁸⁷ Salmon Forsiy – Muhammad payg'ambarning eronlik sahobasi (655-y. vafot etgan).

²⁸⁸ Madoin – Bag'doddan 26 chaqirim janubi-sharqda joylashgan shahar.

²⁸⁹ Imom Ali ibn Muso – sakkizinchi imom (821-y. vafot etgan).

RAIYATDAN MOL-XIROJ OLIISH, MAMLAKATNI TARTIBGA KELTIRISH VA YUKSALTIRISH, UNING OBODONCHILIGI, XAVFSIZLIGINI AMALGA OSHIRUVCHI KISHILAR TUZUGI

Amr etdimki, raiyatdan mol-xiroj yig'ishda ularni og'ir ahvolga solishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib qo'yishdan saqlanish kerak. Negaki, raiyatni xonavayron qilish davlat xazinasining kambag'allashishiga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga sabab bo'ldi. Sipohning tarqoqligi, o'z navbatida, saltanatning kuchsizlanishiga olib boradi.

Yana buyruq berdimki, har bir mamlakat fath etilgach, turli ko'ngilsiz hodisalardan amn-u omonlikda bo'lsin, uning hosil va daromadlarini hisobga olib ish tutsinlar. Agar yerlik fuqaro azaldan berib kelgan xiroj miqdoriga rozi bo'lsa, ularning roziligi bilan ish ko'rsinlar, aks holda xirojni tuzukka muvofiq yig'sinlar. Yana amr qildimki, xirojni ekindan olingan hosilga va yerning unumdorligiga qarab yig'sinlar. Chunonchi, doim, uzluksiz ravishda koriz²⁹⁰, bu loq va daryo suvi bilan sug'oriladigan ekin yerlarni hisobga olsinlar va unday yerlardan olingan hosildan ikki hissasini raiyatga, bir hissasini oliy sarkorlik (saltanat xazinasini) uchun olsinlar. Agar raiyat ro'y-xatga olingan yerlaridan beriladigan soliqni naqd aqcha bilan to'lashga rozi bo'lsa, naqd aqcha miqdorini sarkorning hissasi hisoblangan g'allaning mazkur

²⁹⁰ Koriz – yer osti suvlarini tortib chiqarish uchun qurilgan inshoot.

davrdagi narxiga muvofiq belgilasinlar. Narx-navoga muvofiq olingan naqd aqchani sipohga yetkazsinlar. Bordi-yu raiyat hosilni uchga bo'lishga rozi bo'lmasa, u chog'da hisobga olingan ekin yerlarni birinchi, ikkinchi va uchinchi jarib²⁹¹ ekin yer qilib ajratsinlar. Birinchi jaribdan olingan hosilning uch xarvori²⁹², ikkinchi jaribdan olinganining – ikki xarvori, uchinchi jaribdan olinganining bir xarvorini yig'ib olsinlar. Buning yarmini bug'doy, yarmini arpa hisoblab, uchga bo'lib, ikkisini dehqonga qoldirib, birini olsinlar. Agar raiyat bu yo'sinda soliq to'lashga rozi bo'lmasa, u holda bir xarvor bug'doyiga besh misqol²⁹³ kumush, bir xarvor arpasiga ikki yarim misqol kumush miqdorida narx qo'ysinlar. Yana qal'a foydasiga beriladigan tortiqni ham bunga qo'shib qo'ysinlar. Shulardan boshqa qo'shimcha tarzda, ulardan hech qanday oliq-soliq talab qilmasinlar.

Bulardan tashqari kuzgi, bahorgi, qishki va yozgi dehqonchilikdan olingan hosil raiyatning o'ziga bo'lsin. Lalmikor yerlarni esa jariblarga bo'lsinlar, hisobga olingan bu yerlardan soliq olishda «uchdan bir» va «to'rtidan bir» qoidasiga amal qilsinlar. Har shahar va har yerdan olinadigan jon solig'i, kasb-hunardan hamda o'tloq va suvloqdan olinadigan soliqni to'plashda qadimdan kelgan tartib-qoidaga amal qilsinlar. Bordi-yu bunga raiyat rozi bo'lmasa, bori-bo'lganicha ish tutsinlar. Amr qildimki, hosil pishib yetilmasdan burun raiyatdan mol-u jihat

²⁹¹ Jarib – 958 kv. metr hajmdagi yer.

²⁹² Xarvor – bir eshak ko'taralik yuk: 300 kilogrammga yaqin og'irlik o'lchovi.

²⁹³ Misqol – og'irlik o'lchovi bo'lib, bir qadoqning 84 dan bir qismi (taxminan 4,8 gr).

olinmasin. Hosil yetilgach, hosilni uch bo‘lib olsinlar. Agar raiyat soliq to‘plovchi yubormasdan, soliqni o‘zi keltirib bersa, u holda u yerga soliq to‘plovchi yubormasinlar. Agarda oliq-soliq oluvchini yuborishga majbur bo‘lsalar, ular soliqlarni buyruq berish va yaxshi so‘z bilan olsinlar; kaltak, arqon ishlatib, ishni urish-so‘kishgacha olib bormasinlar, Ularni band etib, zanjir bilan kishanlamasinlar.

Yana amr etdimki, kimki biron sahroni obod qilsa, yoki koriz qursa, yoki biron bog‘ ko‘kartirsa, yoxud biron xarob bo‘lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili o‘z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili esa oliq-soliq qonun-qoidasiga muvofiq xiroj yig‘ilsin.

Yana buyurdimki, agar har yer va elning amaldorlari va kalontarlari oddiy fuqaroga jabr-zulm qilsa va shu orqali bechoralarga zarar yetkazgan bo‘lsa bunday vaqtlarda yetkazilgan zararni kalontarlardan undirib, jabr ko‘rganlarga bersinlar, toki ular yana o‘z hollariga kelsinlar.

Xarob bo‘lib yotgan yerlar egasiz bo‘lsa, xolisa²⁹⁴ tarafidan obod qilinsin. Agar egasi bo‘lsa-yu, lekin obod qilishga qurbi yetmasa, unga turli asboblari va kerakli narsalar bersinlar, toki o‘z yerini obod qilib olsin. Yana amr qildimki, xarob bo‘lib yotgan yerlarda korizlar qursinlar, buzilgan ko‘priklarni tuzatsinlar, ariqlar va daryolar ustiga yangi ko‘priklar qursinlar, yo‘l ustida har manzilgohga rabotlar qursinlar. Yo‘llarga kuzatuvchi va soqchilar qo‘ysinlar, har bir

²⁹⁴ Xolisa – davlat daromatlari va yerlari bilan shug‘ullanuvchi oliy mansabdorlardan iborat hay’at.

rabotga bir nechta odamni joylashtirsinlarki, yo‘llarni kuzatish va saqlash ishlari shularga tegishli bo‘lsin. Yo‘lovchilar mollarini g‘aflat bosib, o‘g‘irlatib qo‘ymasliklarining vazifasi ham o‘shalarning zimmasida bo‘lsin.

Yana amr etdimki, katta-kichik har bir shahar, har bir qishloqda masjid, madrasa va xonaqohlar bino qilsinlar, faqir-u miskinlarga langarxona²⁹⁵ solsinlar, kasallar uchun shifoxona qurdirsinlar va ularda ishlash uchun tabiblar tayinlasinlar. Har bir shaharda dorul-amorat²⁹⁶ va dor ul-adolat²⁹⁷ qursinlar. Va raiyat-u ziroatni ko‘riqlovchi qurchilar²⁹⁸ ham tayinlasinlar.

Yana har o‘lkaga uch vazir tayinlashlarini buyurdim. Bulardan biri raiyat uchun bo‘lib, undan yig‘iladigan oliq-soliqlarning undirilishini kuzatib, hisobotini olib borsin. Oliq-soliq miqdori, soliq to‘lovchilarning nomlarini yozib borsin va raiyatdan yig‘ilgan mablag‘ni saqlasin. Ikkinchi vazir sipoh ishlarini boshqaradi. Sipohga berilgan va berilishi lozim bo‘lgan mablag‘ hisobini olib borsin. Uchinchi vazir esa daraksiz yo‘qolgan kishilar, kelib-ketib yuruvchilar (sayohatchilar va savdogarlar), har xil yo‘l bilan yig‘ilib qolgan hosil, aqldan ozganlarning mol-mulki, vorissiz mol-mulkni, qozilar va shayxulislomlarning hukmi bilan olingan jarimalarni tartibga keltirsin.

²⁹⁵ Langarxona – yo‘lovchilar qo‘nib o‘tadigan joy: kambag‘al yetim-yesirga ovqat beriladigan joy; g‘aribxona.

²⁹⁶ Dorul-amorat – hukmdor saroyi.

²⁹⁷ Dorul-adolat – adolat uyi; qozixona.

²⁹⁸ Qurchi – qurolbardor, salohdor; qo‘riqchi, posbon.

Yana amr etdimki, o‘lganlarning mollarini o‘z vorislariga yetkazsinlar. Agar vorisi yo‘q bo‘lsa, uni xayrli ishlarga sarf qilsinlar yoki Makkai muazzamaga yuborsinlar.

JANG-U JADAL URUSH MAYDONIGA KIRISH, QO‘SHINNI SAFLASH VA G‘ANIM LASHKARINI SINDIRISH TUZUGI

Amr etdimki, agar g‘anim lashkari soni o‘n ikki ming otliqdan kam bo‘lsa, bu urushda amir ul-umaro lashkarimga sardorlik qilsin. Aymoq va tumanlardan o‘n ikki ming otliq unga hamroh bo‘lsin. Mingboshilar, yuzboshilar va o‘nboshilarni ham o‘ziga hamroh qilsin. G‘anim lashkariga bir manzil yo‘l qolguncha yurish qilib, dushman bilan ro‘baru kelgach, menga xabar yuborsin.

Yana amr qildimki, o‘shal o‘n ikki ming otliq askarni to‘qqiz favjga bo‘lsinlar, ushbu tartibda; g‘o‘lda bir favj, barong‘orda uch favj, javong‘orda uch favj, hirovulda – bir favj va qorovulda – bir favj tursin. Barong‘or favjining o‘zi hirovul, chopovul va shiqovuldan iborat bo‘lsin. Shunga o‘xshash, javong‘or favji ham, hirovul, chopovul va shiqovuldan iborat bo‘lsin.

Va buyurdimki, amir ul-umaro urush maydonini tanlashda to‘rt narsani nazarda tutsin: birinchisi – u yerning suvini, ikkinchisi – askar saqlaydigan yerini, uchinchisi – g‘anim lashkari turgan yerdan teparoqda bo‘lishi va oftobga ro‘baru bo‘lmasligini, toki quyosh shu‘lasi sipohiyalar ko‘zini qamashtirmasin. To‘rtinchisi – urush maydoni oldi ochiq, keng joy bo‘lishi lozim.

Yana amr etdimki, urushdan bir kun oldin lashkarni safga tizsinlar va tuzukka muvofiq uni favjlariga ajratib, dushman tomonga qarab yursinlar. Lashkar otlarining boshi ko'zlangan yo'nalishga qaratilsin va yurar yo'ldan chap yoki o'ng yoqqa burilmasin. Yana buyurdim, sipohiyalar ko'zi g'anim lashkariga tushishi hamonoq, baland ovoz bilan «Allohu akbar!» deb takbir aytsinlar va suron²⁹⁹ solib, dushman cheriki ustiga bostirib borsinlar.

Lashkar nazoratchisi (orizi lashkar) sardorning jang vaqtida xato qilganini ko'rsa, darhol uning o'rniga boshqa sardorni o'tirg'izsin. Amirlarga va sipohiyalarga esa men unga ishonch bildirib bergan zafarishon yorlig'ni ko'rsatsin.

Amr etdimki, sardor lashkar nazoratchisi bilan birga dushman sipohining oz-ko'pligini mulohaza etsinlar, sarkardalarini g'anim lashkarboshilari bilan solishtirsinlar. Shunga qarab, o'z sipohlarining kam-u ko'stlarini to'g'rilab, jangga hozirlasinlar. Yana o'z sipohining qurol-aslahalarini dushmanniki bilan taqqoslasinlar. Shuningdek, g'animning urush olib borish yo'llarini: shoshmasdan, bir zayldami yoki shiddat bilan jangga kirishini kuzatsinlar. Yana g'animning jang qilish tartibini chamalab ko'rsinlarki, ular bor askari bilan bir yo'la ot qo'yib shiddat bilan hujum qiladimi (turktoz) yoki favj-favj bo'lib, ketma-ket hamla etadimi? Yana ko'rsinlarki, g'anim hamla qilgan vaqtda, jang qilib orqaga qaytib, keyin yana hamla qiladimi yoki birinchi hamlasi bilan che-

²⁹⁹ Suron – jangovar chaqiriq.

garalanib, oxirigacha savalashadimi? Gʻanim agar orqasiga qaytmay jang qilsa, sipoh uning hamlisi bilan toʻsatdan yetgan zarbaga sabr-toʻqat qilib, oxirigacha turib berishi kerak. Bu holda shijoat – bir soatlik sabr demakdir.

Amr qildimki, dushman urush ochmagunicha oʻzlaricha jangga kirmasinlar. Yana amr etdim: dushman jang maydoniga kirgach, lashkar boshligʻi yoʻsol³⁰⁰da turgan toʻqqiz sipohiy favjga jangga tushib, urush boshlashlari haqida buyruq bersin, chunki sipoh lashkarboshisining vazifasi, jang vaqtida qoʻrquvdan qoʻl-oyogʻi boʻshashib, sarosimaga tushmay buyruq berishdan iboratdir. U har bir sipoh favjini urush aslahalaridan biri, deb bilsin va oʻq-yoy, oybolta, qilich, gurzi, pichoq va xanjar kabi har bir favjni oʻz oʻrni kelganda ishlatsin. Ishbilarmon lashkarboshi, oʻzini va toʻqqiz sipohiy favjini bir tandek koʻrib, ularni qoʻl-oyogʻi, boshi, koʻkragi va boshqa aʼzolarini ishlatib kurashuvchi bir pahlavondek hisoblasin. Shundagina, gʻanim, sipohiy favjlari ustiga ketma-ket urilgan toʻqqizta qilich zarbasidan keyin, toʻqqizinchi zarbada albatta yengilishiga umid qilsa boʻladi.

Haqiqiy lashkarboshi avval gʻanim ustiga hirovul favjini yuboradi, soʻngra yordam uchun ketidan barongʻor hirovulini joʻnatadi. Barongʻor hirovulini ketidan esa javongʻor hirovulini jangga tashlaydi. Shu tarzda dushman askari ustiga ketma-ket uch zarba tushgan boʻladi. Bordi-yu shu vaqt hirovullar gʻanimga qarshi kuchsizlik qilsalar, u holda barongʻor-

³⁰⁰ Yosol – qoʻshinning urush oldidan saf tortib turishi.

ning birinchi favji ot qo‘ysin, ketidan javong‘orning ikkinchi favjini jangga tashlasin. Shunda xam zafar qozonilmasa barong‘orning ikkinchi favjini jangga kiritdin, ketidan javong‘orning birinchi favjini yuborin. Ular jangga kirgach, menga xabar jo‘natib, keyingi buyruqlarimni kutsin. Shundan so‘ng Allohning madad-u inoyatiga tayanib, lashkarboshining o‘zi ham jangga kirsin. Meni ham urush maydonida hozir deb bilsinkim, Allohning yordami bilan g‘animga sakkiz zarba yetgandan keyin, to‘qqizinchi zarbada dushman yengilib fath-u nusrat nasib bo‘ladi.

To‘g‘ri sardor ulkim, u shoshma-shosharlik qilmay, avval lashkarini ishga soladi. Bordi-yu lashkarboshining o‘zi qilich chopishga majbur bo‘lsa, iloji boricha o‘zini o‘limdan saqlasin, chunki lashkarboshining o‘limi o‘rduga badnomlik keltirib, g‘anim lashkarining g‘alabasiga sabab bo‘ladi.

Shunday qilib, sardor aql-u tadbirkorlik bilan ish yuritib, shoshma-shosharlik qilmasin, chunki shoshqaloqlik shayton ishidir. Chorasi bo‘lmagan ishga kirishmasin, chunki undan qutulib bo‘lmaydi.

ZAFARLI SIPOHIY FAVJLARNI USHBU TARTIBDA SAFGA TIZDIM

Amr etdimki, agar g‘anim lashkari o‘n ikki ming otliqdan ortiq bo‘lsa-yu, lekin qirq mingga yetmasa, lashkarimga baxtiyor o‘g‘illarimdan biri sardor bo‘lsin. Ikki beklarbegi qo‘shunot, tumonot va ulusot amirlari hamda qirq ming otliqdan kam bo‘lmagan sipoh bilan uning xizmatida hozir tursinlar. Zafarli

sipoh favjlari, tadbirkorlik, mardlik va mardonalikni qoʻldan bermasliklari uchun meni doim janggohda hozir deb bilsinlar.

Amr etdimki, mening zafar-u baxt keltiruvchi oʻtovimni lashkar boshiga olib chiqishgach, oʻn ikkita sipohiy favj tayinlasinlar. Ularning har biriga ulusot amirlaridan biri favj amiri etib belgilansin. U men tuzgan saf tizish, gʻanim sipohi favjlari safini buzish, jang maydoniga kirish va chiqish yoʻllari haqidagi oʻn ikki tuzukni doim nazarda tutishi lozim.

Sardor shulkim, gʻanim sipohi sarkardalarining sonini hisoblab, ularga teng keladigan lashkar boshliqlarini tayinladi. U gʻanim sipohining jangda koʻproq oʻqchilarnimi, qilich chopuvchilarnimi yoki nayzadorlarni maydonga tushirishini nazarda tutsin. Gʻanim sipohining raftorini koʻrsinkim, sipoh favjlarini uzluksiz, ohista-ohista jang maydoniga yuboradilarmi, yoki qochayotgandek birdaniga hujumga tashlaydilar? Jang maydoniga va chiqish yoʻllarini ham mulohaza qilib koʻrsin. Dushman qay tarzda jang qilishini anglab olsin. Gohida gʻanim oʻzini kam sonli yoki qochayotgandek qilib koʻrsatadi. Shunday paytda, makr-hiylalariga uchmaslik va oʻzini qochayotgandek qilib koʻrsatishiga aldanmaslik kerak.

Jang koʻrgan, tajribali sardor ulkim, u urushning barcha chigalliklarini yaxshi biladi, qaysi sipoh favjini jangga kirgizish, qaysi ishkalni qanday chora-tadbir bilan tuzatish va qay usulda jang qilish kerakligini bilishi lozim. Tajribali sardor gʻanimning niyati va re-

jalarini, uning qay usulni qo‘llab jangga kirmoqchi ekanligini seza bilishi va dushmanning o‘sha tadbirini qo‘llashiga to‘sqinlik qila olishi kerak.

Chin sardor ulkim, qirq ming otliq sipohdan ushbu tartibda o‘n to‘rtta sipohiy favj tuza oladi. Avval o‘ziga qarashli saflarni tuzib, uni «qo‘l» («g‘o‘l») deb nomlasin. So‘ngra barong‘orning uch favjini tuzib, ulardan birini «barong‘or hirovuli» deb atasin. Yana javong‘orning uch sipohiy favjini tuzib, ulardan biriga «javong‘or hirovuli» deb ot qo‘ysin. Shu tarzda barong‘or favjlarining oldiga yana uch sipohiy favj qo‘yib, ularni «chopovul» deb nomlasin, shu uch favjdan birini esa «chopovul hirovuli» deb atasin. Shu tartibda yana uch sipohiy favj tuzib, ularni javong‘or favjlarining oldiga belgilab, uni «shiqovul» deb nomlasin. Bu uch favjdan birini esa «shiqovulning hirovuli» etib tayinlasin. Shundan so‘ng g‘ul qarshisida sinalgan, tajribali o‘qchilar, qilichbozlar, nayzadorlar va bahodirlardan iborat «katta hirovul» tuzsinlar. Chunki hirovulning aynan shu favjlari ulug‘ suron solib g‘animning lashkarini sindiradi.

Haqiqiy sardor ulkim, g‘anim lashkarining raftorini kuzatib turadi va amirlardan qay biri buyruqsiz yurish boshlab, boshqalardan ilgarilab ketsa, unga tanbeh berishi lozim. Chin sardor dushmanning qay tarzda jangga kirishi va chiqishini nazaridan qochirmasin, toki g‘animning o‘zi urush boshlamaguncha jangga kirishga oshiqmasin. G‘anim jangga kirgandan so‘ng, sardor ularning jang qilish usulini ko‘rib o‘rgansin, jang maydoniga qay tartibda kiradilar

va chiqadilar, ularga qanday hujum etadilar, hamla qilgach ortlariga qaytadilarmi yoki vaqti bilan keyin yana fursat poylab qaytadan jangga kiradilarmi, bularni kuzatib tursin. Yana sardorga lozimdirki, qattiq zarba yemay turib yengilgandek qocha boshlagan gʻanim lashkari ketidan quvlamasinki, ularning ortlarida kuchli yordamchi qoʻshinlar turgan boʻladi. Sardor shuni ham bilsinki, gʻanim lashkari bor kuchi bilan bir katta, toʻpdek boʻlib hujum qiladimi yoki oʻng-u soʻl qanotini yozib, urush olib boradimi. Sardor avval ularga qarshi katta hirovul favjlarini roʻbaru qilishi va jang tashlashi kerak. Uning ortidan katta hirovulga madad tariqasida ketma-ket chopovul hirovuli va shiqovul hirovulini jangga tashlashi kerak. Ularning orqasidan esa chopovulning birini favji va shiqovulning ikkinchi favjini jangga tashlasin. Ularning ketidan esa chopovulning ikkinchi favji va shiqovulning birinchi favjini jangga tashlasin. Agar gʻanimga yetkazilgan ushbu yetti zarbadan keyin ham gʻalabaga erishilmasa, u vaqtda barongʻorning hirovulini va javongʻorning hirovulini jangga yuborsin, bu bilan gʻanimga toʻqqiz zarba urilgan boʻladi. Agar toʻqqiz zarbadan keyin ham fath-u zafar muyassar boʻlmasa, barongʻorning birinchi favji va javongʻorning ikkinchi favjini urushga solsin. Agar shu oʻn bir zarbadan keyin ham gʻalabaning daragi boʻlmasa, barongʻorning ikkinchi favji va javongʻorning birinchi favjini jangga tashlasin. Shu oʻn uch zarbadan keyin dushmanning sipohiy favjlari yengilib, gʻalabaga erishiladi, deb umid qilsa boʻladi. Mabodo bu oʻn uch zarba bilan ham

fath-u zafar hosil bo‘lmasa u holda g‘o‘l sipohiy favjlarini urushga shaylab, o‘zi ham ular bilan jangga ravona bo‘lsin va dushman ko‘ziga o‘zini tog‘dek ko‘rsatib, asta-sekin, tutashgan holda harakat qilsin. Urush bahodirlariga buyursinkim, qilichlarini yalang‘ochlab hujum qilsinlar. O‘qchilar esa vizillatib yoylardan qalin o‘q yog‘dirsinlar. Shunda ham fath-u zafarga erishilmasa, sardorning o‘zi jang maydoniga tushsin va mening madad kuchlarim va buyruqlarimni kutsin.

HIROVUL

Shiqovul xirovul favji
Chopovul hirovuli favji
Shiqovulning birinchi favji
Chopovulning birinchi favji
Shiqovuliing ikkinchi favji
Chopovulning ikkinchi favji
Shiqovul
Chopovul
Javongorning hirovuli favji
Barong‘orning hirovuli favji
Javong‘orning birinchi favji
Barong‘orning birinchi favji
Javong‘orning ikkinchi favji
Barong‘orning ikkinchi favji
Javong‘or
Barong‘or
G‘o‘l

QIRQ MING OTLIQDAN ORTIQ SIPOH FAVJLARINI SAFGA TIZISH TUZUGI

Shunday tuzuk bitdimki, agar gʻanim lashkari qirq otliqdan ortiq boʻlsa, beklarbegilar, amirlar, ming-boshlar, yuzboshilar, oʻnboshilar, bahodirlar va boshqa sipohiylar mening zafarli bayrogʻim ostida boʻlsin va amr-u farmonimni kutsin.

Amr etdimki, qaysi bir sipohiy favj amiriga yorligʻ yuborsam, yorligʻdagi hukmimga binoan ish tutsinlar va unga xilof ish qilmasinlar. Beklarbegilardan yoki amirlardan birontasi hukmimga xilof ish tutib, undan chetga chiqsa, uni qilichdan oʻtkazib, oʻrniga «muntazir al-amorat»³⁰¹ hisoblangan oʻrinbosarini qoʻysinlar.

Va yana amr qildimki, ulusot, qoʻshunot, tumonotga tegishli uymoqdan³⁰² tamgʻa olgan oʻn ikkitasi qirq favjga taqsim qilinsin. Tamgʻa olmagan yigirma sakkiz aymoq amirlari esa oʻz lashkarlari bilan birga gʻoʻl sipohiy favjining orqasida saf tizsinlar. Oʻgʻillarim, nabiralarim oʻz favjlari bilan gʻoʻl favjining oldida oʻng qanotdan saf tizsinlar. Qarindoshlarim va yaqinlarim esa oʻz favjlari bilan gʻoʻl favjining oldirogʻida chap qanotdan joy egallasinlar. Bular tarh³⁰³ boʻlib tursinlar va qayerga madad yetkazish lozim boʻlsa, yordam beradilar.

Barongʻorga olti sipohiy favj tayinlansin. Yana bir sipohiy favjni esa barongʻor hirovuli sifatida belgi-

³⁰¹ Muntazirul-amorat– amirlik martabasiga loyiq shaxs; amir oʻrinbosarining faxrli laqabi.

³⁰² Uymoq – aymoq, qabila, xalq.

³⁰³ Tarh – qurilajak binoning rejasi. Bu yerda «barongʻorning safiga rezerv qism» maʼnosida.

lasinlar. Shunga o‘xshash, javong‘orda oltita favjdan saf tuzsinlar. Yana bir favjni bo‘lsa, javong‘or hirovuli qilib qo‘ysinlar.

Amr etdimki, barong‘or favjlarining oldidan oltita sipohiy favj joylashtirsinlar va ularni «chopovul» deb nomlasinlar; boshqa bir favjini tuzib, uni «chopovulning» hirovuli qilib tayinlasinlar. Shuningdek, javong‘or favjlarining oldiga qo‘yish uchun ham oltita sipohiy favj tayinlasinlar va ularni «shiqovul» deb atasinlar. Yana bir favj tuzib, uni «shiqovul hirovuli» qilib tayinlasinlar. Chopovul hamda shiqovul favjlarining oldiga tajribali amirlar va sinalgan bahodirlar boshchiligida oltita favjdan saf tuzib, «katta hirovul» qilib belgilasinlar. Bu olti favjdan bo‘lak yana bir favj tuzib, uni hirovulning oldiga qo‘ysinlar va «hirovulning hirovuli» deb nomlasinlar. Lashkarning old qismida hirovul hirovulining o‘ng va so‘l qanotiga ikki qorovulbegini barcha birodarlarimdan iborat sipohiy favjlari bilan birga qo‘ysinlarkim, ular g‘anim lashkarini kuzatib tursinlar.

Yana amr qildimki, o‘sha qirq favj amirlari, mening yorlig‘im yetib bormagunicha jangga kirmasinlar va navbat yetmaguncha joylaridan jilmasinlar, lekin jangga shay bo‘lib tursinlar. Jangga kirish haqidagi buyruq yetishgandan keyin g‘animning ravishini ko‘rib, so‘ng jangga kirsinlarkim, g‘anim qaysi yo‘ldan jangga kirsa, uning yo‘lini to‘ssinlar va dushman to‘sgan har yo‘lni chora-yu tadbir ishlatib ochsinlar.

Amr etdimki, hirovulning hirovuli jangga kirgandan keyin, olti favjlik hirovulning amiri o‘z favjlarini

birin-ketin jangga tushirsinki, gʻanim ustiga ketma-ket olti zarba tushgach, ularning saflari buzilib, kuchlari sindiriladi. Shu payt oʻng qoʻl chopovul amiri oʻzining olti favjini birin-ketin yordamga yuborib, orqasidan oʻzi ham hujum qilsin. Shuningdek, shiqovul amiri oʻzining olti sipohiy favjini oddinda turgan favjlarga yordamga yuborsin. Ularning orqasidan oʻzi ham jang maydoniga yetib borsinkim, Allohning madad-u inoyati bilan, gʻanim ustiga oʻn sakkiz zarba urilgach, ularning kuchlari sinib, orqaga chekinadilar. Dushman bu zarbalarni yegandan keyin ham boʻshashmasa, barongʻorning amiri oʻzining hirovul favjini, javongʻorning amiri esa oʻz hirovulini jangga kirgizsinlar. Shu tariqa ikkala hirovul favji oʻng va chap qanotdan urush ochgach, gʻanim lashkari albatta chidash berolmay, kuchi sinadi. Agar shundan keyin ham gʻanim yengilmasa, barongʻor va javongʻor amirlari oʻz sipohiy favjlarini birin-ketin uning ustiga yuborsinlar. Agar barongʻor va javongʻor amirlari zafarlari askarlari ham gʻanim favjlarini yenga olmayotganligini koʻrsalar, oʻzlari dushmanni uzil-kesil yengish uchun jangga kirsinlar. Shunda ham barongʻor va javongʻor amirlari gʻanimni yengishga oʻjizlik qilsalar, barongʻor tarhida boʻlgan amirzodalar va javongʻor tarhida boʻlgan qarindoshlarim, gʻanim ustiga shiddat bilan bostirib borsinlar. Bularning koʻzlari gʻanim sardorida va sardorning bayrogʻida boʻlsin va shijoat-u mardlik bilan gʻanim saflarini buzsinar, sardorni qoʻlga tushirishga intilsinlar va dushman bayrogʻini yerparchin qilishga harakat qilsinlar. Agar shu

zarbalardan keyin ham gʻanim chekinmay, oʻrnida ustuvor boʻlib turaversa, u holda gʻoʻlning saralangan favjlari va bahodirlari, gʻoʻl favjlari ortida saf tortib turgan uluslarning lashkari, barchasi birdaniga shiddat bilan dushman ustiga tashlansinlar. Agar shunda ham fath-u zafar qozonmasalar, sultonning oʻzi sheryurak va oliyhimmat boʻlib harakat qilsin. Chunonchi, Qaysar³⁰⁴ bilan boʻlgan jangda shunday qildim: amirzoda Mironshoh oʻng qanotning sardori edi. Unga Qaysar chap qanoti roʻbaroʻsi va yonidan jangga kirishni buyurdim. Chap qanotning amirlari: amirzoda sulton Mahmudxon³⁰⁵ va amir Sulaymonga esa yorligʻ yuborib, Qaysarning oʻng qanotiga hujum qilishni buyurdim. Oʻng qanotimning tarhi boʻlgan amirzoda Abubakrga esa tepalik ustida turgan Yildirim Qaysarning gʻoʻl favjiga turktoz kilishni buyurdim. Oʻzim esa gʻoʻl favjlari va ulus, aymoq lashkarlari bilan Qaysar tomonga yurish qildim. Qaysarning sipohiy favjlari birinchi hamlamdanoq yengildi. Sulton Mahmudxon qochayotgan Qaysarning ketidan quvib, uni qoʻlga tushirdi va mening dargohimga keltirdi. Toʻxtamishxonni ham shu tuzuklarni qoʻllab yenggan edim. Uning bayrogʻini esa boshtuban qilishni buyurgandim.

Agar gʻanim bostirib kelib, chopovul, shiqovul, barongʻor va javongʻor favjlarini mahv etib, oʻzini lashkarning gʻoʻl favjiga yetkazsa, u chogʻda sulton shijoat oyogʻini sabr uzangisiga mahkam tirab, dush-

³⁰⁴ Qaysar deyilganda Turkiya sultoni Boyazid Yildirim nazarda tutilgan.

³⁰⁵ Sulton Mahmudxon – chingiziy; Amir Temur davridagi qoʻgʻirchoq xon. (1388–1402).

manni daf qilib yo‘qotish uchun oldinga tashlansin. Chunonchi, men Shoh Mansur³⁰⁶ bilan jangda shunday qildim. U o‘zini menga yetkazdi va u bilan yuzma-yuz to‘qnashdim, toki uni halokat tufrog‘iga qor-magunimcha urushdim.

³⁰⁶ Shoh Mansur – Janubiy Eronda hukmronlik qilgan muzaffariylarning so‘nggi hukmdori (1387–1393).

MUNDARIJA

«Temur tuzuklari» haqida ikki og‘iz so‘z3

TEMUR TUZUKLARI

Birinchi maqola. Tadbirlar va kengashlar18

«Tug‘luq Temurxon bilan uchrashganimdan so‘ng...»24

«Davlat qurish oldidan...»26

«O‘z saltanatimni tuzish yo‘lida...»31

«Saltanatimning dastlabki davrlarida...»33

«Xuruj kunlari qilgan...»35

«Xuruj vaqtida...»37

«Xuruj kunlari...»40

«Jete lashkarini sindirish maqsadida...»42

«Saltanatni tiklash yo‘lida...»43

«Saltanatimni mustahkamlash uchun...»45

«Saltanatga rivoj berish uchun...»46

«Lashkarimni ittifoqqa keltirish...»47

«Jete va Ilyosxo‘ja lashkariga shikast yetkazish
haqida...»49

«Meni qo‘lga tushirmoqchi bo‘lgan Amir Husaynning
makr-u hiylasi...»59

«Turonzaminni o‘zbeklar toifasi qoldiqlaridan
tozalash...»61

«Menga turli yomonliklar qilib...»	63
«Xuroson poytaxti (Hirot) ni olish...»	64
«Seiston, Qandahor va Afgʻoniston...»	65
«Oʻrusxonni bartaraf qilish...»	66
«Gilon, Jurjon, Mozandaron, Ozarbayjon...»	67
«Fors poytaxti (Sheroz)ni va Iroqning...»	68
«Toʻxtamishxonga shikast yetkazish...»	69
«Dorussalom (Bagʻdod)ni...»	71
«Toʻxtamishxonni yoʻqotish...»	72
«Hindistonni zabt etish...»	73
«Hindiston poytaxti...»	75
«Hindistonga olib...»	76
«Dehli hokimi...»	77
«Gurjiston mamlakatlari...»	78
«Misr va Shom...»	80
«Rum mamlakati...».....	82
Ikkinchi maqola	85
«Mening dargohimga...»	109
«Saltanatni oʻz erkimda...»	111
«Sipoh saqlash tuzugi...»	114
«Sipohga ulufa...».....	115
«Sipohga tanho...».....	116
«Oʻgʻillar va nabiralarga...».....	118
«Vazir tutish tuzugi»	123

«Amirlik va hukmdorlik...»	128
«Sipohiylarning eng...».....	130
«Amirlar, vazirlar...»	133
«Katta nog‘ora...».....	137
«Sipohning yaroq jabduqlari...».....	138
«Urush va tinchlik...»	139
«Vazirlarning xizmat...»	141
«Uluslar, qo‘shinlar...»	143
«Navkarning begiga...»	145
«Do‘st-u dushmanga...».....	149
«Saltanat saroyida...»	151
«Mamlakatlarni zabt etish...»	153
«Saltanatni idora etish...».....	157
«Mulk-u mamlakat...».....	159
«Turli mamlakatlarning...».....	161
«Raiyatdan mol-xiroj olish...».....	164
«Jang-u jadal...».....	168
«Zafarli sipohiy favjlarni...».....	171
«Qirq ming otliqdan...».....	176

Adabiy-badiiy nashr

TEMUR TUZUKLARI

Muharrir	<i>Gulnoz Mo'minova</i>
Badiiy muharrir	<i>Oloviddin Sobir o'g'li</i>
Texnik muharrir	<i>Dilmurod Jalilov</i>
Sahifalovchi	<i>Madina Abdullayeva</i>
Musahhih	<i>Rayxon Ibragimova</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 315. 24.11.2017.

2018-yil 17-avgustda bosishga ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$. Times New Roman garniturasida.

Ofset bosma. 11,30 shartli bosma toboq. 10,45 nashr tobog'i.

Adadi 10000 nusxa. raqamli buyurtma.

Bahosi shartnoma asosida

Yoshlar nashriyot uyi. Shayxontohur tumani,
Navoiy ko'chasi, 11-uy.

«ECO TEXTILE PRODUCT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahar. Uchtepa tumani 23-mavze, 47 A-uy.